

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ -94

**TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCANDA
DEMOKRATIYA VƏ İKİTƏRƏFLİ
MÜNASİBƏTLƏR HAQQINDA DEBATLAR**

ELMİ REDAKTORLAR:
Leyla Əliyeva, Elxan Mehdiyev

MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ
(MBAM)

№ 2042
1440

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ - 94

**TÜRKİYƏ VƏ
AZƏRBAYCANDA
DEMOKRATIYA VƏ İKİTƏRƏFLİ
MÜNASİBƏTLƏR HAQQINDA
D E B A T L A R**

94048

94583

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kتابخانəsi

2014

CENTER for
NATIONAL and
INTERNATIONAL
STUDIES

MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ ARAŞDIRMALAR MƏRKƏZİ
(MBAM)

270759

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi (MBAM)

**TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATIYA VƏ İKİTƏRƏFLİ
MÜNƏSİBƏTLƏR HAQQINDA DEBATLAR**

Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012, 232 səhifə.

Elmi redaktorlar: **Leyla Əliyeva, Elxan Mehdiyev**

Tərcümə: **Mehriban Vəzir**

Dizayner: **Toraxanın Ağabəyova**

Fotolara müəllifləri: **İlqar Həsənlı, Leyla Əliyeva**

ISBN 978-9952-26-341-1

© MBAM, 2012

© Qanun Nəşriyyatı, 2012

Bu kitab Milli və Beynəlxalq Araşdırmaları Mərkəzinin(MBAM) nəşr etdiyi üçüncü kitabdır. Kitab ümumi sərhədləri olan, Avropa və Asiyanın kəşisdiyi yerdə yerləşən bu iki Türk kökənli ölkənin kimlik, siyasət və ikitərəfli münasibətlərini əhatə edən müqayisəli araşdırma toplusudur.

Kitabın 1-ci cildi bu iki ölkədə gedən indiki siyasi gedişlərə XX əsrin əvvəlindəki tarixi kontekstdə yanaşmaq məqsədi güdüdü. O dövrdə milli dövlət və demokratiya qurmaq səylərinin demokratik parlament respublikasının yaranmasına gətirməsi indiki dönməndə de əhəmiyyətini itirməmişdir.

İkinci kitab Soyuq Mühəribədən sonrakı dövrdə Türkiyə və Azərbaycanı kimlik axtarışına həsr olunmuşdu İndki kitab isə daha çox iki ölkənin daxili inkişafı və ikitərəfli münasibətləri ilə bağlı əlaqə axtarmağa çalışır..

Birinci iki cildə olduğu kimi bu kitab da Azərbaycan demokratik respublikasının yaranışı yubileyi ilə bağlı Türkiyə və Azərbaycanın alim və ekspertlərinin iştirakı ilə keçirilən konfransların nəticəsidir. Konfranslar Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən Gəncədə, Şəkiddə, Lahıc və Masallıda keçirilmiş və aşağıdakı mövzuları əhatə etmişdir:

- ardıcılıq yanaşmasının demokratik sistem qurmağa tətbiqi;
- münasibətlərin həllində demokratiyanın ən etibarlı vasitə olduğunu;
- Türkiyə və Azərbaycanda insan haqlarının vəziyyəti;
- Türkiyə və Azərbaycanda müasirləşmə, qadın hüquqları;
- Türkiyə -Azərbaycan münasibətləri və qonşularla münasibət.

Kitabda araşdırma yazıları ilə bərabər, sadəcə fikirlər və siyasi

mövzuda yazılar da getmişdir. Türkiyəli müəlliflər araşdırıcı-alimlər olduğu halda, azərbaycanlı iştirakçılar isə daha çox təhlilçi və ekspert kimi qazetlərdə və araşdırma mərkəzlərində işləyirlər.

Müəlliflərin fikirləri müxtəlif və rəngarəngdir və bir qismi bir- biri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Kitabın məqsədlərindən biri də elə bu iki ölkədə gedən indiki proseslərlə bağlı rəngarəng və fərqli fikirləri işıqlandırmaqdır. İstər nəzəriyyəçi, istərsə də praktik tərəfdən yazılsa da məgalələr keçid dövrünün hər iki ölkədə gedən mühüm məsələlərinə alternativ yollar irəli sürür.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində etnik kökəni eyni amma dövlətçilik təcrübəsi fərqli olan iki ölkə arasında münasibətlərin qurulmasında müasirləşmənin bir birinə nüfuzu mühüm rol oynadı. Azərbaycan əsrlik kolonial idarəetmədən yenidən azad olduğu halda, Türkiyə keçmiş nəhəng imperiyanın qalıqları altından çıxmışdı. Lakin hər ikisi progressiv siyasi liderlərin baxışlarını həyata keçirərək Avropanın milli dövlətlər birliyinə daxil olmaq arzusunda idilər. Sonralar Türkiyə və Azərbaycan soyuq müharibənin dəmir pərdəsi vasitəsi ilə təcrid edilərək bir biri ilə bütün siyasi əlaqələrdən məhrum oldular. Ancaq soyuq müharibədən sonrakı Azərbaycana həm öz tarixi təcrübəsi həm də qonşusu, Avropaya inteqrasiyaya çalışan, Nato üzvü olan demokratik Türkiyənin nailiyyətləri ruh vermişdir.

Bu cild təkrar sübut edir ki, etnik və dil birliyi iki Türk dövlətinin qardaşlıq münasibətləri üçün heç də yetərli deyildir. Əlbəttə dövlət maraqları ölkələrarası yaxınlığı və onların aralarındakı münasibətlərin təbiətini müəyyən edir. Bizim halda bu daha çox siyasi və təhlükəsizlik maraqları üstündə qurulub. XX əsrin əvvəlində isə təhlükəsizlik qayğılarından əlavə müasirləşmənin təbiəti də iki ölkəni yaxınlaşdırən əsas amil olmuşdur.

Bu layihə təsdiq etdi ki, XX əsrin əvvəlindən fərqli olaraq Soyuz müharibə sonrakı Türkiyə və Azərbaycan münasibətləri 1992-1993 istisna olmaqla siyasi elitlər, ziyalılar, mülki cəmiyyət və icmalar arası əlaqələrin zəif olması ilə xarakterizə olunur. Faktiki olaraq ifrat mərkəzləşdirilmiş və avtoritarlaşmış Azərbaycan hökuməti Türkiyə ilə yaxın iqtisadi münasibətlər qurmuşdur, əvəzində Türkiyə tərəfi özünün enerji maraqlarını üstün tutaraq enerji ehtiyatlarını daimi axması üçün Azərbaycandakı avtoritar liderlə imzaladığı "rahat" sazişlərə arxalanmışdır. Ancaq hökumətlər bir birinin daxili işinə qarışmamaq yolu tutduğu zaman cəmiyyətlər ayağa qalxıb dəyişim üçün əsaslar hazırlamalıdır.

Elxan Mehtiyev, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin son 20 ilini analiz edərkən iki ölkə arasında müttəfiqlik anlaşmalarına və qardaşlıq çağırışlarına baxmayaraq real münasibətlərin heç də deyilən şüarlara uyğun gəlmədiyini nəticəsinə gəlir. O ikili münasibətlərin daha çox şəxsiyyətlərin üzərində qurulduğunu və şəxsiyyətlərin səhnədən getdiyi zaman isə boşluğun yarandığını irəli sürür. Digər tərəfdən ikili şəxsi münasibətlər dövlətlərarası münasibətlərdə çoxlu problemləri ortaya çıxarır çünki bu şəxsi münasibətlərin fonunda heç kim yaranmış problemləri müzakirə etməyə risk etmir.

O Türkiyənin erməni işğalı ilə bağlı açıq mövqeyini ortaya qoymaması və işğalla bağlı bilgisizlik məsələlərinə toxunur və Türkiyə ilə Azərbaycan arasında iki ölkənin maraqlarına uyğun məsələlərin heç de koordinasiə edilmədiyini və bu durumun son Türkiyə-Ermenistan protokolları fonunda cilpaqlığı ilə üzə çıxdığını göstərməyə çalışır. Sonuçda o Azərbaycan tərəfinin Türkiyə ilə məsafə saxlamaq siyasətini izah edərkən, bu siyasətin əsasında Azərbaycandakı korrupsiyadan varlanmış zümrənin maraqları və mövcud rejimin Türkiyə demokrasisinin Azərbaycana da keçəcəyi qorxuları arqumentləri olduğunu irəli sürür.

Bu yazılardan da aydın olur ki, Azərbaycan əvvəllər qəbul edilən dövlət modelindən dönərək sərt avtoriterizmə, Türkiyə isə öz növbəsində dünyəvilikdən uzaqlaşması Bakı ilə Ankara arasındakı münasibətlərə də təsirsiz qalmamışdır.

Mehmet Erol yazısında Azərbaycanla-Türkiyə arasında yaranmış inamsızlığı önə çəkir və iki ölkənin mövcudluğu, maraqları və gələcəkləri baxımından birgə hərəkət etmələrinin həyati vacib olduğunu bildirir. Bölkədə ortaya çıxan problemlər qarşısında səylərini koordinasiya etmələrini, ortaq tavr və iradə ortaya qoymalarını hər iki ölkənin maraqlarına uyğun olduğunu vurğulayır.

Müəllif, Qafqazların sovetlər dağılından bəri geopolitik dəyişimini öz baxışları ilə analiz edir və yeni yaranmış vəziyyətdə Türkiyənin maraqlarını və rolunu dəyərləndirir və Türkiyənin geniş bölgədəki siyasətində Qafqazların və Azərbaycanın rolunu önə çəkir. O Azərbaycanla Türkiyənin indiki tarixi anda sıx əməkdaşlıq etməsinin fəvqəladə əhəmiyyət daşıdığını deyir.

Müəllif, Türkiyənin qonşularla sıfır problem siyasətini və Türkiyənin uzağa gedən siyasətinin icində yer alan Turk-ermeni protokollarını Azərbaycanın uzunmüddətli maraqlarına xidmət edəcək bir addım kimi yorumluyur. Ankara-Bakı xəttində yaranan soyuqluğu isə strateji xəttin düzgun başa düşülməməsi ilə izah edir.

Sonda o Türkiyə-Azərbaycan ilişkilerini gücləndirmək və sorunlar ortaya çıxanda onları ikili əsasda dərhal həll etməyə imkan verən mexanizmlər qurmaqla həll etməyi təklif edir. İki cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında ikili münasibətləri dərinləndirməyə yönələn tədbirlər ələ almağa dair təkliflər irəli sürür. Azərbaycan rəhbərliyini Türkiyənin dəstəklədiyi Ərəb baharından doğan demokratik dəyişiklikləri nəzərə almağa çağırır.

Taşansu Türker vurğulayır ki, Osmanlı imperatorluğunda islahatların başlamasını İmperianın çöküşü ilə ələgələndirmiş və bu re-

formların imperianın qorumaq məqsədi güddüyünü izah etmişdir. O qeyd edir ki, İmpertorluğun çöküşü həm dövləti idarə edənlər həm də bilim adamları tərəfindən başa düşülmüşdür və Qərbəşmə reformlarının da təməlinə bilavasitə dövləti qorumaq üçün, qərbliylə mücadilə etmək üçün addımlar dururdu. Amma sonra XIX əsrdən başlayaraq Qərbliylərin tam üstünlüyü qəbul edilmiş və edilən reformlar da yenə dövləti qorumaq üçün edilmişdir.

Müəllif, millət sistemi üzərində qurulan Osmanlı dövlətinin fərqli etnik və dini qruplardan ibarət olduğunu və onların hamısının Mərkəzə sədaqətlə xidmət etdiyini lakin sonucda XIX əsrdən başlayaraq bu qruplar arasında millətçilik ideyalarının peyda olub alovlanmağa başlayanda Mərkəz bu nəzarəti itirdi və Osmanlı parçalandı Bu zaman ərzində Osmanlı bilim adamları da bu gedişə qarşı İmperianı saxlamaq üçün ideologiyalar irəli sürmüşlər. Osmanlıçılıq ideologiyası da bu yanaşmadan doğmuşdur və sədaqət və ədalət üzərində bir Osmanlı milləti yaradılmağa çalışılmış amma artıq XIX əsrdə dövlətin iqtisadi baxımdan zəifləməsi nəticəsində gücü buna yetməmiş və Rusiya və Avstriya imperiyalarının da müdahiləsi mühüm rol oynamışdır. Sonralar qeyri müsəlmanların Osmanlıda azalması hesabına İslam kimlik olaraq qəbul edilmiş və müəllifin bu səpgidən İslamçılığa verdiyi qiymət də çox maraqlıdır. İslam kimliyi millətçiliyə qarşı olmuş amma sonucda ərəb və alban millətçiliyinin yüksəldiyi dövərdə artıq Türkçülük ideologiyası meydana gəlmişdir. Müəllif onu da qeyd edir ki, Türkçülük ideologiyası ən sonda Osmanlıda yaşayan bütün millətlərin öz milli kimlikləri üzərində kökləndikdən sonra XX əsrin əvvəlində yaranmışdır.

Rusiya ilə müqayisə edərək müəllif yazır ki, reformlar və Qərbəşmə Rusiyanı Osmanlıdan fərqli olaraq həm hərbi həm də sosial və idarəetmədə gücləndirmiş, təhsil, mədəniyyət və elmi çox inkişaf etdirmişdir. Reformlar Rusiyanı imperiyaya çevirmişdir. O Osmanlı və Rus intellektualların, Rus kimliyi və Osmanlı kimliyi arasında, hər iki imperiyada mövcud olan anti-qərbçilik meyilləri-

ni, rus və imperiyal kimliyi mənbələrə əsaslanan geniş müqayisələr aparır.

Müqayisədə o nəticəyə gəlir ki, Osmanlıda reformlar daha pragmatik olunca Rusiyada bu çox sərt olmuş və nəticədə anti-Qərb meyli də çox radikal olmuşdur. Rusiyada millətçilik unsurları üstünlük qazanmışdır. Rusiya İmperiyası Rusluq üzərində qurulmuş Osmanlıda bu imperiyal kimlik üzərində olmuşdur. Və nəhayət Osmanlı dağıldıqda Qərbli bir model qalıb gəldiyi halda Rusiya isə hələ də anti Qərb tutumunu saxlayır.

Burada dolayısı yolla olsa da müzakirə olunan digər məsələ Türkiyə modelinin bölgədə tətbiğinin perspektivi və Türkiyənin Qafqazlarda və Yaxın Şərqdə siyasi nüfuzuna qarşı çıxma biləcək suallardır. Bu baxımdan Osmanlı dönəmində və Rusiya İmperiyasında gedən reform prosesinin analizi Türkiyədə indi davam edən reform prosesini də anlamağa imkan verir.

Dr. Ali Resul Usul öz yazısını ümumən demokratiyanın inkişafının hansı şərtlər daxilində baş verdiyini izah edən yanaşmalar üzərində qurmuşdur. O soyuq müharibədən sonra bir müddət demokratiyanın ənənəvi altyapı olmadan daha çox siyasi elitlər tərəfindən inkişaf etdiriləcəyi fikirlərin hakim olduğunu lakin bir çox ölkələrdə demokratiyaya keçidin zorakılıqla, ciddi insan haqları pozuntuları və millətçiliklə müşayiət olunması ilə bu fikirlərin də dəyişdiyini irəli sürür. Demokratik prosesin çox təhlükəli olduğunu iddia edərək bu işdə tələsməməyi və demokratiyaya keçid üçün lazımı institutların qurulub yerinə oturmasından sonra kecidin mümkün olacağını irəli sürən yanaşma ortaya çıxdı və bu yanaşma ardıcillıq yanaşması adlanır. O bu yanaşmanı siyasi və əxlaqi baxımdan mübahisəli adlandırır və izah etməyə çalışır.

Müəllif hesab edir ki, syasi baxımdan ona görə mübahisəli sayılır ki, ardıcillıq yanaşması demokratiya, demokratik institutların cə-

miyyətdə yer tutmasını əsas sayır. Çünki avtoritar rejimlərdə rejimi qorumaq əsas qayə olduğundan, qanun aliliyini təmin etmək və demokratik institutlar qurmaq mümkün sayılımlı və ona görə də bu sistemlərdə ardıcillığın baş tutması da ağılabatan deyil. Digər tərəfdən bu yanaşmaya görə siz hələ də demokratiyaya yetişməmişiniz, hazır deyilsiniz demək əxlaqi və etik baxımdan da başadüşülən deyil. Müəllif, Türkiyənin 1923- dən başlayan demokratiyaya keçid yolunu izah edir və ardıcillıq nəzəriyyəsinin Türkiyədə özünü doğrultmadığını vurğulayır.

O demokratiyanın bərqərar olması üçün demokratiya prosesi təcrübəsi və demokratik siyasi mədəniyyətin iki əsas şərt olduğunu vurğulayır. Demokratiya prosesi dedikdə isə sərbəst seçimlər, azad fikir, parlamentin effektiv işləməsi, seçim nəticələrinə hörmətlə yanaşmanı nəzərdə tutur. Müəllif sonda Türkiyədə demokratiyanın geri dönməz olduğunu geyd edir amma partiyadaxili demokratiya, dərin ideoloji və kimlik sorunları ilə problemlər yaşadığını bildirir. Demokratik mədəniyyətin isə demokratiya içində formalaşdığını vurğulayır.

Çox partiyalı sistem, azad və ədalətli seçgilər, hakimiyyətin bölünməsi və müstəqil məhkəmə və dünyəvilik Türkiyədə digər müsəlman əhalisi olan ölkələrdən fərqli olaraq öz həllini tapsa da son siyasi gedişlərin analizi demokratiya yolunda olan problemləri də üzə çıxardı. Bu baxımdan Türkiyə və Azərbaycan demokratik inkişaf üçün irəli sürülən ardıcillıq yanaşmasını test etmək üçün ən yaxşı iki hal da sayıla bilər.

Türkiyədə ardıcillıq demokratiyasının yetərli dərəcədə uyğun olmadığını irəli sürən yazı bizim Azərbaycanın postsovet inkişafı ilə bağlı Gəncədə keçirdiyimiz konfransda edilən müdaxilələr ilə ust-ustə düsmüsdür. Digər tərəfdən təhlilçi Z. Əlizadənin yazısı xalqın demokratik dəyişimlərə hazır olması ilə bağlı daha da qaranlıq bir gelecek ortaya qoymuşdur.

Zərdüşt Əlizadə öz tənqidi yazısında Azərbaycan xalqının modernləşmə mərhələlərini necə ağırlı keçdiyini, XIX əsr mütəfəkkirlərinin çağırışlarına baxmayaraq modernləşməyə qarşı laqeydliyi və müqaviməti açıqlamağa çalışır. O sovet dövründə gedən modernləşməyə toxunaraq onun təbiətini anlatmağa çalışır ancaq Azərbaycan xalqının və hakim zümrənin tarixi və dünyagörüş baxımından və eynilə rəhbər tutduğu dəyərlər baxımından buna hazırlıq olmadığını vurğulayır. Burada o sübut etməyə çalışır ki, həm hakim zümrənin, həm də aşağıların təmsilçisi kimi çıxış edən siyasi qüvvələrin mükəllimə, milli bəşəriyyət və əməkdaşlığa gətirməsi, sonucda, qanun aliliyi və təkamül üzərində qurulan sistem yox modernləşmədə maraqlı olmayan, müəllifin dediyi kimi tayfa -klan maraqlarına uyğun sistemin qurulmasına gətirmişdir. O sovet dağıldandan sonra yaranmış münbit mühiti və itirilmiş imkanları dəyərləndirərək nəticədə indiki dövərdə Azərbaycanın modernləşmə üçün çıxılmaz vəziyyətə düşdüyünü vurğulayır və modernləşməni-demokratik institutların yaranmasını mövcud rejim üçün intihar kimi dəyərləndirir.

Hakim zümrədə icəridən baş verə biləcək modernləşmə arqumentlərinə və orada gedən proseslərin detallarını aydınlaşdırmağa çalışır. Modernləşmənin aşağıların əli ilə baş tutmayacağını Azərbaycandakı siyasi durumun özünəməxsusluğu ilə izah edir amma digər tərəfdən vəziyyətin belə davam edəcəyini də mümkün saymır. Müəllif, qanun aliliyi və insan haqq və azadlıqlarının təmin edilməsi, əxlaq və siyasi yetkinlik, bölgədə etnik və ərazi münaqişələrindən qaçılması şərtlərini modernləşməni sürətləndirən amillər kimi irəli sürür.

Hüquqşünas İntiqam Əliyev öz yazısında Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı çoxsaylı faktlara və demokratik təcrübəyə əsaslanan geniş analiz və izahatlar verir. O hakimiyyətin söz və toplaşma azadlıqlarına qarşı qoyduğu anti-

konstitusyon maneələrinin təkəcə siyasi qüvvələrə deyil, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə aid edildiyini və beynəlxalq qurumlara isə bu əməlləri ört-basdır etmək üçün əsassız arqumentlər irəli sürdüklerini dəlillərlə sübut edir.

Müəllif, dinc etiraz tədbirlərinin zorakı yollarla dağıdılması və vətəndaşlara qarşı zorakılıq və işgəncə hallarına məhkəmələrin etinasız yanaşması və vətəndaşların dövlət içində hüquqsuz və gücsüz qalmasını vurğulayaraq digər tərəfdən də vətəndaşların da öz hüquq və haqlarını qorumaq üçün lazımı iradə və səy göstərmədiklərini təəssüflə qeyd edir. Pozuntuların hamısının məhkəmə sistemə çıxarılmasını vəziyyəti bilavasitə dəyişmək üçün əsas yollarından biri sayır. Bütün bunlarla bərabər o beynəlxalq hüquq sistemlərindən də vətəndaşların effektiv istifadəsinin önəmli olduğunu vurğulayır.

Müstəqil məhkəmənin hüquqi dövlət və demokratiya üçün əsas şərt olduğunu və güclü vəkillik sisteminin ona ən böyük yardımçı olduğunu vurğulayan müəllif hakimiyyətin əsla bu işdə maraqlı olmadığını və vətəndaşları özünün zorakı avtoritar yönətiminə tabe etdirməkdən başqa heç nə düşünmədiyini faktlarla sübut etməyə çalışır.

Müəllif son illər Azərbaycanda mətbuat və radiolara və eynilə beynəlxalq insan haqları təşkilatlarına qarşı qoyulan qadağaları misal çəkərək avtoritar sistemin islahatlarda maraqlı olmadığını və regimi qorumaq üçün istənilən addımı atmağa hazır olduğunu qeyd edir.

Hikmət Hacıadə-nin yazısı Azərbaycan cəmiyyətində gedən əsas müzakirələri, ifadə azadlığı, din və dövlət arasındakı münasibət, liberal Konstitusiyaya ilə dini inanclar arasındakı münasibətləri əhatə

edir. O Azərbaycan və Türkiyədə söz və din azadlığının müqayisəli təhlilini aparır və iki ölkənin fərqli siyasi sistemləri və demokratik təcrübəsinə baxmayaraq orta problemləri üzə çıxarır.

Müəllif söz azadlığı problemini bu iki ölkədə şərti olaraq mental və siyasi kateqoriyalara bölüb Avropa ilə müqayisə edir və Avropada bu elementlərin önəminin heçə endiyini sübut etməyə çalışır və orada qəbul edilən qanunların bilavasitə sırası vətəndaşların ifadə özgürlüklərinə xidmət etdiyini və nəticədə demokratik cəmiyyətin əsaslarından olan məsuliyyət və hesabatlılığa gətirdiyini vurğulayır. O söz azadlığını milli təhlükəsizliyin altyapısı kimi qəbul edir.

Din azadlığına gəlincə, müəllif, din azadlığı və dini ekstremizm anlayışlarına aydınlıq gətirir və Azərbaycanda hakimiyyətin dini ekstremizm adı altında din azadlığını təqib etməsini və din azadlığı ilə bağlı problemlərin həllini yox repressiv yollarla din azadlığı dəyərlərinin susmasına yönələn yol tutduğunu göstərir.

Müəllif dindarların hüquqlarının qorunmasının vacibliyini vurğulayaraq siyasi islamçıların respublika dəyərlərinə qarşı yaratdığı problemləri də önə çəkir və onların cəmiyyətdə yaratdığı qorxuları ifadə edir və islamofobiya və onun yaranma səbəblərini və onun aradan qaldırılması yollarını da izah etməyə çalışır.

Sonda, müəllif, söz azadlığı sahəsində qeyri ənənəvi tələbləri, dindar fəallarla dialoq və onlara münasibəti isə insan haqları çərçivəsindən yanaşmağın vacibliyini qeyd edir və dindarları isə respublika dəyərlərinə hörmət göstərmələrinə çağırır.

Hər iki ölkədə insan hüquqlarının pozulması və xarici siyasətlərinin uğursuzluğunun bərabər addımlaması da çox maraqlıdır. Ancaq, Azərbaycan balanslaşdırılmış siyasət, Türkiyə isə qon-

şularla sıfır problem siyasəti elan etsə də iki ölkənin maraqlarına aid olan böhranlı vəziyyətdə (Azərbaycanın Ermənistanla müharibədə olması, Türkiyənin isə qonşuluğunda Suriyada vətəndaş müharibəsi gətirdiyi zaman) onların bölgədə seçim etmələri qaçılmaz zərurətə çevrilir. Bu baxımdan, Elxan Şahinoğlu Azərbaycanı xarici siyasətdə balans siyasəti yeritməsini uğursuz olduğunu arqumentlərlə sübut edir.

Azərbaycanın balanslaşdırılmış xarici siyasət kursunu, erməni - işğalını aradan qaldırmaq istəməyən qüvvələrin geopolitik maraqlarını, Türkiyə - Azərbaycan münasibətlərindəki suallar və son durumu analiz edərək Azərbaycanın seçim qarşısında qaldığını bildirir.

Müəllif, Rusiyanın erməni işğalını aradan galdırmag seyleyinin qeyri səmimi olduğuna inanır və işğal bitərsə bölgə ölkələri Avropa və Nato ilə inteqrasiya olar və bu halda Rusiyanın bölgədə nüfuzu azalar gənəstindədir. O Putin hökumətinin daha da sərt olduğunu və Azərbaycanın Avroasia birliyi və Qəbələ RLS üzrə danışıqlarda təzyiqlərlə üzləşəcəyi fikrindədir.

İranla münasibətlərə gələndə o Tehranin irəli sürdüüyü vasitəçilik missiyasının arzuolunmaz olduğunu, İran - Azərbaycan münasibətlərinin yeni forma aldığını və İran cəmiyyətindən gələn anti-Azərbaycan təhdidləri önə çəkir.

Müəllif Türkiyə və Azərbaycan münasibətlərində Türk - erməni protokolları ilə bağlı yaranan problemləri, Azərbaycanın qoyduğı viza məhdudiyətləri və Azərbaycanın yürütdüyü xarici siyasətin Türkiyə ilə imzalanan Strateji İş Birliyi və müttəfiqlik siyasətinə uyğun olmadığını vurğulayır. O Azərbaycanın balanslaşdırılmış siyasətinin bu mürəkkəb regionda Azərbaycanın maraqlarına uyğun olmadığını fikrini irəli sürür və Gürcüstan kimi seçim edərək Avro-At-

lantik strukturlara girməyə təvsiyyə edir.

Cənubi Qafqazda və onun ətrafında müəgəb qeopolitik vəziyyətdə balanslaşdırılmış addımların atılması zərurətə çevrildiği bir zamanda siyasi kimlik, liberal Konstitusiyə, Türkiyənin Nato üzvlüyünün və hər iki dövlətin AB-ı ilə yaxın münasibələri xarici siyasət seçimində önəmli rol oynayır. Türkiyədəki indi hakimiyyətdə olan və dini əsaslar üzərində qurulmuş AK partiyası müasirləşmə, dövlət və dinarası münasibətləri həm daxili siyasətdə həm də xarici siyasətdə amil kimi önə çəkmişdir.

Dr.Şahin Filiz "Türkiyədə düşüncə və inanc azadlığı" adlı yazısında din və inancların hər hansı bir toplum və ya millətin mədəniyyətinin əsasını təşkil edən bir ünsür olduğunu deyir və din və inancları hər kəsin daxilində gedən bir process kimi giymətləndirir və inancı ruhun və ağılın birgə məhsulu olduğunu bildirir.

O laikliik və inanc dedikdə laikliyin inanclara nəzarət edici funksiyada yox inancın ortaya qoyduğu yaşam və ibadət formalarını, davranış və müxtəliflikləri bir araya gətirmək üçün, onların arasında ola biləcək münaqişələri aradan qaldırmaq üçün şərait yaratdığını deyir. O dinlər və inanclar arasındakı münaqişə olduğunu inanmır onların meydana gətirdikləri mədəniyyətlərin xoşgörülüyə ya da münaqişə yarada biləcəyini ifadə edir.

Müəllif, laikliik olmasaydı, Türkiyənin, eyni din içindən olan fərqli inancların münaqişə ocağına çevriləcəyini deyir və bilavasitə laikliyin həm dinlərarası həm də eyni dinin içindən gələn inancları bir yerə gətirməyə, dinc yola yönəltməyə zəmin yaratdığını göstərir. O insan inanc və azadlıqlarına əxlaq baxımından yanaşır və inancın ifadəsini azadlıqlarla bağlayır. Azadlıq isə məsuliyyətdir deyir və bu baxımdan inancın azad və məsuliyyətli olması onun cəmiyyətdə

qəbul edilən qanun və social yaşam tərzlərinə də uyğun hərəkət etməsini təmin edir. Əgər sənin sərhədi olmayan inancın olursa belə o ictimai yaşam tərzinə zidd olarsa o zaman sən inancının azadlığı da qəbul edilməz. Azadlıq istəyən şəxs, əvəzində hansı məsuliyyəti daşıyacağı düşünməsi lazımdır. Azadlıq və məsuliyyət qarşılıqdır, səxs azadlıq istəyirsə məsuliyyəti də toplum yox həmmən fərd daşmalıdır. Fərd inancına görə əldə etdiyi azadlığı və onunla bağlı sorumluluğu da laikliik çərçivəsində ifadə etməlidir.

Müəllif, insanı yeganə əxlaq varlığı hesab edir və düşüncə və hərəkətlərinə məsul olan və sonda etdiklərinə cavab verən yeganə varlığın da insan olduğunu yazır. O insan azadlıqlarından bəhs edərək azadlığın öncə beyinlərdə başladığını və azadlığın fərdi inşa etdiyini deyir. Əsil problem azadlığı beyində qazanmaqdadır və öz ağıl ilə azad olmayanın başqasına azadlıq tələb etməsi (məsələn etnik, milli ünsürlərə, dini qruplara) səmimi və həqiqətçi görünməz. Azad fərdlərdən ibarət olan toplumu o millət adlandırır.

Daha sonra o inanc azadlıqları və milliyətçilik və mühafizəkarlıq, millət və ulus anlayışlarına və Atatürkün inanc və vicdan azadlıqları ilə bağlı fikirlərinə aydınlıq gətirir.

Dövlət -din münasibətlərindən doğan qaçılmaz məsələlərdən biri də qadın hüquqlarıdır. Rühəngiz Hüseynova qadınların Azərbaycan cəmiyyətindəki indiki yerini tarixdən gələn ikili ənənəvi yanaşmalarla yəni həm diskriminasiya həm də bərabərlik baxımından izah edir. O qadınlara qarşı Quranın bir çox sürələrinin səhv izah edildiyini diqqətə çəkir, Azərbaycan coğrafiyasındakı qadınların haqq və hüquqları ilə bağlı ta qədimdən indiyədək ümumiləşmə aparır və onların bu dövrlər ərzində cəmiyyətdəki rolunu qiymətləndirir. Qadınların yazılı ədəbiyyatda təsviri, qadın ictimai xadimlər və xeyriyyəçilər haqda, onların indiki zamanda üzleşdiyi prob-

lemləri ifadə edir.

Müəllif, qədim Türk ənənələrində qadın azadlıqları və qadınların dəyərini ailələrdən asılı olduğunu bildirir, sifahi xalq ədəbiyyatında qadınların kişilərlə bərabər qəhrəmanlıqlarının vəsf olunduğunu göstərir, yazılı ədəbiyyatda da orta əsr mütəfəkkirləri tərəfindən yə-nə də qadınların eşq, qözəllik və qəhrəmanlıq sürətlərində təsvir edildiyini sübut etməyə çalışır. Müəllif, həmçinin, qadınların həm si-yasətdə, həm ictimai həyatda rolu, XIX əsrdən başlayaraq isə on-ların istər sənət, istər təhsil sahəsində və eyni zamanda savadsız-lığın ləğvi və dini xurafatın əleyhinə hərəkət etmələrini vurğulayır.

Rühənqiz Hüseynova indiki zamanda qadınların hüquqlarının po-zulması üzərində daha çox dayanır və qadına qarşı zorakılığın da-vam etdiyini, dinin qadınların həyatında rolunun artdığını, erkən ni-gah, gender və əmək hüquqlarının pozulmasını önə çəkir. Son za-manlar yayılmış dini kəbinin qadın haqlarını necə taleyin hökmünə buraxdığına diqqət çəkir.

Prof.Dr. Şahin Filiz Türkiyədə baş örtüsünün nə qədər İslami və ya ənənəvi olduğunu çox dəyərli araşdırması ilə izah etməyə çalı-şır. Öncə o qadın və kişinin tək bir nəfis tərəfindən törədiyini və in-sani və əxlaq baxımdan biri birini tamamladığını, qadının və kişi-nin nə qədər bərabər tutulduğunu göstərən Quran-ın uyğun ayə-lərindən saysız citatlar gətirir. Müəllif həm də keçmişdə qadınlara qarşı gedən aşağılayıcı yazıların Peyğəmbərə hörmətsizlik edib onun adından istifadə edildiyini də oxuculara çatdırır.

Örtünmənin tarixi, mənəvi və fəlsəfi boyutlarını izah etməyə çalışır və sonucda İslam dinində "başörtüsü" ilə bağlı hər hansı bir əmr və ya yasa olduğunu bildiren qayda olmadığını bildirir. Quranda örtünmə əmri vardır deyir amma bu türban-başörtüsü deyil takva-

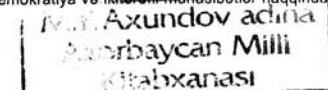
ya uyğun örtünmədir. O baxımdan başörtüsü olmayan qadınların heç də haram işləmədiyini bildirir.

Başörtüsü və baş örtüsü daşımayan qadınların azad və cariyyə (in-diki dövəmdə əxlaqsız sayılan qadınlar) kateqoriyalı qadınlara bö-lünməsinə o dövrün şərtləri ilə bağlanmış və bir sürü rəvayətlərin də təsiri olduğunu göstərmişdir.

Sonda, müəllif, başörtüsünün Türkiyədə dini məcraya salınması, sonra isə siyasiləşdirilməsi anlamında gedən debatlarla toxunur və İslam alimlərindən fərqli misallar gətirərək baş örtüsünün ya da İslam geyiminin dinlə əlaqəsinin olmadığını qənaətinə gəlir. Başörtü-sünə Quranda rast gəlinmədiyi halda müsəlmanlar öz geyim və ya adətlərini yox ərəb və İran ənənələrini doqmaya çevirmişlər. Beləliklə, o baş örtüsünün bir İslam qadını üçün qəbul edilən ge-yim yox bir ənənə olduğu qənaətinə gəlir və təklif edir ki, o za-man Türk qadınının da öz ənənəsinə uyğun baş örtüsü olmalıdır.

Xarici siyasət sahəsində AK partiyasının yürütdüyü yeni yanaşma-lar İtir Bagdadi tərəfindən çox gözəl analiz edilmişdir. O Türkiyə-nin AK parti iqtidara gələne qədər faktiki olaraq Osmanlının son dövəmlərində apardığı "özünü qorumaq" xarici siyasətinin arxa-sınca getdiyini vurğulayır. Türkiyə, Osmanlı İmperiyası dağılandan sonra onun keçmiş ərazilərində yaranan ölkələrlə əlaqələrini bas-qa imperatorluqlardan fərqli olaraq minimuma endirmiş və daha çox özünü qoruma siyasəti yürütmüşdür. Türkiyənin xarici siyasa-ti beynəlxalq hüququ müqəddəsləşdirərək xarici siyasətini təhlü-kəsizlik üzərində quraraq ölkənin ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün müdafiə və hərbi maraqları önə çəkmişdir. Xarici siyasəti an-çaq Qərb mərkəzli və Qərbə üz tutan siyasət olmuşdur.

Turqut Özal dönəmində və soverlər dağılından sonra xarici siya-

sətdə Qərbdən ayrı istiqamətdə bir xətt də yürütülmüşdür. AKP iqtidara gələndən sonra irəli sürülən aktiv xarici siyasət Türkiyənin xarici siyasətini köklü dəyişmiş və qonşularla sıfır problem siyasəti hem qonşularla hem də böyük Orta Doğuda geniş perspektivlər açmışdır. Bu siyasət eyni zamanda Türkiyəyə mədəni baxımdan geniş Türk-İslam aləmində böyük rəğbət qazandırmışdır.

AKP- nin İslami kökləri və onun liderlərinin İslam dünyasına yaxınlıqları ikili illişkilərin formalaşmasında da rol oynamışdır. Türkiyənin eski Osmanlı ərazilərində və onun xaricində olan dövlətlərlə ticari dövriyyəsi dəfələrlə artmış və eyni zamanda Türkiyənin iqtisadi inkişafına da təkan vermişdir. Ərəb baharı iqtisadi münasibətləri pozsa da digər tərəfdən hem bu dəyişmə gedən ölkələr həm də Qərb üçün Türkiyənin önəmi daha da artmış və Türkiyə yenidən bu ölkələr üçün bir model olaraq ortaya çıxmışdır. Müəllif, eyni zamanda Türkiyənin bu ölkələrə Qərblilərlə işbirliyində model olaraq gəlməsindən dolayı bu modelin ərəblər tərəfindən nə qədər qəbul ediləcəyini də sorğulamışdır.

Sezin Oney öz yazısında Türkiyədə demokratiyanın səviyyəsi ilə bağlı məqamları araşdırmış və ağırlıqla mülki-hərbi münasibətləri işıqlandırmışdır. Türk Silahlı Qüvvələrinin (TSQ) AK parti dönəmində siyasətə müdahilə cəhdləri və TSQ və AK parti hökuməti arasında laiqliq və prezident seçilmələri ilə bağlı gedən fikir ayrılıqlarına geniş yer verilmişdir. Hökumətin də seçilmələri qazandıqca TSQ ilə bağlı tavrını açıqlayır və Türkiyədə halən ordunun cəmiyyətdə rolu ilə bağlı sualların ortada qaldığını və çoxlarının bu suala cavabı PKK və Kürd məsələsinin çözümündən və məcburi əskərliklə bağlı sorunların həllindən asılı olaraq həll ediləcəyini düşünürlər.

Ayrıca TSG -nin PKK terror təşkilatı ilə apardığı mücadiləyə və onun nəticəsində meydana gələn demokratiya və qanun aliliyi sorunlarına geniş yer verilir.

Tanınmış insan hüquqları fəali və alim Arzu Abdullayeva demokratiya və münasibətlərin həlli arasındakı əlaqənin Cənubi Qafqazda ayrıntıları ilə üzə çıxardığını vurğulayır. Keçid dövrünün ilkin mərhələsində başlayan münasibət demokratiya institutlarının qurulmasına mənfi təsir etmiş və milliyətçi şuarlara üstünlük verərək onu ikinci dərəcəli məsələyə çevirmişdir. Onların bir birindən asılılığı məsələni çıxılmaz vəziyyətə salmışdır.

Münasibət həlli üçün demokratiya vacib olduğu halda, demokratiya münasibət həll olunmadıqda münasibətin girovuna çevrilir. İslahata getmək istəməyən avtoritar liderlər isə bu cür vəziyyətdən ustalıqla istifadə edir. Hər üç Qafqaz ölkəsində Rusiyanın nüfuzu hiss edilməkdədir. Rusiyanın suveren və imitasiyalı demokratiyasının atributları hər üç ölkədə mövcuddur. O da Rusiyanın münasibətlərin həllində müsbət rolunu oynayacağını ağıla gətirmir. Dikər tərəfdən beynəlxalq formatlar Dağılıq Qarabağ münasibətinin həlli üçün mexanizmlər irəli sürməmiş o cümlədən ATƏT- in Minsk qrupu uğursuzluğa düşmüşdür. Sülh yaratma üzrə mükafatlar almış təcrübəli praktik vəziyyətdən çıxış yolu kimi mülki cəmiyyətin demokratiya və münasibət həlli üzrə səylərə dərinlən cəlb olunmalarını təklif edir.

Hər iki ölkədə mədəni və etnik azlıqlar olduğundan təhlükəsizlik və etnik münasibətlərin həlli həm Azərbaycanın həm də Türkiyənin daxili siyasətində prioritet daşıyır. Həm də ikitərəfli münasibətlərdə lakmus testi kimi üzə çıxır. Demokratiya və münasibətlərin həlli konfransı hər iki məsələnin arasında birbaşa əlaqənin olduğunu sübut etdi.

TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNƏ 20 İLDƏN SONRA BAXIŞ

MBAM -ın 2009 ci ildə NED-in dəstəyi ilə başladığı bu layihənin məqsədi iki ölkənin cəmiyyətlərinin bir birini tanımasına kömək etmək və bir birindən demokratik və açıq cəmiyyət uğrunda əldə etdikləri təcrübələrdən faydalanmaqdır.

Ümid edirik iki ölkənin alimlərinin, ekspertlərinin və vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələrinin məqalələri oxucuları bu xalqları birləşdirən ümumi problemləri başa düşməyə kömək edəcək, baxmayaraq ki, çox zaman bu problemlər iki qonşu və müttəfiq ölkənin liderlərinin pragmatik gündəminin kölgəsində qalır.

MBAM bu layihənin sponsoruna ABŞın Demokratiya Naminə Milli Fonduna öz dörin minnətdarlığını bildirir. Öz vaxtını və enerjilərini həsr edən və Azərbaycanın ən ucgar kəndlərinə böyük həvəslə gedən Türkiyəli, həmçinin Azərbaycan tanınmış ekspertlərəç yerli koordinatorlara və bütün iştirakçılara böyük minnətdarlığımızı bildiririk. Bu layihənin həyata keçirilməsini mümkün edən layihə koordinatoru İlqar Həsəninin və operator Məhsəti Tahirzadənin zəhmətləri müqabilində onlara da dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

***Leyla Əliyeva,
Elxan Mehtiyev***

Etnik və tarixi kökü eyni olan bir millətin yüz illər boyu fərqli coğrafiyalarda yaşaması onları milli kimlik və milli şüur baxımından da fərqli durumlara salmışdır. Anadolu Türkləri son min illik şərəfli qəhrəman tarixinin üzərində oturan kimliyin daşıyıcısı olduğu halda Azərbaycan coğrafiyasındakı Türklər isə sadəcə müsəlman kimliyi daşıyaraq İran və müsəlman mədəniyyəti üstündə və son iki yüz ilə yaxın isə Rus mədəniyyəti təsirində yaşamış və keçdiyimiz 20 illik müstəqillik dönməndə isə xaotik siyasi konyukturaya qurban olaraq hələ də kimlik axtarışındadır.

XX əsrin əvvəlində Bakıda Azərbaycan xalqının Türk kimliyi Müsavat partiyasında toplaşan düşüncə sahiblərinin gündəmində olmuş və Türk kimliyi sonralar Müsavatın qurduğu müstəqil Azərbaycan cümhuriyyətinin aparıcı ideoloji elementinə çevrilmişdir¹. Həməndə düşüncə sahiblərinin elə Türkiyədə də, yəni, o zamanlar Osmanlı və Müsəlman sayılan Türklərin Türk milli şüurunun canlandırılmasında da böyük katqıları olmuşdur.

1988 ci ildən başlanan Xalq hərəketi və onun önündə gedən Xalq Cəbhəsi(XC), Azərbaycanda yaşayan müxtəlif milli azlıq və etnik qrupları da doğma qəbul edərək və əsrin əvvəlindəki ideologiyayı rəhbər tutaraq Azərbaycan xalqının əksəriyyətinin Türk kimliyi daşıyıcısı olduğunu və dilimizin də Türk dili olduğunu önə çəkmişdir . XC -i xalqımızı Türkiyəyə sevgi ilə doğma-

¹ Айдин Балаев. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920. Баку 1990

laşdırmaq və Türk millətinin parçası olmaqla gürur duymaq istiqamətində tərbiyə etməyə çalışmışdır. Sonralar Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin seçilmiş hökuməti Azərbaycanda rəsmi dilin Türk dili, kitablarının Türk tarixi olduğunu qəbul etmişdir². 1992-1993 illərdə, Milli hakimiyyət dönəmində Türk milli şüuru aşılmağa çalışılmış, Türkiyə ilə doğmalaşdırma və Türkiyəni öz vətəni saymaq şüuru telgin edilmişdir. Sovetlərdən ayrılmış Azərbaycan üçün Türkiyə ən böyük arxa və güvən yerinə çevrilmişdir.

Müstəgillik hərəkatı dönəmində Xalq hərəkatı liderləri Azərbaycanda Türkiyə modelini quracaqlarını bəyan etmiş və Türkiyənin demokratik modelini önə çəkmişlər. Türkiyə təkçə etnik bağlılığına görə yox həm də demokratik sistemə görə ikiqat cəlbədicə olmuşdur. Çünki qonşu İranla kültür, tarixi və coğrafi bağlılığa baxmayaraq, İranın siyasi sistemə görə onunla məsafə tutulmuşdur. Çünki Azərbaycanda gedən hərəkat anti kommunist təbiətilə demokratik sistem qurmaq məqsədi güdüdü.

Yeni Azərbaycanda çox partiyalılığın yaranması və müstəgil qəzetlərin çıxması ilə bərabər o zaman ki demokratiya tərəfdarı olan seçilmiş Xalq cəbhəsi hökuməti Türkiyə ilə də münasibətlərin əsasını qoymuş və bu münasibətləri xalqın illər boyu mövcud olan istəkləri üzərində qurmağa çalışmışdır.

Türkiyə də öz növbəsində Azərbaycanın müstəgilliyini ilk olaraq tanımış və yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinin xaricdəki

² Ə. Elçibəy "Deyirdim ki bu quruluş dağılacaq" Bakı. Gənclik 1992

işləri Türkiyə səfirliklərinin köməyi ilə aparılmışdır. 1992-1993 illərdə Türkiyə erməni işğalı ilə bağlı ən yüksək səviyyədə sayələr göstərmiş və bu məsələni beynəlxalq toplantılara çıxartmış və BMT TS -nin qəbul etdiyi 4 qətnamə Türkiyə tərəfinin tələbi ilə çağırılmış TS- da qəbul edilmişdir. 1993- cü ilin Mayında irəli sürülən Erməni işğalını sona gətirə biləcək üçtərəfli sülh planı da Türkiyə, Amerika və Rusiya tərəfindən irəli sürülmüş və nəticədə Elçibeyin devrilməsi ilə ermənilər tərəfindən pozulmuşdur. Türkiyə müstəgilliyin ilk illərində Azərbaycandan yüzlərlə tələbəni həm mülki həm də hərbi məktəblərdə pulsuz oxutmuşdur.

1993 cu ilin ikinci yarısında Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Türkiyə ilə münasibətlər başqa səmtə yönəlmişdir. Öncə H. Əliyev Türkiyənin Azərbaycandakı ona müxalif olan milli güvvələri dəstəklədiyi qənaətində olmuş və Türkiyəyə şübhə ilə yanaşmışdır³. O biri tərəfdən daha dərinə gedərək və ana dili kitabları-Türk dili dərslik kitablarının adını yenidən dəyişib Azərbaycan dili qoymuş, rəsmi dil olan Türk dili də Azərbaycan dilinə çevrilmişdir. 1995-ci ilin Martında Azərbaycanda hakimiyyətdaxili güvvələrin silahlı vətəndaş müharibəsindən sonra üsyançı tərəfdə Türkiyənin də rolunun olduğu haqdakı iddialar sonralar ikili münasibətləri başqa müstəviyə çevirmiş və o zamankı Türkiyə rəhbərliyi hər vaxt Türk hökumətinin Əliyevlərin yanında olduğunu sübut etməyə illərlə çalışmışdır. Və bu siyasət nəticədə çox mənfi nəticələrə gətirmişdir. İlk növbədə bu cür yanaşma Əliyev rejiminin möhkəmlənməsinə xidmət etmiş

³ İdris Bal, "Uluslararası politikada Türk modelinin yüksəlişi və düşüşü" Billig14. Yaz. 2000. Ankara

və Türkiyənin daxildəki siyasi partiyalarla və civil topluqlarla iliqlələrini minimuma endirmişdir. H.Əliyev də bu məqamdan maksimum yararlanmağa çalışmışdır. Türkiyə, Azərbaycanda gedən proseslərdən izo ilə edilmiş, onun Azərbaycandakı nümayəndilikləri ancaq hökumətlə əməkdaşlıq etmiş və Əliyevlərin maraqlarına zidd olmayan funksiyalarda bulunmuşdur. Bas Nazir B.Ecevitin keçmiş prezident Elçibeyə telefon zəngini nəzərə almasak Türkiyə rəsmiləri ilə Azərbaycan muxalifətinin təmasları sifirə enmişdir⁴.

Əliyev-Dəmirəl münasibətləri dərinləşərək iki dövlət arası münasibətlərə yox iki şəxs arası "dostum qardaşım" münasibətlərinə çevrilmişdir. Nəticədə iki dövlət arasındakı münasibətlərdə çoxlu sayda problemlər yığılıb qalmışdır. Eyni zamanda Türkiyədəki siyasi qüvvələrin, qəzet və TV- lərin də Azərbaycandakı siyasi durumla bağlı tənqidi çıxışları Türkiyə rəsmiləri tərəfindən müqavimətlə qarşılanmış və Azərbaycandakı rejimlə birgə hərəkət edərək hər bir müxalif səsin söndürülməsi adı hala çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, 1997 cı il İlham Əliyevin Kazino qalmaqalından sonra H.Əliyev Prezident Dəmirələ təzyiq etməklə Yılmaz hökumətinin İlham Əliyevin Ömər Lütvi Topalla bağlı borc qalmaqalında olmaması haqda bəraətverici bəyənətlə çıxış etməsinə nail olmuşdur.

H. Əliyev, Türkiyədə milli məsələyə çevrilmiş Bakı-Ceyhan boru kəməri layihəsindən maksimum yararlanaraq uzun müddət bu kartdan da istifadə etmiş və Türkiyənin gözü "görək Haydar Aliyev nə deyəcək üzərində" köklənmişdir. Nəticədə Türkiyədə

⁴ Ecevit calls to Elchibey."Azerbaijan bulletin-83(144). June 24,1999. Baku.

Azərbaycan dedikdə və ya Türkiyədən baxdıqda ancaq Əliyev görünmüşdür. Şou-TV lərlə saxta adlar, məsələn ilin adamı seçməklə (sonra onu ilin adamı seçən həbs olundu), torpaqları işğal altında olan ölkə başçısına Atatürk barış ödülü, Universitetlərin fəxri doktoru adları verməklə qurulan Əliyev- Dəmirəl dostluğu Türkiyə -Azərbaycan qardaşlığı şousundan başqa bir şey deyildi.⁵ Hələ də Azərbaycan vətəndaşının Türkiyəyə gediş gəlişi viza ilə idi və Azərbaycanda Türk vətəndaşlarına qoyulan göm- rük vergisi başqa bütün ölkələrdən yüksəkdə dururdu.

Türkiyə və erməni işğalı

Yuxarıda deyildiyi kimi Türkiyə ilk günlərdən erməni təcavüzünə həssaslıq göstərmiş və daha çox beynəlxalq forumlarda və BMT-da olan görüşlərdə əsas rol oynamışdır. 1993 ilində erməni işğalı dərinləşdiyi zaman Türkiyə zənnimcə Rus amilini nəzərə alaraq hərbi müdaxilədən çəkinmiş və təcavüzkanı durdurmaq üçün BMT- də çox səylər göstərmiş və nəticədə işğal edilən rayonlarla bağlı BMT TS-nin dörd qətnaməsinin qəbul olunmasına müvəffəq olmuşdur. Sonralar 1994-u ilin əvvəlində hərbi əməliyyatların davamı zamanı Türkiyənin o zamankı prezidenti Türkiyənin hərbi əməliyyatlara hec vaxt qoşulmayacağını açıqca bildirmişdir. Türkiyənin bu mövqe tutmasına həm o zamanlar hələ də üstün olan sovet dönməsinin etki,si, Türkiyənin icində PKK terrorununun şiddəti və iç gündəmin gərginliyi də səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən Bosniya Hersek- də baş verən vahşətin Türk mediasında işıqlandırılması erməni işğalı ilə müqayisədə ölçülməz

⁵ H. Aliyevə Atatürk Baris odulu verildi. Azadinform 13/0401999.80(160)

dərəcədə yüksək olmuşdur. Ermənilərə yönəlmiş başqa bir dururucu və ya təhdidedici bəyanat da kəlməmişdir. Erməni tərəfi də bundan çox şirniklənmişdir. Əvvəllər Türkiyənin hər zaman müdaxiləsini gözü önünə gətirən ermənilər sonucda Türkiyənin qarışmayacağı qənaətinə gəlmişlər. Bu hal Türkiyənin Rusiya ilə hərbi qarşıdurmaya gələ biləcəyi ilə izah edilirdi.

Ən başlıcası H. Əliyev dönmindən başlayaraq və sonralar atəşkəs imzalanandan sonra da Türkiyə tərəfindən hər hansı bir aktivlik hiss olunmadı və bu vəziyyət daha çox Azərbaycan tərəfinin onlarla məsləhətləşmələr aparmadığından və Elçibey dönmindən fərqli olan koordinasiyanın pozulduğundan xəbər verirdi. Türkiyə yönetimi H. Əliyev -dən fərqli siyasət yeritməmiş və o zamankı prezident Dəmirəlin dili ilə desək "Azərbaycan hansı həllə razı olarsa biz də onu dəstəkləyəcəyik" demişdir.

AK parti hakimiyyətə gələndən sonra iştiraklar daha çox ekonomiyə boyutlar və enerji resursları üzərindən qurulmuş və oğul Əliyevlə Ərdoğan hökuməti arasında mübahisələr qalxmışdır. Digər problem isə Türkiyənin yeni köklü dəyişikliyə uğrayan xarici siyasəti idi ki, burada Türkiyə bütün qonşuları ilə o cümlədən Ermənistanla problemləri yoluna qoymaq və iyi iştiraklar qurmaq idi. Bu siyasət sonucda Azərbaycanla toqquşmaya gətirdi. Bu toqquşmanın səbəblərini araşdırarkən ilk novbədə aşağıdakı amilləri nəzərdən keçirmək lazımdır.

Burada birinci ən böyük problem Azərbaycandakı rejimin erməni işğalı ilə bağlı tutumu və Türkiyəni qeyri müəyyən vəziyyətdə

⁵ H.Aliyevə Ataturk Baris odulu verildi. Azadinform 13/0401999.80(160)

saxlamasıdır. Azərbaycan Türkiyəni danışıqlarda nə baş verdiyi haqda məlumatlandırmır və Türkiyə ilə birgə addımlar koordinasiya edilmir. Belə situasiya yaranıb: Türkiyə bölgədə vəziyyətin dəyişməsinə istəyir. Azərbaycan – dan heç bir xəbər çıxmır: nə müharibə yolu seçib nə də danışıqların nədən ibarət olduğu bilinmir. Türkiyə qeyri müəyyən durumda qalıb amma dəyişim istəyir . Və onlar ermənilərlə qapıların açılması və əlaqələrin qurulmasını indiki durumu dəyişən bir gediş kimi başa düşürlər. Azərbaycan nə edəcəyini bilmir amma hər hansı bir dəyişimə də hazır deyil və dəyişimin nəticələrindən qorxur. Çünki Türkiyə-ermənistan arasındakı status qvo Azərbaycan rejimini qane edir və dəyişim olursa rejimin də dayanıqlığı pozulur. Türkiyə əvəzində Azərbaycanın hansı addımı atacağı halda onun yanında olacağını deyir və nə etmək istəyirsən mənimlə bölüş deyir, Azərbaycan yönetimi yumşaq desək bir şey söyləyə bilmir.

Digər tərəfdən Ərdoğan hökuməti ermənilərlə iştiraklar qurmaqla Türkiyəyə olan təzyiqləri aradan qaldırmağa və eyni zamanda Azərbaycan-Ermənistan müstəvisində dəyişim əldə etməyi guman edirdi ⁶.

Bu baxımdan Türkiyə-Ermənistan protokolları son 20 ildə Türkiyə Azərbaycan münasibətlərində yaranmış olduğu ən böyük sıxıntı olmuşdur⁷. Protokollarda ermənilərin Türkiyəyə qarşı

⁶ Turkish-Armenian Rapprochement Leaves Many Questions Unanswered Oct18,2009. http://www.rferl.org/content/TurkishArmenian_Rapprochement_Leaves_Many_Questions_Unanswered/1854722.html

⁷ Azerbaijan Rejects Armenia-Turkey Deal Oct11,2009. http://www.rferl.org/content/Azerbaijan_Rejects_ArmeniaTurkey_Deal/1848733.html

soykırım iddiaları və Azərbaycan torpaqlarının erməni işğalının yer almaması sanki bir kompromis kimi qəbul edilmiş və Türkiyənin müstəgil dövlət kimi maraqlarına uyğun olmuşdur⁸. Amma bu cür yanaşma, həm Azərbaycanda həm də Türkiyədə milli mənafeələrə ağır zərbə kimi qəbul edilmişdir. Türkiyə yönətimi üçün soykırım iddiaları ən həssas məsələ olduğundan Qarabağ məsələsi gözlənilməli kimi əhəmiyyət daşımamışdır. Danışqları aparan o zamanki XİN Əli Babacan protokollar imzalanmadan 6 ay öncə televiziya kanalında "biz protokolları yarın imzalamağa hazırız" dediyi zaman aparcının bəs Qarabağ sualına " Qarabağı bu işə qarışdırmayın o çox qarışıq məsələdir demişdir"⁹.

Bu Türkiyədəki yönətimin ermənilərin siyasətinin sona kimi anlamamaqlarından irəli gəlirdi amma bir başarı kimi qəbul edilirdi. Məsələ burasındadır ki, son 20 ildə Erməni xarici siyasətinin əsas prioriteti Türkiyəni Qarabağ məsələsindən ayırmaq və Azərbaycana təklmək idi. Protokollarda onlar buna nail olmuşdular¹⁰. Türkiyə ilə sıx iqtisadi münasibətlər və Rusiya ilə hərbi ittifaq sonucda Ermənistanı gücləndirir və nəticədə Azərbaycan təklənilir və güclü Ermənistan hərbi qazancların əsasında Azərbaycana diktə edir və situasiya erməni tələbləri yerinə

⁸Bax VII-ci mənəbəyə

⁹Turkey Says Armenia Relations May Normalize In '09 . January 17,2009 http://www.rferl.org/content/Turkey_Says_Armenia_Relations_May_Normalize_In_09/1371231.html

¹⁰ Pitfalls Remain As Turkey, Armenia Move Toward Reconciliation. September 01,2009 http://www.rferl.org/content/Pitfalls_Remain_As_Turkey_Armenia_Move_Toward_Reconciliation/1812318.html

yetənəcən olduğu kimi qalır. Eynilə xaricdə soykırım tanınma kampaniyası davam edir çünki soykırım siyasəti işğalı pərdələyir və Türkiyənin başını qatararaq onun Qarabağ məsələsinə qarışmasını imkansız edir. Bu Koçaryan siyasətinin ana xəttini təşkil edirdi və indi də davam edir.

Bu baxımdan Türkiyədəki çoxlu sayda aydınların, qazetəçilərin, siyasət adamlarının Azərbaycana olan qızqınlığı və qəzəbi daha çox Azərbaycanın bu işi pozduğuna görə idi və elə indi də bu cür yanaşma davam edir.

Türkiyədəki həm siyasilərin həm də qazetecilərin erməni işğalı ilə bağlı bilgi qıtlığı var və onlar haranın işğalı olduğunu, nədən işğal olduğunu, erməni planının nə olduğunu , azərbaycanlıların nə durumda olduğunu dərinliklə izləmirlər. Səhti bilgili uzmanların geniş fikirlər söyləməsi çox yayılmışdır və o daha çox 90 cı ilin ortalarının Amerikasına bənzəyir. Türkiyədə həm Azərbaycana həm də Ermənistanı tanıyan çox az ekspertlər var. İrelidə gedən qazetəçilərin ermənistanda bir neçə min azərbaycanlının yaşadığını və işğal zonasında əhalinin hələ yaşadığını düşünürlər.

Əksinə, Türkiyə ermənilərin soykırım siyasətinə qarşı həm avropada həm də Amerikada Azərbaycan torpaqlarının işğalı məsələsini tutarlı şəkildə qoya bilər və istifadə edə bilər. Etmədikcə bu haldan erməni tərəf həmişə yararlanır. Türkiyə ancaq müdafiə mövqeyi tutur və qarşı tərəflər onu təkləyirlər. Türkiyənin əlində Azərbaycanın işğalı kimi böyük kart olduğu halda faktiki olaraq ondan istifadə etmir. Türkiyənin rəsmilərinin bu məsələni Bakıya səfərləri zamanı yox, Avropa və Amerikadakı

toplantılarda səsləndirmələri əhəmiyyət daşıyır. Türkiyə yönətiminin Qəzzeyə verdiyi diqqətin və beynəlxalq forumlarda o cümlədən BMT-də verdiyi bəyənətlərin beşdə birini Azərbaycana sərf etsə o zaman hər kəs erməni işğalı haqda daha aydın mövqe ortaya qoyar. Erməni işğalı qarşısında səssizlik erməni tərəfinə cəzasızlıq ümidi yaradır və əksinə Türkiyənin ermənilər qarşısında suçlu olduğu görüntüsünü yaradır. Nəticədə, Türkiyənin əleyhinə Yerevandan gələn təhgir və alçaldıcı bəyənətlərin sayı artır. Azərbaycana diqqət göstərən və erməni işğalını məhkum edən fikir sahibləri və qazetəçilərə millətçi damqası, irqçi adları yapışdırılır və bu cür ittihamlar Azərbaycan xalqı arasında Türkiyədə ermənilərə dəstək verən böyük bir qüvvənin olduğu anlamına gətirir.

Baxın ATET in İstanbul sammitinə az qalmış erməni tərəfi bu sammiti boykot edəcəyini və Türkiyədə keçirilməsinə veto qoyacağını bildirmişdi. Səbəb : Türkiyə orada Azərbaycanın xeyrinə qətnamə qəbul ediləcəyinə çalışacaq: Türkiyə tərəfi bu sammitdə Azərbaycanın xeyrinə bir şeydə olmayacağını və əd etdikdən sonra onlar geri çəkildi və ilk kəz olaraq ATƏT-in İstanbul sammitində Azərbaycandan başqa bütün münafişəli ölkələrin, Serbiya daxil, hamısının torpaq bütünlüyü və suverenliyi son qətnamədə təsdiq olundu.

Xarici siyasət koordinasiyası?

Azərbaycanla-Türkiyə arasında iki mühüm mənə daşıyan müqavilə imzalanmış amma onların da sonucda hər iki xalqın ar-

zuladığı nəticələr vermədiyi müşahidə olunmaqdadır.

1997 ildə "Azərbaycan -Türkiyə Əsgəri İş Birliyi Kurulu yaradıldı" və bundan sonra Türkiyədən çoxlu sayda əsgər Azərbaycanın həm hərbi hissələrində həm də hərbi məktəblərində önəmli yerlər tutdular. Bu müqavilə həm hərbi hissələrdə, həm ordu üçün zabitlər hazırlanmasında və eynilə Türkiyənin hərbi məktəblərində Azərbaycan üçün zabitlərin hazırlanmasına yol açmışdır¹¹. Amma son illər, oğul Aliyevin hakimiyyətə gəlməsindən sonra vəziyyət dəyişdi və Türk subayların həm hərbi məktəblərdə, həm də hissələrdə rolu ən aşağı səviyyəyə endirildi. Bu addımlara artıq Azərbaycan hərbiçilərinin lazımı köməyi aldıkları və təlim keçdikləri ilə izah edən arqumentlər də gətirilir ancaq mövcud durum heç də onunla adekvat olmadığına göstərir.

İkincisi 2010- cı ilin Avqustunda imzalanan Strateji İş birliyi Anlaşması ilə Türkiyə və Azərbaycan öz aralarında tərəflərdən birinə təcavüz olarsa bütün imkanlardan istifadə edib bir -birini dəstəkləmək öhdəliyi götürmüşlər. Müqavilə hərbi -siyasi və təhlükəsizlik, hərbi və hərbi-texniki əməkdaşlıq, Humanitar məsələlər, iqtisadi əməkdaşlıq sahələrini əhatə edir¹².

Amma onlar necə həyata keçirilir ona baxaq. Xarici siyasətdə də sınağa çəkən və önəmli məsələlər var ki , orda da heç də strateji əməkdaşlıqdan ya da orda qeyd olunan koordinasiyadan

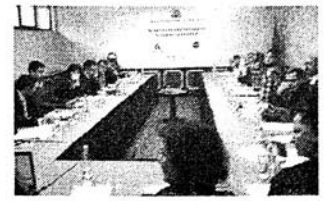
¹¹ Elkhan Mehtiyev "Security policy in Azerbaijan". <http://www.nato.int/acad/fellow/99-01/mekhtiev.pdf>

¹² Azerbaijan-Turkey Military Pact Signals Impatience with Minsk Talks - Analysts. January 18,2011 by Sahin Abbasov. <http://www.eurasianet.org/node/62732>

söhbət gedə bilmir. Və düşünürəm ki, müqavilədə yazılanlara arxalansa q da, mühüm xarici siyasət məsələlərinin koordinasiya edilməsindən danışmaq reallıqlarla üst üstə düşür. Məsələn, Türkiyə Kosovonu tanıyan ilk ölkələrdən və ora səfirini göndərən ilk ölkə olduğu halda, Azərbaycan rejimi öz növbəsində nümayişkarənə olaraq Kosovodakı sülhməramlı statusda olan hərbcilərini geri çəkdi və Kosovonu tanımaq mövgeyi tutdu. Bu Dağlıq Garabağ (DG) məsələsi ilə əlaqələndirilsə də, Rusiya da dahil olmaqla hər üç həmsədr, həm də AB birqiyəmətli olaraq Kosovonun DG məsələsi ilə heç bir bağlılığı olmadığını bildirmişlər. Dünyanın 100 -ə qədər ölkəsinin Kosovonu tanıdığı halda biz tanımağımız deməsi elə DG məsələsini Kosovo ilə eyniləşdirməkdir. Səbah Serbiya da Kosovonu tanısa o zaman Azərbaycan ne edəcək sualı ortaya çıxır. Əksinə Türkiyə, ABD və AB-nin yanında olmaqla Azərbaycan onların rəğbətini və dəstəyini də qazanardı və DG məsələsinin Kosovo ilə heç bir əlaqəsi olmadığını nümayiş etdirərdi. Türkiyə ilə İsrail arasında yaşanan artan gərginlik fonunda İsrailə hərtərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi, Türkiyəni təkləmək və zəiflətmək siyasəti yolunu tutan İsrailin maraqlarına xidmət edir və görünən odur ki, Azərbaycan rejimi də bu işdə onlara yardımçı olur. Bu cür laqeyd davranış, müttəfiqlikdən doğan öhdəliklər və ya Türkiyənin Azərbaycanla bağlı erməni məsələsində tutduğu mövqe ilə tam ziddiyyət təşkil edir. Burada Azərbaycanın iç siyasətindən doğan rejim maraqları ilə Azərbaycan maraqları toqquşur və rejim öz maraqlarını önə çəkərək Azərbaycanı çətin vəziyyətə salır.

Fransa parlamenti tərəfindən qəbul edilən sözdə erməni genosidi qanununa qarşı cəmiyyətin bütün təbəqələri kəskin reaksiya

versə də Sarkozi ilə yaxın əlaqələri olan Əliyevlərin maraqları sonucda qalib gəldi. XIN -nin bəyənəti özündə bir mövqeni ifadə etməyən ümumi ifadələr üzərində qurulmuş və sanki bir Mərkəzi Afrika ölkəsinin bu məsələyə münasibətini ifadə etmişdir. XIN-i bu qanun "Fransanın bölgədəki roluna zərər vurur" deməklə öz işini görmüş saymışdır¹³. Bu qanun daha çox Türkiyəyə yox Azərbaycana zərər vura biləcək qanun layihəsi idi və ermənilərin hər addımını sığortalayan bir çətin idi və bu məsələdə də iki ölkə arasında koordinasiyanın olmaması da açıq aydın üzə çıxmışdır.

Wikileaks-in açıdığı yazışmalar Azərbaycan rejiminin Türkiyəyə münasibətinin daha vahim olduğunu üzə çıxartmışdır. I. Aliyevin Türkiyənin burada enerji qovşağı olmasını istəməməsini Amerikan səfirinə söyləməsi və ya onun Türkiyənin qazını kəsmək istəyini Amerikan səfirinin əngəlləməsi və sonralar dünyanın gözü qarşısında Türkiyəni qaz pulunu ödəməməkdə məhkum etməsi müttəfiqlik, dostluq və qardaşlıq münasibətlərini kənara qoysaq, heç qonşuluq münasibətlərinə də uyğun deyildir¹⁴. PKK terror təşkilatının Azərbaycan cəmiyyətinin çağırışlarına baxmayaraq İndiyə kimi terrorcu təşkilat kimi tanınmaması da ikitərəfli müttəfiqlik münasibətlərinə sığmır¹⁵.

İndiki Azərbaycan rəhbərliyi Türkiyə ilə münasibətləri istənilən an kəsmək rühumdadır. Onlar üçün ortada birləşdirici də

¹³МИД Азербайджана обнаружил свою позицию в связи с решением Сената Франции по "геноциду армян" 23 декабря, 2011. Тренд.

¹⁴"Türkiyə'nin enerji mərkəzi olmasını istəmədik". Haberturk. 28 Kasım, 2010

¹⁵Elcibey PKK-nin terrorcu təşkilat kimi tanınmasına çağidi. Turkistan-N. TN. Volume3 March 25, 1999

yər və ya qorxu da yoxdur. Azərbaycan tərəfinin siyasəti mövcud rejimin maraqları üzərində qurulmuş və qısa müddətli maraqlara xidmət edən və sabahı görməyəcək dərəcədə qeyri- müəyyəndir. Əgər rejim öz maraqlarına təhlükə görərsə və yaxud da rejimə tənqid olunarsa o buradakı olan- qalan iş adamlarını, təhsil ocaqlarını bağlayar və Türk Hava Yollarının uçuşlarını da minimuma endirər qənaətdəyəm. Türk bayrağını endirməyə risk edən bu sistemin zihniyyəti üçün bütün bu sadalanları etmək mənəcə çətin bir iş deyildir¹⁶. Mövcud rejim yaxşı anlayır ki, bütün bunların müqabilində Türkiyə Azərbaycanın zərərinə heç bir addım atmaz çünki Türkiyənin Azərbaycana yönəlmiş təməl siyasətində Azərbaycan xalqı durur. Bütün sadalanlar göstərir ki, Azərbaycanın indiki rejimi bu ölkəni nəgiz bir duruma salmış və onun ürək bulandıran və Türkiyəyə qarşı sabotajçı bir davranışı üzə çıxarmışdır.

Azərbaycanın -Türkiyədən məsafə saxlama siyasəti

Azərbaycanda ənənəvi olaraq Türkiyəyə, Türk millətinə yuxarıdan aşağıya baxan bir zümərə var və onlar indi daha çox hakimiyyətdə olan qruplar və onların dairələridir. Bu Azərbaycanın informasiya siyasətini, təhsil siyasətini yönədən, yalançı ideologiya quran və onun üzərində bir azərbaycanlı kimliyi qurmağa çalışan bir zümədir. Burada rus mədəniyyəti və təhsili təsiri altında olanlar çoxluq təşkil edir amma Azərbaycan dilli milli

¹⁶ Turkey Officially Protests Removal Of Its Flag In Baku. Oct21, 2009. http://www.rferl.org/content/Turkey_Officially_Protests_Removal_Of_Its_Flag_In_Baku/1857829.htm

şüursuz qruplar da var ki, onlarda da bu cür yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu düşüncə sahibləri I. Aliyev rejimində aparıcı yer tuturlar. Bu yanaşmanın bir neçə səbəbləri var: Türkiyəyə yuxarıdan aşağı baxmaq uzun illər aparılan rus-sovet stereotipi nəticəsidir də deyə bilərik. Türkiyəyə ögey münasibət bəsləyərək öz dövlətimiz var və biz Türk deyilik, biz azərbaycanlıyıq deyənələr də var. Bu zümərə içərisində etnik tərkibli və etnik şüurlu ailələr və qruplar da rol oynayır.

2-ci rejimin başında oturan I.Aliyev və rejimin ətrafında dolananlar buradakı enerji resurslarının bolluğundan faydalanaraq özlərində eqoist düşüncə formalaşdırmışlar. Onlar özlərinin yaradıcı işlə yox korrupsiya yolu ilə asan qazanclarının ancaq Azərbaycanda mümkün olması gənaətdədirlər Bu tefekkürlülər arasında öz Azərbaycanımız var, kimdir Türkiyə deyən zümərə də vardır. Onlar sovetlərdən qalma anti- türk stereotipi ilə bərabər Türkiyəyə öz küllü miqdarda mülkiyyətləri və var dövlətləri prizmasından yanaşır və nəticədə Türkiyə gözlərində aşağıda görünür.

Rejim Azərbaycanın Türk ordusu ilə yaxın olmasından çəkinir. Rejim həm də Azərbaycan xalqının Türk milləti ilə inteqrasiyasından qorxur çünki o zaman Azərbaycan xalqı üzərindəki nəzarətin zəifləməsi labüddür. Hər iki cəmiyyətin bir birinə çox yaxınlığı və inteqrasiyası sonucda Türkiyə modelinin -demokratik sistemin buraya proyeksiya olmasını sürətləndirir və labüddür. Bu baxımdan Türkiyə ilə məsafə saxlamaq siyasəti rejim üçün dayanıqlılıq üçün çox sərfəlidir. Visa sisteminin ləğv edilməməsi də bu siyasətə xidmət edir.

AZƏRBAYCANIN QONŞU DÖVLƏTLƏRLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Bu baxımdan azərbaycanlı kimliyi üzərində aparılan saxta təbliğat, televiziyalarda Türk dilindən olan tərcümələr edilməsi iki dövlət bir millət olaraq yaxınlaşmağa yox uzaqlaşdırmağa, məsafə saxlamağa yönəlmiş siyasətin tərkib hissəsidir. Bu siyasətin mərkəzində duran əsas məsələ bu ərazidə ancaq H. Əliyev ideologiyasının hakim olmasının təmin edilməsidir. Bu baxımdan, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri haqda danışarkən məncə ən düzgün format "Əliyevlərin Türkiyə siyasəti" olardı.

Türkiyə indi bir güclü dövlətdir və regionda söz sahibi olan və getdikcə həm Avropada, həm yaxın şərqdə və eynilə Qafqazlarda və Orta Asiyada artan nüfuzla malik ölkəyə çevrilir. Ordusu NATO- da ikinci güclü ordudur və iqtisadi inkişafa görə dünyada yenə ikinci yerdədir. Türkiyənin Qafqazlarda möhkəmlənməsi, enerji tələbatının həyata keçirilməsi və Orta Asiyaya çıxışı baxımından Azərbaycan çox önəmli coğrafi yer tutur.

Bu baxımdan həm qardaşlığı və etnik kökenliyi bir kənara qoyub Türkiyəyə yanaşsaq, indiki məqamda Türkiyə ilə əlaqələri yaxın kələcəkdə bu bölgənin lideri olacaq ölkə ilə iş birliyi qurmaq və gələcəyə yatırım qoymaq kimi bir siyasət ola bilərdi. Digər tərəfdən Azərbaycanı dünyada dəstəkləyən yeganə ölkə olduğundan indiki zamanda bu əlaqələr normal, güvənli və gələcəyə hesablanmış olarsa və Azərbaycan da öz katkılı ilə Türkiyənin güclənməsinə çalışarsa gələcəkdə həm Azərbaycan üçün və həm də Türkiyə üçün əsas möhkəm və güvənli dirəklər üzərində qurulmuş sarsılmaz bir birlik yaranar.

□

Avrasiya dünyanın ən vacib məkanlarından birinə çevrilib desək, yanlışdır. Bu mənada məşhur Amerikalı alim, keçmiş ABŞ prezidenti C.Karterin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri Zbiqnev Bjezinski "dünyanın gələcək inkişafını Avrasiya qitəsi müəyyənləşdirir" ifadəsi yerindədir. Azərbaycan isə Avrasiyanın vacib ölkələrindən birinə çevrilib. Azərbaycanın yürütdüyü xarici siyasətin önəmi böyükdür və bu siyasət beynəlxalq aləmdə diqqətlə izlənilir.

Xarici siyasətin məqsədi ölkənin təhlükəsizlik varlığını, inkişafını təmin etməkdir. Bu gün belə bir siyasət təhlükəsiz varlığımızı və inkişafımızı təmin edirmi? Azərbaycan hakimiyyəti balanslaşdırılmış xarici siyasət elan edib. Məqsəd mümkün qədər hamı ilə eyni səviyyəli münasibətləri qurmaqdır. Cənubi Qafqaz kimi mürəkkəb regionda bu cür siyasət nə dərəcədə mümkündür? Bu suallar siyasi gündəmdə olan digər aktual suallardan biridir.

Azərbaycanın quru sərhədi boyunca 5 qonşusu var - Ermənistan, Gürcüstan, İran Türkiyə və Rusiya. Bu dövlətlərin hər biri ilə münasibətlərin hazırkı durumuna diqqət yetirək.

Ermənistanın itirdiyi qazanclar

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi SSRİ-nin son illərində meydana çıxdığından Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan bu yana Ermənistanla münasibətlər qurmayıb. Bu Azərbaycanın diplomatik münasibəti olmayan yeganə qonşusudur.

Dağlıq Qarabağın işğalının arxasında Ermənistan dayanır. Aydındır ki, Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları Ermənistan və Rusiyanın siyasi və hərbi dairələrindən dəstək almadan savaşa imkanına malik olmazdılar. Bu gün də Dağlıq Qarabağda Ermənistanın hərbi birləşmələri yerləşdirilib və Ermənistan gəncləri bu bölgədə hərbi mükəlləfiyyət keçirlər.

Ermənistan Dağlıq Qarabağ ətrafındakı torpaqları boşaltmadan Azərbaycanla münasibətlərin bərpasına ümid etməməlidir. Elə Minsk Qrupunun hazırladığı son Madrid prinsipləri də bəyan edir ki, Dağlıq Qarabağ ətrafındakı torpaqlar boşaldı-lan kimi Azərbaycanla Ermənistan arasında bütün səviyyəli əlaqələr qurulacaq, kommunikasiya xətləri açılacaq və s. Deməli, münaqişənin həllindəki ilk addım həm Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllini sürətləndirəcək, həm Azərbaycan-Ermənistan və Ermənistan-Türkiyə münasibətlərini tənzimləyəcək, həm də ən vacibi bölgəyə barış gətirəcək.

Ancaq hələ ki, Ermənistan hakimiyyəti ilk addımı atmağı düşünür. Belə olan halda da Ermənistan nə Azərbaycan, nə də Türkiyə ilə münasibətləri tənzimləməyə nail olur. Halbuki, İrəvanın iki qonşusu ilə münasibətləri normallaşması sülhdən başqa Ermənistan iqtisadiyyatını da canlandırır, bu ölkə Gürcüstan kimi Azərbaycanın enerji resurslarının dünya bazarlarına daşınmasında rol alar, Türkiyə kapitalını cəlb edərdi.

Moskvadan artan təzyiq

Azərbaycanla Rusiya arasındakı münasibətlər sinusoide bənzəyir. Azərbaycan torpaqlarının işğalında Rusiyadakı hərbi dai-

rələrin rolu danılmazdır. Bundan başqa 1993-cü ildəki Gəncə qiyamında da Rusiyadakı eyni dairələrin iştirakı haqqında kifayət qədər fakt var. Bu baxımdan 1990-cı illərin əvvəllərindən sonuna qədər Azərbaycan-Risiya münasibətlərində gərginlik hökm sürüb. Azərbaycan Rusiyanı Ermənistana milyardlarla dollar həcmində silah ötürməkdə, Rusiya isə Azərbaycanı çəçen mücahidlərinə yardımda ittiham edirdi. Bu baxımdan o zamanlı Azərbaycan və Rusiya prezidentləri Heydər Əliyevlə Boris Yeltsin arasında soyuqluq hökm sürürdü¹. Bu durum Vladimir Putin hakimiyyətə gələndən sonra nisbətən dəyişdi.

Putin 2000-ci ildə prezident seçildikdən sonra ilk xarici səfərini Azərbaycana etdi². İki ölkə arasındakı münasibətlərdə buzlar sanki əriməyə başladı. Rəsmi Bakı Putinlə münasibətləri daha üst səviyyəyə qaldırmaq üçün vaxtilə Ermənistana ötürülən silahların taleyini araşdırmaq üçün yaradılan ikitərəfli komissiyanın işinə fakitiki xitam verdi, çəçenlərin Bakıdakı nümayəndəliyini qapatdı və s. Buna baxmayaraq, Putin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllini sürətləndirmək üçün heç nə etmədi. Putin Azərbaycan hakimiyyəti ilə münasibətləri normallaşdırsa da, Ermənistana hərtərəfli dəstəyini əsirgəmədi. Məhz Putinin dövründə Ermənistan Rusiyanın Cənubi Qafqazda rəsmən forpostu adlandırıldı.

Dmitri Medvedev 2008-ci ildə Rusiya prezidenti seçildikdən sonra Azərbaycan-Rusiya münasibətlərində Putin dövründən

¹ "Алиев просит Ельцина не вводить визовый режим" ("Независимая газета", 11.19.1999)

² "Böyük qayıdış" (www.kafkassam-merkez.com);

başlanan nisbi istiləşmə davam etdi. Medvedev prezidentliyi müddətində bir neçə dəfə Azərbaycana səfər etdi. Rəsmi Bakı Rusiya ilə yeni qaz anlaşmaları imzaladı, ticarət mübadiləsi artdı. Azərbaycan hakimiyyətinin istəyi o idi ki, Dmitri Medvedev Azərbaycanla əməkdaşlığın daha məhsuldar olduğunu anlayaraq Ermənistanla təzyiq etsin. Azərbaycan tərəfi Məedvedevdən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllinə yardım göstərməsini gözləyirdi. Ancaq bu baş vermədi. Əksinə Medvedev Ermənistanla hərbi əməkdaşlığı üst səviyyəyə qaldıran yeni anlaşma imzaladı.

Medvedevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində fəal vasitəçiliyi bir nəticə vermədi. Medvedevin vasitəçiliyi ilə 2009-2012-c illər arasında Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin 10 görüşü keçirildi³. Bu görüşlərdən real nəticə çıxmadı, tərəflərin mövqeyində yaxınlaşma qeydə alınmadı. Bəlkə də, Medvedev xoş niyyətli idi. Ancaq Medvedev Rusiya demək deyildi, bu ölkədəki bəlli siyasi və hərbi dairələr Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllinə yaşıl işıq yandıra bilməzdilər. Münaqişənin ədalətli həlli Rusiyanın maraqlarına cavab vermir. Çünki, münaqişə həll olunarsa, Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyə ilə münasibətləri tədricən normallaşacaq, bölgə iqtisadiyyatları bir-birinə bağlanacaq və nəticədə Ermənistanın Rusiyadan asılılığı azalacaq. Rusiyadakı dairələr məhz bundan çəkindiklərindən münaqişənin həllini sürətləndirmirlər. Digər tərəfdən Putin amili də özünü göstərir.

³ –"Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında yekun bəyanat qəbul edilib" ("Trend" agentliyi);

Vladimir Putin yenidən hakimiyyət başına gəldikdən sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı hələ üçtərəfli zirvə görüşü keçirilməyib. Putinin baş nazirliyi dövründə onun Ermənistanın keçmiş prezidenti Robert Köçəryanla bağlı qapılar arxasındakı görüşləri də xeyli suallar doğurub⁴. Əslində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev də Putinə ümidli deyil. "Vikiliks" saytında açıqlanan məxfi diplomatik yazışmalara inansa, İlham Əliyev Medvedev-Putin cütliyündə birinciyə üstünlük vermiş və Putinin hakimiyyətə qayıdışından yaxşı heç nə gözləmədiyini amerikalı rəsmilərə söyləmiş.

Hazırda Rusiya-Azərbaycan münasibətlərində sualların sayı bir az daha artıb. Putin Avrasiya Birliyi ideyasını ortaya atıb. Putin bu birliyi Avropa Birliyinə rəqib kimi görür və qonşu dövlətlərin yeni birlikdə yer almasını istəyir. Azərbaycanın bu qurumda yer alması problematiktir. Birincisi, Azərbaycan Avropa Birliyinin Şərq Tərəfdaşlıq Proqramının üzvüdür. İkincisi, Ermənistanın da gələcəkdə Avrasiya Birliyinə qoşulması Azərbaycanın qarşısını alır. Doğrudur, Azərbaycan Ermənistanın yer aldığı Müstəqil Dövlət Birliyinin (MDB) üzvüdür. Ancaq MDB amorf bir qurumdur, Avrasiya Birliyi isə dövlətlərin inteqrasiyasını nəzərdə tutan quruma çevrilməlidir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi həll olmadan isə Azərbaycanla Ermənistanın bir məkanda inteqrasiyası mümkün deyil.

Rusiya-Azərbaycan münasibətlərindəki ikinci məqam Qəbələdəki RLS-dir. Rəsmi Bakı açıq-aşkar Qəbələ RLS-lə bağlı

⁴ Rusiya, Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri arasında yekun bəyanat qəbul edilib" ("Trend" agentliyi)

sazişin uzadılmasının əleyhinədir. Rusiya bu RLS-ə görə illik 6 milyon dollar ödəyir. Rəsmi Bakı isə yeni müqavilədə illik icarənin 300 milyon dollar olmasını istəyir⁵. Rusiya RLS-i 25 illiyinə kirayəyə götürmək istəyir. Bu o deməkdir ki, Rusiya 25 illik kirayəyə görə 7 milyard 500 milyon dollar ödəməlidir. Rusiya qaz və neft satışından yüz milyardlarla dollar qazansa da, Qəbələ RLS-in istifadəsinə görə 7 milyard 500 milyon dollar ödəməz. Əslində rəsmi Bakı sazişin yenilənməsini yox, RLS-in fəaliyyətinə son qoyulmasını istəyir. Çünki, bu baza Azərbaycanın nə təhlükəsizlik, nə də digər maraqlarına cavab verir. Bazanın ekoloji zərərləri də böyükdür, ətraf rayonlarda məhsuldarlıq azalıb, onkoloji xəstələrin sayı isə çoxalıb.

Rusiyaya Qəbələdəkindən də daha müasir stansiyanı Krasnodarın Armavir şəhərində quraşdırıb⁶. Həmin stansiyanın imkanları Qəbələdəkindən daha genişdir. Başqa sözlə, Rusiyanın hərbi obyekt mənasında Qəbələ RLS-ə heç ehtiyacı yoxdur. Sadəcə Rusiya Qəbələdəki RLS vasitəsilə Azərbaycan hərbi bazasının varlığını qorumaq istəyir ki, bu da Azərbaycanın maraqlarına cavab vermir.

Buna görə də, Kremlin yeni sahibinin Avrasiya Birliyi və RLS-lə bağlı Azərbaycana təzyiqləri arta bilər. Cəbhə bölgəsində atəşkəsin intensiv pozulması da Rusiyanın Azərbaycana təzyiqinin iştirakı ola bilər.

⁵ "Путин встретился с Кочаряном" (www.inosmi.ru);

"Баку просит за Габалу 300 миллионов долларов" (газета "Коммерсант")

Tehran Azərbaycanı hədəf seçib

İran Azərbaycanın müstəqil xarici siyasətini qəbul etmək istəmir. İranın "şiiəliyin qorucusu" üzərində qurduğu siyasət aparıcıları real siyasətlə uyğun gəlmir. Müsəlmanların torpaqlarını işğal edən xristian Ermənistanla gen-bol əməkdaşlıq edən Tehran, Azərbaycan-İsrail əməkdaşlığına qarşı hər fürsətdə etiraz edir. İran-Azərbaycan münasibətlərindəki çalxantılardan qurtulmağımıza hələ çox var. Buna baxmayaraq, Tehran ara-sıra Azərbaycana "yardım" əli uzatmağı da unutmur.

İranın xarici işlər naziri Əli Əkbər Salehi bir müddət öncə verdiyi açıqlamada, ölkəsinin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üçün Azərbaycanla Ermənistan arasında vasitəçilik etməyə hazır olduğunu bildirmişdi⁷. İranlı baş diplomatın sözlərinə görə, Tehran Dağlıq Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarıdır: "Bizim regionda maraqlarımız var. Bölgədə təhlükəsizliyin və sabitliyin bərqərar olmasını istəyirik. Çünki bölgənin təhlükəsiz olması bizim xeyrimizədir. Biz bütün gücümüzlə məsələnin həllini tapmasına çalışırıq. Çünki İran Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllini istəyir".

Tehran təxminən hər 6 aydan bir "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində vasitəçi ola bilərəm" tezisini gündəmə gətirir. Tehran vasitəçi olmaq təşəbbüsünü irəli sürərkən, Qərb dövlətlərinin o cümlədən ATƏT-in Minsk Qrupunun nəticəsiz rolunu əsas gətirən tezislə çıxış edir.

⁷ Əli Əkbər Salehi: "İran Dağlıq Qarabağ münaqişəsində vasitəçilik etməyə hazırdır" (www.apa.az)

Tehranın bu yanaşmasının birinci hissəsi ilə mübahisə etmək istəməzdim, doğru təsbitdir - Minsk Qrupu 20 ildir nə etmək istədiyi bilinmir, bu gedişlə qarşıdakı 20 ildə nə edəcəyi sual altındadır. Ancaq Azərbaycan cəmiyyətində də Tehranın vasitəçilik missiyasına birqiyəmətli yanaşma yoxdur. Bu yanaşmanın tərəfdarları 1992 çii ildə Şuşanın işğalına yol açan Tehran anlaşmasını əsas gətirirlər. Azərbaycan və Ermənistan prezidentləri Tehrandə bu ölkənin dövlət başçısının iştirakı ilə atəşkəsə riayət edəcəklərinə dair anlaşma imzaladıqdan bir neçə saat sonra erməni qüvvələri bütün cəbhə boyu hücumə keçərək Şuşanı və sonra Laçını işğal etmişlər. Bu hadisə Tehranın vasitəçilik missiyasına inamı sarsıtmışdır.

Rusiya kimi İrandakı hakim dairələr də, Dağlıq Qarabağ probleminin uzanmasında maraqlıdırlar. Çünki, münəqişə çözümlərsə, bu Azərbaycanın güclənməsinə, Ermənistanla münasibətlərinin normallaşmasına, İrəvanın Rusiyadan asılığının azalmasına, Türkiyə üzərindən Avropaya ulaşmasına yol açacaq. İran bu cür siyasət yürüdərsə Azərbaycan möhkəmlənər və Ermənistanın ondan asılılığı azalar və bu ölkələrin Qərb dünyasına uzanmasına şərait yaranar. Mənçə belə siyasət İranın maraqlarına uyğun deyil.

Bir də ki, Azərbaycan Tehranın vasitəçilik təklifinə yaşıll işıq yandırarsa belə, İrəvan müxtəlif bəhanələrlə bu təklifi rədd etməyə çalışacaq. Ermənistan iqtisadi və enerji zəminində nə qədər İrandan asılı olsa da, Bakı kimi İrəvan da İran hakimiyyətinə sonadək inanmır. Ermənistan İranın ondan Qərbe qarşı istifadə edə biləcəyindən çəkinir. Təsadüfi deyil ki, İran son zamanlar "vasitəçi olmaq istəyirəm" deyərəkən, Ermənistandakı siyasi dairələr yumşaq şəkildə "bu işlə Minsk Qrupu" məşğuldur deyirlər.

Bəs Tehranın özünə Azərbaycanla Ermənistan arasında vasitəçi olmaq niyə lazımdır?

İran nüvə çalışmaları və insan haqlarını sıxışdırma siyasəti ucbatından böyük dövlətlər, o cümlədən bölgənin bir çox ölkəsi tərəfindən tərək edilib. Sanksiyalar sərtləşir, hava zərbələri aktuallaşır. Belə bir məqamda Tehran sülhpərvər, bölgədə çəkisi olan ölkə kimi meydanda yer almaq istəyir. Dağlıq Qarabağ münəqişəsi həlli üçün "vasitəçilik" istəyinə də bu baxımdan yanaşmaq lazımdır. Azərbaycan tərəfi isə Tehranın "müsbət imic" formalaşdırmasında yox torpaqlarının işğaldan azad olunmasında maraqlıdır.

Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan bu yana İrəvanla münasibətlərdə zaman-zaman gərginlik yaşayıb. Ancaq son bir ildə İrandakı siyasi və dini dairələr sistemli şəkildə Azərbaycanı təhdid edirlər. İran hakimiyyəti "Avrovision" musiqi yarışması ərəfəsində Azərbaycana problemlər yaratmaq istəyirdi. Dini pərdələrlə r əvvəlcə iddia etdilər ki, Avropadan gələn həcins qruplar Bakıya toplaşacaq, buna yol vermək olmaz. Halbuki, Bakıda avropalı həcins qrupların heç bir aksiyası keçirilmədi. Bu iddialara dəstək olaraq Təbrizdə "Avrovision" əleyhinə kiçik bir yürüş təşkil etdilər. Ardından da Azərbaycandan İrana şəir müsabiqəsinə qatılan iki şairi həbs etdilər və onlardan da bugünə qədər xəbər yoxdur.

Tehran şübhəsiz Bakının nəbzini yoxlayır, adekvat addımın atılmasını gözləyir. Başqa sözlə Azərbaycan-İran münasibətlərinin bir az daha gərginləşdirilməsi üçün bütün vasitələri işə salıblar.

Rəsmi Bakının da siyasəti dəyişib. Buna qədər İranla problemləri yumşaq şəkildə yoluna qoymağa çalışan rəsmi Bakı Tehrana eyni dildə cavab verməyə başlayıb. Çünkü, İran rejiminin hədələrindən çəkindikə, qonşu dövlət daha çox Azərbaycanın üzərinə gəlir.

Azərbaycanla münasibətləri süni şəkildə gərginləşdirən Tehranın məqsədi nədir?

Qərbin siyasi və iqtisadi sanksiyaları ilə boğulan İran, məntiqlə, qonşuları ilə normal davranmaq məcburiyyətindədir. Ancaq Tehran tam əksinə, həm Türkiyə, həm də Azərbaycanla münasibətləri gərginləşdirməkdə davam edir. Doğrudur, nə İranın prezidenti, nə də dini lideri Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə heç nə demirlər, ancaq onlara bağlı siyasi və ruhanilər esassız bəyənətlər verirlər.

İran kimi teokratik bir rejimdə yuxarıların xeyir-duasını almadan millət vəkili, sepaçılar və mollaların belə bəyənətlər verməsi elə təəssürat yaradır ki, Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə danışanlar rejimin dəstəyini almışlar.

Görünür, İran prezidenti və dini lideri onlara bağlı insanları Türkiyə və Azərbaycan əleyhinə danışdırmaqla həm Ankara, həm də Bakını şantaj etdiklərini, bu iki dövlətin Qərblə əməkdaşlıqdan uzaqlaşdıracağılarını düşünürlər. Tam əksinə bu şantaj və hədə xarakterli açıqlamalar Azərbaycanı daha çox Qərblə əməkdaşlığa məcbur edir. Prezident Apparatinın rəsmisi Novruz Məmmədov son açıqlamasında Dağlıq Qarabağ məsələsində tutduğu passiv mövqeyə görə Qərbi tənqid edərək, Azərbaycanın xarici siyasətdə alternativ yollara baş vura

biləcəyini söyləyə də, İranın hazırkı və gələcək hədələri bizə ABŞ, Avropa Birliyi və NATO ilə dialoqu yoğunlaşdırmaqdan başqa alternativ yer qoymur⁸.

Türkiyə ilə münasibətlərdə mövcud suallar

Azərbaycanla Türkiyə strateji müttəfiqlərdir. Buna baxmayaraq, son illərdə strateji müttəfiqlər arasındakı münasibətlərdə də müəyyən suallar yaranıb.

Ankara Ermənistanla dialoqa başladıqda Bakı buna çox sərt reaksiya verdi. Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev faktiki Ankaradan izahat tələb etdi⁹. Ankara İrəvanla dialoqun bütün təfərruatları haqqında Bakını məlumatlandırmasına baxmayaraq, İlham Əliyev Türkiyə hökumətinin siyasətindən narazı qaldığını gizlətmədi. İki ölkə arasında "bayraq böhranı" yaşandı. Türkiyədə futbol matçında bir polis məmurunun Azərbaycan bayrağı ilə ehtiyatsız davranışı rəsmi Bakını qəzəbləndirdi və bir gecənin içində "Şəhidlər Xiyabanındakı" Türk məzarlığı ətrafında dalğalanan Türkiyə bayraqları dirəkləri ilə birgə yerindən çıxarıldı.

Daha sonra Türkiyənin baş naziri Rəcəb Təyyub Ərdoğan Bakıya gələrək Azərbaycan parlamentində çıxış etdi. Ərdoğan Azərbaycan torpaqları işğaldan azad edilmədən İsviçrədə Ermənistanla imzalanan protokolları ratifikasiya etməyəcəklərini

⁸ "İran Dağlıq Qarabağ münaqişəsində vasitəçilik etməyə hazırdır" ("APA")

⁹ "Azərbaycan qərbyönlü mövqeyini yenidən nəzərdən keçirə bilər" ("Azadlıq" radiosu)

bəyan etdi. Bununla da ikitərəfli münasibətlər əvvəlki məcrasına qayıtdı. Bir müddət uzadılan qaz anlaşması da imzalandı.

Buna baxmayaraq, Türkiyə-Azərbaycan strateji müttəfiqliyində qət ediləsi məsafə hələ kifayət qədərdir. İki ölkə arasında ki əməkdaşlığı daha üst səviyyəyə qaldırmalı olan Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurasının fəaliyyəti hiss olunmur. Şuranın siyasi, iqtisadi və humanitar komissiyaları da formalaşmayıb. Digər tərəfdən Azərbaycanın Türkiyə vətəndaşlarına tətbiq etdiyi viza da qardaş ölkədə haqlı suallar yaradır. Halbuki, Türkiyə illərdir ki, Azərbaycan vətəndaşlarına viza tətbiq etmir. Artan Azərbaycan-İsrail əməkdaşlığını da Türkiyədə diqqətlə izləyirlər. İsrail rəsmilər Türkiyə ilə isti münasibətlərin üstündən xətt çəkdikdən sonra Azərbaycanla əlaqələri genişləndirməyə başladılar. Doğrudur, Azərbaycan seçimində sərbəstdir, ancaq Türkiyə ilə bütün körpüləri yandıran İsrailə hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafında ehtiyatlı olmaq lazımdır. Tel-Əviv anlamalıdır ki, Türkiyə ilə gərgin münasibətləri davam etdirərkən, Azərbaycanla isti münasibətlər qurmaq mümkün deyil. Bu şəkildə davam edən münasibətlər hardasa çat verə bilər.

Gürcüstanın Azərbaycan seçimi

Gürcüstanın ilk prezidenti Zviad Qamsaxurdiyana ölkəsində yaşayan azərbaycanlılara qarşı neqativ münasibəti Azərbaycanla münasibətlərə mənfi təsir etmişdi. Daha sonra hakimiyyətə gələn Eduard Şevardnadze Azərbaycanla münasibətləri normallaşdırdı. Onun başqa alternativləri də yox idi. Azərbaycan enerji resurslarının önəmli hissəsini Gürcüstan üzərindən

dünya bazarlarına daşınmasına qərar vermişdi. Maliyyə böhranı yaşayan və iqtisadiyyatı dağınıq olan Gürcüstanın Azərbaycanın dəstəyinə ehtiyacı var idi.

Mixail Saakaşvili prezident seçildikdən sonra Gürcüstan-Azərbaycan münasibətlərinin strateji dəyəri bir neçə dəfə artdı. Gürcüstanın yeni hərbi doktrinasında Azərbaycan strateji tərəfdaş adlandırılıb. Mixail Saakaşvili hər çıxışında Azərbaycanın dəstəyi olmadan Gürcüstanın çökə biləcəyini dilə gətirir. Saakaşvili hər il Novruz bayramında Gürcüstanda kompakt yaşayan azərbaycanlıları ziyarət edir. Saakaşvilinin Azərbaycana son səfəri də münasibətlərdə əhəmiyyətli rol oynadı. İş o yerə çatıb ki, Saakaşvili Azərbaycanla konfederasiya yaratmaq təklifini belə gündəmə gətirib¹⁰.

Saakaşvilinin Azərbaycana isti münasibəti rəsmi Bakını da Gürcüstanla münasibətləri üst səviyyəyə yönəltməyə kökləyib. Azərbaycan investisiyaları Gürcüstanda artır, Azərbaycan şirkətləri qonşu ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynamağa başlayıblar. Bundan başqa Azərbaycan Qars-Axalkalaki-Qars dəmir yolunun tikintisi üçün Gürcüstana lazım olan maliyyəni də verir. Azərbaycan və Gürcüstan siyasi və iqtisadi baxımdan bir-birlərinə çox bağlıdırlar.

Azərbaycanın tək alternativləri

Beləliklə, Azərbaycanın qonşularla münasibətlərində zəif və güclü həlqələri müəyyənləşdirdik. Zəif həlqə: Ermənistanla

¹⁰ "Sadə sualların ardınca mürəkkəb suallar gələ bilər" ("Media Forum"); "Gürcüstan-Azərbaycan konfederasiyası" ("Yeni Müsavat")

DEMOKRATIYA VƏ MÜNAQIŞƏLƏRİN DİNC HƏLLİ

müharibə vəziyyətindəyik, İranın təhdidləri sistemli şəkil alıb, Rusiyanın yeni hakimiyyəti ilə münasibətlərdə yeni suallar (Avrasiya Birliyi və Qəbələ RLS) yaranıb. Güclü həlqə: Türkiyə və Gürcüstanla strateji müttəfiqliyin artırılması imkanları genişdir.

Azərbaycan hakimiyyəti üçün balanslaşdırılmış xarici siyasəti davam etdirmək getdikcə çətinləşir. Çünki, vəziyyət o həddə çatıb ki, Türkiyəni, Gürcüstanı Rusiya və İranla tərəzinin bir gözünə qoymaq mümkün deyil. Balanslaşdırılmış xarici siyasət artıq Azərbaycanı Rusiya və İranın təzyiqlərindən qorumur.

Azərbaycan seçim qarşısındadır. Cənubi Qafqazın iki dövləti - Gürcüstan və Ermənistan seçimlərini ediblər. Birinci Qərbin iqtisadi (Avropa Birliyi) və təhlükəsizlik institutlarına (NATO) üzv olmaq istəyir, ikinci isə Rusiyanın siyasi-hərbi fəpostu kimi davamlılığını sürdürür. Belə olan halda mürəkkəb bölgənin üçüncü dövləti olan Azərbaycanın neytral qalması mümkün deyil. İndiki vəziyyətdə Azərbaycanın da seçimi NATO ölkələri və Türkiyə ilə hərbi ittifaqı gücləndirməkdən keçir.

□

Demokratiya ilə münaqişələrin dinc həlli arasında olan əlaqə ikitərəflidir: demokratiya münaqişələrin dinc həlli üçün mühüm amil olduğu qədər də münaqişələr demokratiyanın cəmiyyətlərdə aparıcı amilə çevrilməsinə əngəl ola bilər. Cənubi Qafqazdakı vəziyyət buna ən parlaq misaldır: demokratik hərəkatla eyni vaxtda başlamış münaqişələr demokratiyanın boğulmasına və ikinci dərəcəli mövzuya çevrilməsinə əsas səbəb olmuşdur. "Öncə vətəndir!" şüarı qanunun aliliyi, insan haqları və ictimai ədaləti arxa səfə çəkmiş, hakim zümrələrə və millətçi siyasi partiyalara siyasi səhnənin əsas hissəsini tutmağa imkan yaratmışdır. Azərbaycanda və Ermənistanda eyni Qərb sorğu apardığı tədqiqatlar Qarabağ mövzusunun seçicilərin maraqları sırasında 5-6-cı yerləri tutmasını göstərsə də, mühüm siyasi çarpışmalar dövründə seçici kütləsinə təsir vasitəsi kimi yenə də Qarabağ silahı işə düşür. Etiraf etmək lazımdır ki, bu silah 20 ildən artıq bir müddətdə öz kəsərini az itirmişdir. Bəlkə də bu səbəbdən hər iki ölkədə heç bir siyasi partiya bu münaqişənin dinc həlli üçün erməni və azərbaycanlı tərəflərinin razılaşıdırılmış birgə təklifini hazırlamamış və cəmiyyətlərə təklif etməmişdir.

Əvvəlcə xalq diplomatiyası ilə məşğul olan vətəndaş cəmiyyəti dərnəkləri, sonra isə cəhdləri puça çıxan rəsmi vasitəçi tərəflər münaqişənin dinc həlli üçün bölgədə və çəkişən ölkələrdə demokratiyanın bərqərar olması zərurətini irəli sürməyə başlamışlar. Lakin burada zahirən həlli olmayan bir ziddiyyət üzə çıxır: münaqişənin dinc həlli üçün zəruri olan demokratiya demokratik dəyərlərin aliliyini qəbul edən vətəndaşların

çoxluğunu tələb edir, lakin münaqişə və onun doğurduğu şovinizm belə dəyərlərin qələbəsinə şans vermir. Aydındır ki, hakim zümrələrin könüllü şəkildə demokratiyanı seçməsinə və beləliklə də öz hakimiyyətlərinin itirilməsi üçün şərait yara-dacağına olan ümidlər tam əsassızdır.

Azərbaycan cəmiyyəti, iqtidarlı-müxalifətli, demokratiyanı özünə hədəf seçdiyini bəyan edir. Eyni vəziyyət Ermənistan-dadır. Fəqət bütün müşahidələr hər iki ölkədə həqiqi demok-ratiya ilə heç bir əlaqəsi olmayan avtoritar üsul-idarənin bər-qərar olduğunu göstərir. Hər iki ölkədə rəsmi təbliğat durma-dan bu ölkələrdə uğurlu demokratik inkişafı təbliğ edir, bunu dananları isə düşmən dəyirmanına su tökməkdə, qarabağ mücadiləsində xalqa arxadan zərbə endirməkdə ittiham edir-lər. Buna bənzər vəziyyət bütün Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində yarandığından, danılmaz qanunauyğunluq barədə danışmaq tam məntiqi olardı. Bundan əlavə, demok-ratiyanın müasir mərhələsinin obyektiv problemlərini də mü-zakirə etməyə dəyər.

Rusiyada hakimiyyətə xidmət edən siyasətşünaslar bu quru-luşu layiq olduğu "avtoritarizm" istilahından yayındırmaq xati-rinə "suveren demokratiya" adını seçmişlər. Belə "suveren demokratiya"nın əsas əlaməti "demos"un sırf dekorativ sə-ciyyə almasıdır. Yəni xalq səs verə bilər, lakin hakim qəyyum qrupu seçkidə kimin qalib gəldiyini müəyyənləşdirmək hüqu-qunu özündə saxlayır. Çoxsaylı media mövcud ola bilər, lakin onlar hakim zümrənin maliyyə və inzibati nəzarəti altında iş-ləməlidir. TV kanalları istisnasız olaraq oliqarxların mülkiyyə-tindədir. İnternet TV-nin yayım dairəsi çox məhduddur. Çap

mediasının 95%-i hakimiyyət nümayəndələrinə məxsusdur. Hakimiyyət internet və mobil rabitə üzərində nəzarət mexa-nizmlərini aramsız tərzdə təkmilləşdirir. Fərdi azadlıqların tə-məlində duran iqtisadi azadlıqlar barədə ciddi danışımağa dəyməz. İqtisadiyyat sahəsində inhisarçılıq mütləq səciyyə daşıyır. Cəmiyyətin bütün sahələrində əks işarəli seçim əmə-liyyatı aparılır ki, nəticə teletəməşaçılara yaxşı məlum olan "zəif bənd" oyununun nəticələrinə yaxınlaşır, yəni hakim zümrənin zəka potensialı ölkə qarşısında duran mürəkkəb məsələlərin həlli qarşısında acızdır. Bununla yanaşı, hakimi-yət təbliğatı aramsız şəkildə demokratiyanın çiçəklənməsindən danışır. Belə vəziyyət parlaq amerikan "Trumenin Şou-su" filmində təsvir edilmişdir. Bütün həyatını, özü də dərk et-mədən, ssenarili və quruluşlu tamaşada keçirən baş qəhrə-man öz həyatını avam kütlə üçün real həyat əvəzinə "idare olunan gerçəklik" yaradılmasına həsr etmişdir. Təsədüfən ya-şadığı həyatın saxta olduğunu dərk edən qəhrəman böyük təhlükələrlə üzləşir və nəhəng gəlir gətirən bir ictimai-iqtisa-di layihənin tələyini şübhə altına qoyur. Buna bənzər biz də deyə bilərik ki, hakimiyyətin uydurduğu "suveren demokrati-ya" əsətirini dağıtmağa çalışan istənilən fərd və ya siyasi-icti-mai təşkilat milyardlarla gəlir gətirən nəhəng bir siyasi-iqtisa-di layihənin gələcəyinə qəsd edir və bu əməlin gözələnən nə-ticəsinə müvafiq cəza ilə rəstləşir. Təəssüflə qeyd etmək la-zımdır ki, zahiri fərqlərə baxmayaraq, Cənubi Qafqazın hər üç dövlətində quruluşlar mahiyyət etibarilə çox yaxındır, və hər üçündə dövlətin zor aparatı fərqli düşünüən və həqiqəti demə-yə çalışan vətəndaşlara qarşı amansızlıqla yönəldilir.

Yaxşı, Cənubi Qazqazda və postsovet MDB ölkələrində "süveren demokratiyanın" səviyyəsi, obyektiv səbəblərdən həqiqi demokratiya meyarlarından uzaq olduğu üçün, Qarabağ münaqişəsinin dinc həllini mümkünsüz edir. Bəs dünyanın aparıcı ölkələrində bərqərar olmuş və dünyanın şəxsiz liderinə çevrilmiş qərb demokrasi tərəfindən yaradılmış institutlar necə, ATƏT mexanizmləri vasitəsilə öz sülhyaratma vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilirmi? ATƏT-in Minsk qrupunun çoxillik fəaliyyəti bu sualın müsbət cavabı üçün əsas vermir. Minsk Qrupu həmsədrləri danışıqlar üçün çərçivə və gündəlik yaratmışlar, bu, müsbət nəticə sayıla bilər, lakin danışıqların müqəddəratını barışmaz əks mövqələrdə duran tərəflərin öhdəsinə buraxmışlar. Belə yanaşma, münaqişə tərəflərindən birinin həmsədr ölkələrin ciddi dəstəyindən istifadə etdiyini nəzərə alsaq, dinc həllin gerçəkləşməsi üçün zəruri zəminin yaranmasına xidmət etmədiyini göstərir.

Cənubi Qazqazda münaqişələrin dinc tənzimlənməsi üçün demokratiyanın zərurətindən danışan yerli vətəndaş cəmiyyəti nümayəndələri müasir dövrdə üçüncü dünya ölkələrində münaqişələrin zora əl atmadan həllinə dair uğurlu nümunəni çətinliklə tapa bilirlər. Hər bir gerçəkləşmiş münaqişə həlli cəhdinin nümunəsində ilk növbədə hüququn deyil, zorun işə düşməsinə və qalib tərəfin öz iradəsinə məğlub tərəfə qəbul etdirməsini müşahidə edirik. Güzəşt və tolerantlıq nümunələrinin əvəzinə güclü tərəfin öz zor işlətmək niyyətini beynəlxalq təşkilatların şübhəli və yaygın qərarları ilə pərdələmək istək və bacarığını görürük. Bir çox hallarda münaqişələrin belə üsulla tənzimlənməsi daha böyük itgi və qarşিদurmalara

gətirir, qlobal demokratik quruluş hərəkatına sidqi-ürəklə və inamla yenidən qoşulub böyük cəfalarla qatlaşan fəallar üçün sə ağırlı suallar, dərin düşüncə və təhlillər üçün əsas yaradır.

Aparıcı Qərb dövlətlərində insan haqları və insan həyatı ali dəyər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Avropa və Şimali Amerikada hər bir fərdin təhlükəsizliyi və həyatı çox yüksək ictimai və hətta siyasi dəyər sayılır. Üçüncü dünya ölkələrində münaqişələrin zorakı həlli zamanı həlak olan on minlərlə insan isə sadəcə statistik göstəricidir. Dünya mediası belə tələfata sırf praqmatik yanaşır və onu siyasi mənfəət bucağından qiymətləndirir və işıqlandırır. XX əsr ABŞ demokratiyasının nümunəvi simalarından sayılan Uilyam Fulbraytin "azadlığın və məsuliyyətin izdivacı demokratik hökumətin fəaliyyətinin əsas şərtidir" cümləsi demokratiya tərəfdarlarında ruh yüksəkliyi və ümid yaratsa da, dünya miqyasında cərəyan edən hadisələr onun digər məşhur və acı "qüvvədən qürrelənmə" kəlamini xatırladır. Demokratiyaya mövcud olan iki əsas əxlaqi yanaşmalardan birinin müəllifləri İmmanuel Kant və Tomas Peyn idealistik "demokratik dünya" nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Belə dünyada zor deyil, şüur və məntiq hökm sürməlidir. Gerçəkdə isə əksər mütəfəkkirlərin müdafiə etdiyi praqmatik "demokratiya naminə müharibələrin labüdlüyü" nəzəriyyəsi işləyir. Ən humanist və əxlaqi "insan təhlükəsizliyi doktrinası"nın müəllifləri olan alimlər (Meri Kaldorun əlaqəçilik etdiyi Oksford Qrupu Avropa İttifaqı ilə sıx təmasda işləyir) demokratiya uqrunda müharibəni məqbul sayır, sadəcə bu zaman mülki vətəndaşlar arasında itkilərin ən aşağı həddə çatdırılmasını mühüm vəzifələr sırasına daxil edir.

Dünya indi müsəlman şərqinin təlatümlü həyat dövrünün şahididir. Burada da çox ziddiyyətli vəziyyət müşahidə edilir. Mövcud ədalətsiz durumdan narazı gənclər meydanlara çıxıb müstəbidlərin devrilməsinə, azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsinə çağırırlar. Vətənsəvər vətəndaşlar yüzlərlə qurban verir və müstəbidi devirir. Bəzi ölkələrdə haminin arzuladığı azad və demokratik seçkilərdə islamçı təşkilatlar qalib gəlir. Böyük ehtimal var ki onlar demokratik qaydada hakimiyyətə gəldiklərindən öz demokratik hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə etməyə və cəmiyyəti şəriət qanunları ilə yaşamağa məcbur etməyə çalışacaqlar. Artıq qərb həyat üsulları ilə yaşamağa öyrənmiş siyasi xeyli fəal azlıq bu istiqamət ilə əsla razılaşmayaraq təmiz seçki qələbəsi qazanmış qanuni hakimiyyətə qarşı zoraki mübarizəyə başlayır. Qərb bu prosesləri izləyir, fəqət hansısa demokratik, seçki texnologiyaları ilə əlaqəli çıxış yolu görmür. Ərəb dünyasında demokratik texnologiyalar ilə orta əsr məzmununun uyuşmayan izdivac cəhdləri demokratiyanın universal dəyər olmadığını deyənlərin hansısa gerçək əsaslara söykəndiyini göstərir.

Avtoritarizmə qarşı mübarizə aparən qüvvələr Cin Şarpin "diktaturaya qarşı demokratiya" bestsellerindən faydalanırlar. Müəllifin vicdanla etiraf etdiyi kimi, o, özü heç nə icad etməmişdir, sadəcə özündən əvvəl yaşamış mütəfəkkir və siyasi liderlərin qeyri-zoraki müqavimət barədə dediklərini və etdiklərini bir yerə toplayıb ümumiləşdirmişdir. Həqiqətən böyük səmərə verən bu dinc mübarizə üsulları avtoritar quruluşları zəiflədib devirməyə qadirdir. Lakin onların yerinə heç də mü-

naqişələrin həllinə müsbət təsir göstərə biləcək demokratiyalar gəlmir. Bundan əlavə, qeyri-zoraki üsullarla inhisarçı maliyyə qruplarının iqtisadi hökmranlığına qarşı çıxan vətəndaş qruplarına demokratik qərbdə sərgilənən münasibət də idealistik demokratiya qarçıları üçün ruhlandırıcı deyil.

Güclü avtoritar ölkələrdə (bura xüsusilə zəngin təbii sərvətləri olan dövlətlər aid edilməlidir) diktaturaya qarşı cətin və təhlükəli mübarizə aparən qüvvələr qərbin aparıcı demokratik dövlətlərinin yardımına bel bağlayır və çox zaman bu yardımı alırlar. Fəqət bir çox hallarda belə yardımları göstərən ölkələrin özü də hakimiyyətin insan haqları sahəsində güzəştə getməməsi müqabilində hansısa siyasi və iqtisadi mənfəəti götürərək ifrat konformizmə yuvarlanırlar.

Cənubi Qafqazda az saylı vətəndaş və daha az sayda vətəndaş cəmiyyəti özəkləri var ki, özlərini demokratiyanın sahibi və hamısı hesab edirlər. Onlar heç də düşünməzlər ki, demokratiya yalnız güclü qərbin mülkiyyətində və inhisarındadır. Bəli, demokratiya ən çox qərbdə inkişaf etmişdir. Lakin demokratik qərbin də "real politik" siyasətində xətalrı az olmamış, bu isə demokratiyanın dünya miqyasında hörmətinə ciddi zədələr yetirmişdir.

Mükəmməl demokratik idarə modellərinə və sarsılmaz sülhə can atan vətəndaş cəmiyyəti fəalları və özəkləri aşağıdakı dəyərlərin təsbitinə çalışırlar:

– Beynəlxalq və ölkədaxili gərginliyin aşağıdan səngidilməsi - "detant from below";

– Ümumi təhlükəsizlik məhdud təhlükəsizliyə qarşı - "Common security vs. Isolated security";

– Qlobal vətəndaş cəmiyyəti birləşmiş hakimiyyətlərə qarşı - "Global civil society vs. United authority";

– Əxlaqlı siyasət gerçək siyasətə qarşı - "moral politics vs. Real politics".

XX əsrin görkəmli filosofu Raymon Aron qlobal proseslərin dərin müşahidəsindən və ümumiləşdirilməsindən belə nəticəyə gəlmiş idi ki, əxlaqdan xalı siyasət bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyir. Müasir dövrdə bəşəriyyət bu fikrin dürüstlüyünə dəfələrlə şahid olmuşdur. Fəqət bu yanlış zorakılıq yolundan çəkinməyə bəşəriyyətin ümumi zəkasi və iradəsi kifayət etməmişdir. Tarixin sonu çatmayıb, həyat davam edir və bəşəriyyət düzgün seçim etmək imkanını hələ itirməmişdir.

□

AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQLARININ DURUMU: REALLIQLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Son illər Azərbaycanda insan hüquqlarının bütün sahələrində aşkar geriləmələr müşahidə olunmaqdadır. Toplaşmaq və ifadə azadlığı sahəsində vəziyyət xüsusilə mürəkkəb olaraq qalmaqdadır.

Təəssüf ki, uzun illərdir Azərbaycanda toplaşmaq azadlığına moratorium qoyulub. 2005-ci ildən bu tərəfə prezident seçkilərində bir-iki toplantı istisna olaraq toplantı keçirilməsinə icazə verilməsi barədə müraciətlərin hamısı hakimiyyət qurumları tərəfindən rədd edilib.

Rədd cavabları təkcə siyasi partiyalara və hakimiyyətə müxalif mövqedə dayanan qüvvələrin təmsilçilərinə verilmir. Hakimiyyət qurumlarından absurd əsaslarla rədd cavabını alanlar arasında jurnalistlər, tələbələr, hüquqşünaslar, QHT-lər, KİV-lər, seçicilər, adi vətəndaşlar var.

Ötən ilin sentyabr ayında Varşavada ATƏT-in və onun Demokratiya və İnsan Hüquqları Bürosunun illik toplantısında həmin qurumun rəhbəri Lenarçin və digər iştirakçıların Azərbaycanda toplaşmaq azadlığının durumu ilə bağlı tənqidi çıxışlarına münasibət bildiren mövcud hökumətin nümayəndələri Sərbəst toplaşmaq haqqında Qanunun beynəlxalq standartlara cavab verdiyini qeyd edərək, arqument kimi Venetsiya Komissiyasının müsbət rəyinə istinad edirdilər. Bu arqument əsaslı deyil. Belə ki, Venetsiya Komissiyasının həmin Qanunla bağlı rəyində müsbət məqamlarla yanaşı, çox ciddi iradları olduğu normalar da var. Yeri gəlmişkən, Venetsiya Komissiyasının qanun layihələri

üzərində Hökumətlə işi konfidensial xarakterli olduğuna, oradakı müzakirələr barədə ictimaiyyətə məlumat verilmədiyinə görə bu rəylərdən hakimiyyət manipulyasiya vasitəsi kimi məhərətlə istifadə edir. Bu məsələ barədə düşüncəyə dəyər.

Azərbaycan Konstitusiyasının 49-cu maddəsi "hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ"nu bəyan edir. Lakin Əsas Qanun toplaşmaq azadlığını reallaşdırmaq üçün dövlət qurumlarını xəbərdar etməyi yetərli saydığı halda, Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında Qanun müvafiq icra hakimiyyəti orqanına toplantının keçirilməsi ilə bağlı müraciətə baxmaq və imtina qərarı vermək səlahiyyətini müəyyən etməklə xəbərdarlıq institutunun mahiyyətini heçə endirir, ona icazəli xarakter verir.

Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında Qanuna əsasən (7-ci maddə), toplaşmaq azadlığına hər hansı məhdudiyət yalnız Qanunla və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan mənafeələrin - ictimai və dövlət təhlükəsizliyi mənafeələrinin qorunması, ictimai asayişin pozulmasının, iğtişaş və ya cinayətlərin qarşısının alınması, əhəlinin sağlamlığının mühafizəsi; əxlaq normalarının və mənafeənin mühafizəsi üçün, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması məqsədilə qoyula bilər. Qanun ayrı-seçkiliyə, ədavətə və ya zorakılığa çağırışlarla müşaiyyət olunan, milli, irqi və ya dini ədavəti, müharibəni təbliğ edən toplantıları da qadağan edir.

Qanun müəyyən edir ki, toplaşmaq azadlığına məhdudiyət, qarşıya qoyulan məqsədə mütənəsb olmalı, həmin məqsədə nail ol-

maq üçün lazımı və kifayət hədləri aşmamalı, məhdudlaşdırma məqsədilə görülən tədbirlər məhdudiyətin qoyulmasına səbəb olmuş məqsədə nail olmaq üçün son dərəcə zəruri olmalıdır.

Ümumilikdə beynəlxalq müqavilələrə uyğun olan bu normalarla yanaşı, Qanunda xeyli müddəalar var ki, onlar hakimiyyət qurumlarına həddən geniş mülahizə sərbəstliyi verməklə bu hüququn reallaşdırılmasını Azərbaycan vətəndaşları üçün faktiki olaraq mümkünsüz edir. Məsələn, Qanun müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarı ilə müəyyən edilmiş mühüm dövlət əhəmiyyətli beynəlxalq tədbirlərə hazırlıq dövründə və onların keçirildiyi günlərdə həmin tədbirin keçirildiyi şəhər və rayonların ərazilərində siyasi məqsədlə toplantıların keçirilməsini qadağan edir. Həmçinin Qanun qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının yerləşdiyi binaların ətrafında 300 metr radius çərçivəsində toplantıların keçirilməsinə qadağan qoyur. Qanunda digər məhdudiyətlər də yer alıb, lakin qeyd etdiyim bu iki norma istənilən toplantı barədə müraciətə rədd cavabı vermək üçün kifayətdir. Belə ki, Azərbaycanda demək olar ki, hər gün hansısa beynəlxalq tədbir keçirilir. Qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına aid edilə biləcək qurumların yerləşdiyi tikililərə isə şəhər və rayonların hər yerində rast gəlmək olar. Təkcə elə bu normalar hakimiyyət qurumlarına imkan verir ki, onlara istinad edərək istənilən toplantını qadağan etsin.

Qanunvericilikdəki toplaşmaq azadlığı ilə bağlı mütərəqqi müddəaları heçə endirən amillərdən biri də toplantıların keçirilməsi üçün yerlərin ayrılması barədə Azərbaycan Hökumətinin müvafiq qərarıdır. Məsələn, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti

Başçısının 318 sayılı 27 oktyabr 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə Bakı şəhərində toplantıların, mitinqlərin və küçə yürüşlərinin keçirilməsi üçün 4 yer ayrılıb: Səbail rayonunda "Neftçi" İdman-Sağlamlıq Mərkəzinin Bibiheybətəki stadionu, Nizami rayonunda Rüstəm Rüstəmov küçəsindən Heydər Əliyev adına Bakı Neft Emalı Zavoduna doğru gedən yoldakı meydan, Xətai rayonunda Ukrayna meydanı, Suraxanı rayonunda "Neftçi" İdman-Sağlamlıq Mərkəzinin T.İsmayılov adına stadionu.

Əvvəla, Sərəncamda göstərilən yerlər Bakının ucqar nöqtəsində, gediş-gəlişdən uzaq yerlərdir və yığıncaq iştirakçılarının həmin yerlərə aparılması həm maddi, həm də texniki cəhətdən yetərinə böyük resurslar tələb edir. Toplantı hüququnu reallaşdırmaq istəyən qurumların və vətəndaşların əksəriyyəti belə resurslara malik olmadığı üçün və iqtisadi problemlər ucbatından əhalinin belə ucqar yerlərə getmək imkanlarının məhdudluğu toplantının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır və sonda ona öz məqsədlərinə çatmasına mane olur. Digər tərəfdən, bu hüququn reallaşdırılmasının əsas məqsədlərindən biri toplantı iştirakçılarını narahat edən məsələləri daha çox insanların diqqətinə çatdırmaqdır.

Toplantının mahiyyətində etiraz dayanır, o, hökumətin fəaliyyətindən narazılığı ifadə etməyin formasıdır. Toplantı o zaman effektiv olur ki, o, narahatlıq doğursun. Ona görə toplantılar gur yerlərdə, insanların gediş-gəlişinin gur yerlərində keçirilir ki, etirazlar, narazılıqlar, narahatlıqlar Hökumətə daha tez çatsın. Min adamın şəhərin mərkəzində keçirdiyi toplantı on min adamın şəhərin kənarında keçirdiyi toplantıdan qat-qat effektivdir.

Toplantının yeri ilə bağlı müəyyən edilən məhdudiyyətlər dövlətin toplaşmaq azadlığı üçün normal şərait yaratmaq öhdəliyi ilə bir araya sığmır və həmin azadlığın əsassız olaraq məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilməlidir.

İcazə sistemi yığıncaq keçirmək hüququnun heçə endirilməsinə xidmət etməməlidir. Əgər icazə şərtləri həddən artıq geniş və ya ümumdirsə və sui-istifadəyə imkan verirsə, hökumət bu normalardan siyasi rəqibləri qarşısında maneələr yaratmaq, onların ifadə, o cümlədən hökumətin siyasətini tənqid etmək azadlığını boğmaq üçün istifadə edirsə, həmin normalar və hakimiyyət qurumlarının addımları legitim sayıla bilməz.

Toplantıların rədd olunmasını əsaslandırmaq üçün hakimiyyət qurumlarının cavablarında ən absurd arqumentlər göstərilir: "toplantının keçirilməsi məqsədemüvafiq deyil", "hökumət qurumları bu məsələ ilə məşğuldurlar", "toplantı insanların istirahət hüququnu pozur" və s. Ötən ilin sentyabr ayında Varşavada keçirilən ATƏT-in tədbirində Hökumət nümayəndələri bildirdilər ki, Bakının hər yerində geniş tikinti işləri aparılır, yollar çəkilir, körpülər, obyektlər tikilir və mərkəzdə keçirilən toplantılar bu işlərə maneçilik törədir, insanların istirahət hüququnu pozur.

Yollar, körpülər, digər tikintilər dünyanın hər yerində və bütün şəhərlərdə aparılır. Tikintilərin aparılması toplaşmaq azadlığının məhdudlaşdırılması üçün əsas ola bilməz. Toplaşmaq azadlığı ilə bağlı normalar həm də Almaniya və ya Yaponiyadakı analoji körpüdən bir neçə dəfə baha başa gələn körpülərə, ölkəni başına götürən mermərli parklara və bu kimi çoxsaylı mənasız layihələrə dövlət büdcəsindən milyardlarla pulun xərclən-

məsinə etiraz etmək imkanı vermək üçün nəzərdə tutulub. İstirahət hüququna gəldikdə: qış sarayları və ya bayraq meydanlarının tikintisi adı altında minlərlə insanı qanuni mülklərindən məhrum edən, insanların evini başına uçuran, hətta dənizi, gölü hasara alıb onu öz vətəndaşlarına çox görün, əhalisinin böyük bir hissəsi yarıc-yarıtox yaşadığı, müəlliminə, həkiminə 100-150 manat, qocasına 90 manat pensiya, uşağına 15-20 manat müavinət verdiyi halda, milyardlarla vəsaiti mənasız layihələrə sovuran Hökumətin bizim istirahət hüququmuzun yayğınsına qaldığına yalnız sadələvh adamlar inana bilər.

Təəssüf ki, hakimiyyət son illər əksər hallarda toplantıları qanunsuz olması əsası ilə adekvat olmayan güc tətbiq etməklə dağıdıb. Avropa Məhkəməsi dəfələrlə bəyan edib ki, yığıncaq keçirilərkən hər hansı insident nəticəsində zorakılıq və ya iğtişaş baş verdiyi halda belə, bu, həmin yığıncağı 11-ci maddənin müdafiəsindən məhrum etmir. Dövlətin toplaşmaq azadlığına müdaxiləsinin qanuniliyi məsələsi həll edilərkən zorakılığın baş verə biləcəyi ehtimalı deyil, yığıncağı dinc şəkildə keçirmək niyyətinin olması önəmlidir. Toplantının iştirakçıları onun gedişində aktiv zorakılıq hərəkətləri etmirlərsə, onların etirazı passiv xarakterlidirsə, onları tutmaq, döymək, polisə aparmaq olmaz. Toplantıda iştirak edən şəxslər heç nəyi dağıtmırlarsa, yandırmırlarsa, heç kəsə qarşı zorakılıq etmirlərsə, icazə alınmaması əsası ilə toplantını dağıtmaq olmaz. Toplantı hətta icazəsizdirsə belə, buna görə, uzaqbaşı, həmin toplantının təşkilatçılarının məsuliyyətindən söhbət gedə bilər (o da, yalnız bir halda ki, həmin şəxslər qanunazidd hərəkətlərə yol versinlər). Dövlət hətta, məsələn, təşkilatçılar tərəfindən zor tətbiqinə çağırışların səs-

lənməsi ucbatından həmin yığıncağa müdaxilə edirsə, bu addımının qanuniliyini əsaslandırılmalıdır. Sübut etməlidir ki, bu toplantını dağıtmasaydı, ictimai iğtişaşlarla nəticələnə, başqa şəxslərin həyat və sağlamlığına ziyan dəyə bilərdi və o, bunu təsdiqləyən təkzibolunmaz sübutlar (məsələn, təşkilatçıların silah paylaması, zorakılığa çağırışlar) təqdim etməlidir ("Xristianlar irqçiliyə və faşizmə qarşı" Təşkilatı Birləşmiş Krallığa qarşı, Stankov və Birləşmiş Makedoniya Təşkilatı "İlindən" Bolqarıstana qarşı, Lukas Birləşmiş Krallığa qarşı, G Almaniya qarşı və s. işlər)

Təəssüf ki, Azərbaycanda ədalət mühakiməsi ilə bağlı çox ciddi problemlər qalmaqdadır. Ölkə ictimaiyyətinin, beynəlxalq qurumların söylərinə baxmayaraq biz məhkəmələri icra hakimiyyətinin nəzarəti altından çıxarılmasına və onun hakimiyyətin müstəqil qoluna çevrilməsinə nail ola bilməmişik.

Acı realıq budur ki, bu gün Azərbaycan vətəndaşları ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ ilə bağlı ölkə qanunvericiliyinin və Avropa Konvensiyasının nəzərdə tutduğu ən minimal standartlardan belə məhrumdurlar. Xüsusilə də söhbət fundamental insan hüquqlarından - toxunulmazlıq, işgəncələrə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq, birləşmək, toplaşmaq, media, vicdan və hökumətin "qara dəftərinə" salınmış digər hüquq və azadlıqlarla bağlı işlərdə vətəndaşın ümumiyyətlə şansı yoxdur.

Cəmiyyət anlamalıdır ki, müstəqil məhkəmə hakimiyyəti olmasa, bu ölkədə nə demokratiya olacaq, nə azad seçki olacaq, nə də ki, insan haqları təmin olunacaq. Bu ölkədə korrupsiya tüğ-

yan edəcək, neftdən gələn milyardların müqabilində ölkə əhalisinin böyük əksəriyyəti yoxsulluq həddində yaşayacaq.

Vəziyyəti dəyişmək üçün biz nələri etməliyik? Bu suala cavab tapmaq üçün durumun nəyə görə bu cür olmasının səbəblərini müəyyənləşdirmək gərək. İstədim səbəblər barədə bir neçə kəlmə söyləyim, sonra isə vəziyyətdən çıxış yolları barədə fikirlərimi sizlərlə bölüşüm.

İslahatların keçirilməsinə siyasi iradənin olmaması bu prosesi engəlləyən ən vacib amillərdən biridir. Azərbaycanda müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşmasına yönəlik real addımlar əvəzinə islahatların imitasiyası var. Bizim hamımızın birlikdə əsas vəzifəmiz, işimiz hökuməti bu sahədə real addımlar atmağa məcbur etməkdir.

Təəssüf ki, bizim cəmiyyətdə insanlar məhkəmə yolu ilə haqlarının bərpası uğrunda mübarizədə yetərli səy göstərmirlər. Cəmiyyətdə hüquq müstəvisində və məhkəmə hakimiyyətinin indiki vəziyyətində bu yolla uğur əldə etməyin, keyfiyyət dəyişikliklərinə nail olmağın mümkünlüyünə inam çox azdır. Ən pisi odur ki, nihilizm təkcə kiçik maraqlarını düşünən adamlar səviyyəsində kök atmayıb. Təəssüf ki, bu gün Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən cəmiyyətin ən fəal təbəqələrinin nümayəndələri-siyasi partiya, QHT, KİV nümayəndələri, hüquq müdafiəçiləri, hətta başqalarının hüquqlarını müdafiə edən (və ya bu iddiada olan) vəkillər belə haqları pozulanda, çox vaxt onun bərpasına vaxt sərf etməyə ərindir, ya da bunu mənasız iş sayırlar. Bu, gəbuledilməz bir haldır. Məsələn, çoxları kimi mən də tez-tez özümə belə bir sual verirəm ki, ni-

yə bizim siyasətçilər pul tapıb mitinq keçirə bilirlər, amma həmin mitinqdə təhqirlərə məruz qalanda, vəhşicəsinə döyüləndə, məhkəməyə şikayət vermək istəmirlər. Axı, söhbət təkcə həmin siyasətçinin, ictimai xadimin, tanınmış jurnalistin, vəkilin öz haqqını müdafiə etməsindən getmir, bu, həm də cəmiyyət üçün nümunədir. Hər dəfə bunu vurğulayırıq: əgər nə qədər çətin olmasına baxmayaraq bu uzun illər biz həm də qanuni vasitələrə belə biganə münasibət bəsləməsəydik, mitinqdə başımız əziləndə, seçkidə səsimizi oğurlayanda, qanuni mülkümüzü pullu və ya arxalı birisi sökdürüb yerində milyonlarla gəlir gətirən binalar tikəndə, tarixi abidələrimizi dağıdanda, ağacları, meşələri kütləvi şəkildə kəşib yerində obyektlər, villalar tikəndə, bundan yazmaq istəyən jurnalistlərimizi döyəndə, bıçaqlayanda, ayrı-ayrılıqda, bir yerdə kütləvi şəkildə haqqımızı pozanları məhkəmələrə çəksəydik, bunu uğurlu advocacy kampaniyaları səviyyəsinə qaldıra bilsəydik, ölkə daxilində söylərimiz nəticə vermədiyi halda, beynəlxalq məhkəmə qurumlarına daha çox və daha keyfiyyətli şikayətlər ünvanlasaydıq, vəziyyət bu dərəcədə ağır olmazdı. Biz xırda uğurları bəyənmirik, onların əhəmiyyətini dərk etmirik. Həlbuki cəmiyyət xırda uğurlardan keçməklə inkişaf edir. Siyasətçi, hüquqşünas, jurnalist, hakim öz haqqını müdafiə edə bilmirsə, çətin o, başqasının haqqını müdafiə edə. Öz haqqını müdafiə etməyə cəsarəti, həvəsi, qabiliyyəti olmayan adamın başqasının haqqının müdafiəçisi rolunu üzərinə götürməsi ən azı səmimi görünmür.

Bu mənada bizim - QHT-lərin, KİV-lərin, partiyaların, digər vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının üzərinə böyük məsuliyyət dü-

şür. Biz bu sahədə işi gündəlik fəaliyyətimizə çevirməliyik. Və öncə, başqaları üçün nümunə olmalıyıq. Yeri gəlmişkən, son dövrlərdə fəallıq xeyli artıb. Partiyalar, KİV-lər, QHT-lər və digər qurumlar bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlarla daha məmnuniyyətlə əməkdaşlıq edirlər. Bu, yaxşı əlamətdir və söylərimizin daha böyük sərəmə verəcəyinə inamı artırır. İndi siyasi hüquqların pozuntusu ilə bağlı şikayətlərlə yanaşı, həm də digər hüquqların - təhsil, sosial, mülkiyyət və s. hüquqların pozuntusu ilə bağlı şikayətlərin sayı artıb. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı qərarlarının, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirdikləri layihələrin - məhkəmələrin monitorinqi, qanunvericiliyin və onun tətbiqi praktikasının təkmilləşdirilməsinə yönələn ictimai maraqların müdafiəsi kampaniyalarının və s. bu mənada təsiri çox böyükdür.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə daha çox və daha keyfiyyətli şikayətlərin göndərilməsi istiqamətində söylər gücləndirilməlidir. Avropa Məhkəməsinin Azərbaycanla bağlı çıxardığı 50-yə yaxın qərar cəmiyyətdə bu Hökuməti cəzalandırmağın mümkünlüyünə bir inam yaradıb. Təəssüf ki, biz həmin qərarlara münasibətdə hələ ki, biganəliyin, hətta saymazanalığın şahidi oluruq.

BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinin imkanlarından demək olar ki, istifadə olunmur. Həmin quruma da şikayətlərin göndərilməsi işini təşkil etmək lazımdır. Avropa Şurasının üzvü olmayan qonşu Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan və digər ölkələrin vətəndaş cəmiyyəti qurumları bu sahədə əhəmiyyətli uğurlar əldə ediblər.

Müstəqil məhkəmə olmadan isə hüquqi dövlət də, demokratiya da fiksiyadır. Məhkəmənin müstəqilliyinin təminatlarından biri də ölkədə müstəqil və güclü vəkillik institutunun mövcudluğudur. Təəssüf ki, bu gün vəkilliyin güclü instituta çevrilməsində maraqlı olmayan qüvvələr hələ çox güclüdürlər. Onlar Hökumətdə də, Vəkillər Kollegiyasının rəhbərliyində də, onun üzvləri arasında və kənarda da vardır. Həmin qüvvələr mümkün olan hər şeydən istifadə edirlər və çox güman bundan sonra da edəcəklər ki, bu ölkədə vəkillik miskin və asılı vəziyyətdə qalsın. Çünki güclü və müstəqil vəkillik məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları sistemində özbaşınalığın, qanunsuzluğun və korrupsiyanın qarşısında ən böyük maneədir. Məhkəmələrin əli ilə istənilən sifarişli hökm və qətnamələri çıxaran, məhkəmələrə, hüquq-mühafizə orqanlarına həm opponentləri zərərsizləşdirmə, cəzalandırma vasitəsi kimi, həm də varlanma mənbəyi kimi baxan adamlar buna qarşı çıxma biləcək əsas qüvvənin - güclü vəkilliyin yaranmasında təbii ki, maraqlı ola bilməz. Onlar başa düşürlər ki, güclü və müstəqil vəkillik olduqda insan hüquqlarının indiki kütləvi pozuntuları mümkün olmayacaq, məhkəmələrdə rüşvət-xorluq və korrupsiya indiki səviyyədə olmayacaq, ölkədəki qanunsuzluq və özbaşınalıq bu səviyyədə tüğyan etməyəcək.

Vəkillər Kollegiyasına 2 imtahan keçirilib və gözlənildiyindən qat-qat az adam ərizə verib. Hesab edirəm ki, əsas səbəblərdən biri qeyri-müəyyən və təhqiramiz imtahan prosedurları, vəkil peşəsinin nüfuzunun son illərdə çox aşağı düşməsi və VK-dakı antidemokratik mühit bu məsələdə az rol oynamır. ərizə verənlərin arasında gənclərin çəkisi yenə də çox aşağı olaraq

qalır. Sorğuların nəticələri göstərir ki, avtoritar üsullarla idarə olunan, demokratiyadan və şəffalıqdan çox-çox uzaq quruma üzv olmaq istəmirlər.

Vəkillər Kollegiyası ictimai qurumdan daha çox, ədliyyə nazirliyinin, prezident aparatının bir bölməsidir. Bu qurumun rəhbərliyi onun tərkibinin genişləndirilməsində, vəkilliyin islahatında qətiyyətlə maraqlı deyil. Hökumətə də bu cür vəziyyət tamamilə sərf edir: bu qurumun pultunu əldə saxlamaq, onu daha rahat idarə etmək üçün Kollegiyanı bir nəfərin firması səviyyəsində qalması ən sərf eləyən variantdır.

Hökumət son dövrlərdə artan fəallığı yatırmaq üçün siyasi partiyalara, mediaya, qeyri-hökumət təşkilatlarına, gənclərin hərəkatlarına, sosial şəbəkələrə qarşı basqılan gücləndirmək əvəzinə, cəmiyyətdə narazılıq və etiraz doğuran problemlərin həlli istiqamətində real addımlar atmalıdır. Hökumət fərqli fikirlərə, o cümlədən tənqiddə qarşı dözümlü olmağa, ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və digər sahələrində hüquq və azadlıqlarını, o cümlədən demokratiyanın təməl prinsiplərindən sayılan sərbəst toplaşmaq və ifadə azadlığını təmin etməlidir.

Təəssüf ki, Hökumət qurumları taleyüklü məsələlərin həllində vətəndaş cəmiyyəti qurumları ilə ya əməkdaşlıq etmir, ya da bunun imitasiyasını yaradır. Müstəqil vətəndaş cəmiyyəti qurumlarına münasibət pis olaraq qalır. Təəssüf ki, bu cür münasibət Azərbaycanda real islahatların keçirilməsinin, insan hüquqlarına hörmət edilməsinin vacibliyini vurğulayan beynəlxalq təşki-

latlara da münasibətdə nümayiş etdirilir. Avropa Parlamentinin Azərbaycanda toplantıların zor tətbiq edilməklə dağıdılmasından, vətəndaş cəmiyyəti, sosial şəbəkə fəallarına və jurnalistlərə qarşı təzyiqlərdən narahatlığını bildiren qətnaməsini parlamentin vitse-spikerinin "beynəlxalq təşkilatlarda kişiliyin olmaması" kimi dəyərləndirməsi də bu münasibətin təzahürüdür. Bu cür yanaşma cəmiyyətdə demokratiya uğrunda çalışan qüvvələrdə narahatlıq və acı təəssüf hissi doğurur.

Biz öz novbəmizdə bu problemləri qaldırdığımız zaman Hökumətlə konfrontasiya yaratmaq ittihamları ilə üzlaşırık. İş o yere gəlib çatıb ki, Azərbaycan Hökumətinin Avropa Məhkəməsinə səlahiyyətli nümayəndəsi çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın tribunasından toplantı haqqını reallaşdırmaq istəyən şəxsləri xuliqan adlandırır, dinc toplantıda iştirak edən şəxslərə - uşağa, qadına, gənclərə, qocaya, müəllimə, həkimə, hüquqşünasə, jurnalistə qarşı polis zorakılığını isə qanuni hərəkət sayır, buna etiraz edən vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının təmsilçilərini qərəzli olmaqda, müxalifətə işləməkdə ittiham edir. Azərbaycanın İnsan hüquqları müvəkkili (Ombudsmanı) ATƏT-in nüfuzlu forumunda toplantı azadlığının pozulmasından, insanların qanunsuz həbsindən və onlara qarşı qaldırılan saxta cinayət təqiblərindən, mediaya, QHT-lərə və digər vətəndaş cəmiyyəti qurumlarına təzyiqlərdən danışan QHT təmsilçisini müxalifətə dəstəkləməkdə ittiham edir, hökumətə qara yaxmaqla məqsədinin xarici tədbirlərə dəvət almaq məqsədi güddüyünü bəyan edir.

Yeri gəlmişkən, vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının təmsilçilərinin ünvanına bu cür ittihamları təkə Hökumət nümayəndələri səsəndirmir. ATƏT-in, BMT-nin, Avropa Şurasının və digər

beynəlxalq təşkilatların əməkdaşlarının dilindən də bizi Hökumətlə konfrantasiyada ittiham edənlər tapılır. Biz dəfələrlə bəyan etmişik və bir daha vurğulamağı vacib sayırıq: vətəndaş cəmiyyəti qurumları anlayırlar ki, görülən işlər, həyata keçirilən layihələr, proqramlar o zaman daha çox səmərə verə bilər ki, bunlar Hökumətlə əməkdaşlıq şəraitində reallaşdırılsın. Lakin təəssüf ki, Hökumət bizi bu imkandan məhrum edib. Onun əməkdaşlıq üçün irəli sürdüyü şərt həddən artıq ağırdır. Sizinlə əməkdaşlıq etməyimizi istəyirsinizsə, bizi tərifləməlisiniz; deməlisiniz ki, seçkilərdə saxtakarlıq olmur, piket və mitinq edənləri ona görə tuturlar ki, onlar polisə qarşı zor işlədib, polis idarələrində, həbsxanalarda adamlara işgəncə verilmir, məhkəmələr sifarişlə qərar çıxarmır, ölkədə, hakimiyyətin ən yüksək əşalonlarında korrupsiya yoxdur, insan haqları ən yüksək səviyyədə təmin olunur və s..

Hakimiyyət insanları həbsxanalara doldurmaqla cəmiyyətin gözünü qorxutmaq, onu fəallıqdan çəkəndirmək istəyir. O, heç cür anlamaq istəmir ki, bu ölkədə çoxsaylı insanlar var ki, parklardan (döşəməsi marmərdən olan), yollardan (bardürləri marmərlilik olan) daha çox demokratiyaya ehtiyacları var. O, heç cür qəbul etmək istəmir ki, bu ölkədəki azadlıqları öz azadlığından çox dəyərləndirən insanlar var. Hakimiyyət anlamalıdır ki, yumruğa, zora söykənən sabitlik bir gün mütləq dağılacaq. O zaman nəticələr həm ölkə üçün, həm də insanları, cəmiyyəti yaranan mübahisələri sivil yolla deyil, dubinka ilə həll etməyə alışdırmış hakim elita üçün çox ağır ola bilər.

Son dövrlərdə vətəndaş cəmiyyəti və demokratik institutlara qarşı Hökumətin yeritdiyi repressiv siyasət ölkədə təkpartiyalı

bir sistemin formalaşmasına gətirib çıxarıb, hakimiyyət bir qrupun əlində tərəküzləşib. Uzun illərin repressiyaları Azərbaycan cəmiyyətinin müqavimət qüvvəsini tamamilə zəiflədib. Bu durumun yaranmasının əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan cəmiyyətinin 5-10 il bundan öncə malik olduğu beynəlxalq dəstəkdən məhrum olmasıdır. Beynəlxalq qurumların hakimiyyətin qanunsuz tələbləri qarşısında geri çəkilmələri, müstəqil vətəndaş cəmiyyəti qurumları ilə əməkdaşlıqdan imtina etmələri ona gətirib çıxarıb ki, hakimiyyət indi həmin qurumlarla əməkdaşlıqdan imtina edir, onlarla ultimatum dilində danışıq.

Tezlikləri əlindən alınan "Azadlıq", "BBCİ", "Amerikanın Səsi" radiolarının bağlanması, Avropa Şurasının Azərbaycandakı siyasi məhbuslar üzrə məruzəçisi Ştrasserin ölkəyə buraxılmaması, Amerika prezidentinin partiyasının qurumu olan Milli Demokratiya İnstitutunun və Azərbaycanda son illər insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində xüsusi fəallığı ilə seçilən Norveç İnsan Hüquqları Evinin fəaliyyətinin qanunsuz olaraq dayandırılması, müxalif siyasi partiyaların fəallığının, tənqidçi media, QHT və digər vətəndaş cəmiyyəti təmsilçilərinin sifarişli həbsləri, şantajlar və digər formada təzyiqlər hakimiyyətin nəyin bahasına olursa-olsun avtoritar idarəçiliyi qorumaq istəyindən irəli gəlir. Bu hakimiyyət islahatları istəmir. Təkcə ona görə yox ki, onlara hazır deyil. Həm də ona görə ki, anlayır ki, islahatlar bu hakimiyyətin sonudur.

Hesab edirik ki, vəziyyətin dəyişməsi üçün vətəndaş cəmiyyəti qurumlarına dəstək gücləndirilməlidir. Beynəlxalq qurumlar (ATƏT, Avropa Şurası, BMT və s.) Azərbaycan Hökumətindən üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməyi daha təkidlə tələb etməlidir.

AZƏRBAYCANDA VƏ TÜRKİYƏDƏ ÖZÜNÜFADƏ AZADLIĞININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ HAQQINDA (2012)

Mövcud durum vətəndaş cəmiyyəti qurumlarından daha böyük səylər tələb edir.

İntiqam Əliyev, 30 noyabr 1962-ci ildə anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib.

20 ildən çoxdur ki, vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olur, siyasi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşmışdır. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə 200-dən çox şikayət göndərmişdir ki, onlardan 20-si uğurla bitmişdir. Onlarla kitabın, yerli və xarici ölkələrin mətbuat orqanlarında dərc olunan məhkəmə-hüquq islahatları, dövlət quruculuğu, korrupsiya, sosial, insan hüquqları və s. mövzularda yüzlərlə məqalənin müəllifidir.

ATƏT-in, Avropa Şurasının, Almaniya Texniki Əməkdaşlıq Təşkilatının (GTZ) və başqa beynəlxalq təşkilatların qanunvericilik və insan hüquqları məsələləri üzrə ekspertidir. Yerli və beynəlxalq təşkilatların xətti ilə hakimlər, vəkillər, jurnalistlər, dövlət orqanları, bələdiyyə, qeyri-hökumət təşkilatlarının nümayəndələri üçün keçirilən 100-ə yaxın təlimlərə aparıcı ekspert kimi cəlb olunub.

İ.Əliyev 1998-ci ildən Azərbaycanın ən nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatlarından biri olan Hüquq Maarifçiliyi Cəmiyyətinin rəhbəridir.

Azərbaycanın bir neçə universitetinin hüquq fakültəsində dərs deyir.

□

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda və Türkiyədə özünüfədə azadlığı - söz azadlığı və din azadlığı sahəsində olan problemlər hələ də aktual olaraq qalır. Düzdür, bizim ölkələrimiz üçün bu eyni sahələr çox müxtəlif xarakter daşıyır, lakin bu kimi problemlərdə ümumi məqamlar da diqqətə cəlb olunmalıdır.

Hər iki ölkədə jurnalistlər hələ də dövlət və cəmiyyət tərəfindən öz peşəkar fəaliyyətlərinə görə təqib edirlər. Bizim ölkələrimizdə jurnalistlər hələ də həbsdədirlər. Bizdə ölkə liderlərinin və ya millətin təhqirinə görə hələ də arxaik qanunlar tətbiq edilir, diffamasiya isə cinayət sayılır. Bizim ölkələrimizdə din dövlət senzurası altındadır, din əleyhinə çıxış edən adam isə repressiya olunur, hətta öldürülə bilər. Bu problemlər hələ də həllini tapmır, əksinə get-gedə dərinləşir. Biz hələ ki, bu problemlərin mövcudluğundan açıq-aşkar danışa bilirik, mənim qorxum ondadır ki, əgər belə davam edərsə bu imkanlardan da məhrum ola bilərik.

Hər iki ölkədə söz və mətbuat azadlığı problemlərini iki hissəyə bölmək olar: "siyasi" və "mental".

Mən "siyasi" problemlər deyəndə demokratiya və ədalət uğrunda aparılan ictimai - siyasi proseslərin gedişində ifşaedici məqalələrin, jurnalist araşdırmalarının, ictimaiyyətə ünvanlanan müraciətlərin və ya mövcud stereotiplərin dəyişdirilməsinə yönələn çağırışların çapı və digər bu kimi fəaliyyətlər zəmanəyə ortaya çıxan söz azadlığı problemlərini nəzərdə tuturam.

Azad söz probleminin "mental" tərəfi deyəndə isə şərəf və ləyaqətin təhqir edilməsi, dini hisslərə və ya bir sıra milli müqəddəslərin təəssübkeşlərinin heysiyyətinə toxunulması, eyni zamanda vətəndaşın şəxsi və ailə həyatına müdaxilə edilməsini nəzərdə tuturam.

Yuxarıda qeyd edilən məsələlər hazırda bizim ölkələrimizin qanunvericiliyində və ictimai rəyində müasir demokratik ölkələrdə olduğundan tamamilə fərqli şəkildə təsbit edilir.

Bizdə söz azadlığının "mental" çərçivəsi milli ənənələrə söykənir. Bu isə məşhur bir atalar sözündə çox yaxşı ifadə edilir: xəncəl yarası sağalar, söz yarası sağalmaz.

Avropa hüquq standartı isə tamam başqa bir mənərə sərgiləyir. Bu, mənərə ingilis atalar sözündə belə ifadə olunur: nə danışsın danış, vecimə deyil, yalnız başıma daş atma. (Sticks and stones may break my bones but words will never hurt me)

XX yüz il sürəcində demokratik cəmiyyətlər bizə qərübə görünən və yaxud qəbul edilməz olan bir neçə yeni qayda yaratdılar.

Məsələn:

- Məhkəmələr ictimai müzakirələr zamanı etik normaların pozulmasına dözümlü yanaşmağa başladılar; Ali Məhkəmə qərara aldılar ki, demokratiya diskussiyasız mövcud ola bilməz, diskussiyalar isə nadir hallarda etika çərçivəsini aşmadan baş tuta bilər. Belə olduğu təqdirdə insanların susmağından-sa, debatlarda dalaşmaqları daha yaxşıdır.

- milli müqəddəsləri və ya milli toxunulmazları (məsələn, prezidentləri) şübhə altına salmaq, hətta təhqir etmək, vətənə sədaqət andı içməkdən imtina etmək və ya rəsmi bayrağı yandırmaq hallarını milli xəyanət kimi dəyərləndirməkdən vaz keçildi.

- hakimiyyət təmsilçisini, tutaq ki, lap elə prezidentin özünü və ya istənilən ictimai fiquru təhqir etmək, sadə vətəndaşı təhqir etməkdən daha yüngül qanun çərçivəsinə salındı.

- ictimai simaların şəxsi həyatı qanun tərəfindən o qədər də güclü müdafiə edilmədi və ya demək olar ki, heç müdafiə edilmədi.

- dövlət sirlərinin açılmasına görə, bu məlumatları yayan jurnalistlər deyil, sirlərin məxfiliyi üçün rəsmi cavabdehliyi olan məmurlar məsuliyyət daşıdılar.

Yuxarıda göstərilən qanunlar ictimai müzakirələri məhz həşəmətli siyasi-iqtisadi firoonların basqısından qorumaq üçün qəbul edildi. Bu kimi islahatlar müzakirələrdə firoonun və firoondan hesabatlılıq tələb edən sırayı vətəndaşın gerçək imkanlarını ortaya çıxarmaq üçün, ictimai nəzarətsiz hüquqi dövlətin mümkümsüz olduğu üçün, hakimiyyət üzərində ictimai nəzarətin daimi mövcudluğu üçün edildi.

Demokratik cəmiyyətlərin hər bir insan şüurunda olan avtoritarizmlə mübarizəsində əldə etdiyi bu möhtəşəm nailiyyət qan bahasına başa gəlmiş oldu. Lakin bu fəvqəladə qazanc əldə edilə bildi, avtoritarizm məğlub oldu və bir daha həmin cəmiyyətlərə qayıda bilməz.

Nə qədər qeyri-ənənəvi və təhqiredici görünə belə Azərbaycanın və Türkiyənin demokratları özlərində cəsəret tapıb yuxarıda

sadalanan qanunları qəbul etməli və həyata keçirməlidirlər. Həmin qanunlar insanı zorakı ətrafdan qorumaqla yanaşı həm də bütövlükdə ölkəni gücləndirir. Belə bir söz azadlığı ölkə üçün təhdid deyil, əksinə milli təhlükəsizliyin alt yapılarından biridir.

Bir qədər də Azərbaycanda söz azadlığı tarixindən

Ölkəmizdə dövrü mətbuat və ədəbiyyat çox az müddətdə azad olmuşdur. Gəlin xatırlayaq:

- ortaçağlarda: edam olunmuş Nəsimi və digər dini dissidentləri,
- sonra çar senzurası,
- Sovet dövrü, -qeyri leqal nəşrlər, gizli ədəbiyyat,
- müstəqillik uğrunda mübarizə dövrü - 1988-1992 - bizim mətbuat üçün ən azad dönmə,
- hərbi senzura - 1992-1993,
- siyasi senzura və 1993-1996 senzuranın ləğv olunması uğrunda mübarizə dövrü,
- senzuranın ləğvi - 1996,
- məhkəmə-cinayət təqibləri - 1996-2012,
- mühakiməsiz təqiblər: qətl. Jurnalistlərin döyülməsi və həbslər. (Elmar Hüseynov, Bahəddin Həziyev, internet bloqerlərin və digər bu kimi hadisələr)
- bu gün də Türkiyədə və Azərbaycanda milləti və prezidenti təhqir etməyə görə repressiv qanunlar, diffamasiyaya görə cinayətkar təqiblər mövcuddur.

- Türkiyədə 70 nəfər dostaq jurnalist var.

Media Hüquqları İnstitutunun (rəhbəri Rəşid Hacıdır) məlumatına görə ölkəmizin türmələrində altı nəfər məhbus jurnalist vardır (Əvəz Zeynalli, Aydın Cəniyev, Ramin Bayramov, Anar Bayramlı, Vüqar Qonaqov, Zaur Quliyev)

Yalnız 2011-ci ildə 72 nəfər jurnalist 92 dəfə fiziki və ciddi psixoloji basqıya məruz qalmışdır. 2012-ci ilin birinci rübündə isə artıq üç yüzə qədər bu kimi təzyiqliq faktları qeydə alınmışdır.

Din azadlıqları haqqında

Azərbaycanda müstəqilliyin hələ ilk dövrlərindən din azadlığının iki əsas problemi müşahidə olunmağa başladı: din azadlığı problemi və din ekstremizmi problemi. Təəssüf ki, bu gün din ekstrimizmi cəmiyyətimizin əsas problemlərindən birinə çevrilib. Opponentlərin öldürülməsi və təhdid edilməsi, təşkilatlanmış terrorçu fəaliyyət, əks fikrə qarşı ən cüzii dözümlü belə olmaması, dialoqdan imtina - bütün bu kimi cəhətlər bu gün aktiv din ekstremistlərini xarakterizə edir. Hətta bu problemləri müzakirə etmək belə təhlükəyə çevrilib. Ekstremistlər sizi həmin an islam düşməni elan edə bilərlər. Bunun da nəticəsi çox fəlakətli ola bilər...

İslamın müstəmləkəçiliyə və despotizmə qarşı mübarizədə rolu dünyanın demokratik cəmiyyətləri tərəfindən bir təzahür olaraq yaxşıca öyrənilmiş və təqdir edilmişdir. Lakin başlıca ənənəvi İslam dəyərlərinin liberal dəyərlərlə ziddiyyət təşkil etməsi barədə az-az və pıçılıtlı ilə danışılmışdır. Bəlkə də bu siyasi nəzakətdən, necə deyirlər, "müsəlmanları incik salma-

maq" ucbatından irəli gəlmişdir. Hər halda mən Azərbaycanda müşahidə edilən bu təzadları təsvir etməyə çalışacam.

Kommunist sistemi dağıldıqdan sonra din yenidən geri qayıtdı və tezliklə cəmiyyətdə fəxri yerini tutdu. Lakin siyasi İslam elə ilk-əvvəldən və bu günə kimi təqib olumaqdadır. Elçibəy dönəmində məscidlər dindarlara qaytarıldı, müstəqil din icmaları, eləcə də Azərbaycan İslam Partiyası rəsmi qeydiyyatda götürüldü. Lakin İslam inqilabi ideyalarının hədsiz geniş yayılması təhlükəsinin mövcudluğuna görə din liderlərinin parlamentə seçilməsini yasaq edən qanun mövcud idi.

Heydər Əliyev islamçı siyasi fəallara qarşı artıq repressiyalara başlamışdı, İslam Partiyasının fəaliyyətinə yasaq qoymuş, liderlərini həbs etmişdi.

İlham Əliyev isə artıq silahlı ekstremistlərlə toqquşmalı oldu və bu dövrdə nəzarətdən kənarında olan istər islam olsun, istər xristian olsun, istənilən müstəqil din fəallığı təqib olunmağa başladı. 2012-ci ilin aprel ayında terrorçu fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün hökumət ölkənin Bakı, Gəncə, Sumqayıt şəhərlərində və Qax, Zaqatala, Şəki, Qusar, Abşeron və Xaçmaz rayonlarında irimiqyaslı polis əməliyyatları keçirdi.

Din terrorizmi ilə mübarizə bəhanəsi ilə yalnız Cümə Məscidi təmsilçiliyində islamçı demokratlar və Azərbaycan İslam Partiyasını deyil, ictimai təsirə heç bir iddiası olmayam dindar insanlar belə ölkəboyu təqib olundu. Din ədəbiyyatına senzura tətbiq edildi, müstəqil din icmaları qeydiyyatdan məhrum edildi, xaricdə din təhsili almış dindar liderlərin məscidlərdəki fəa-

liyyətinə yasaq qoyuldu. Ali və orta məktəblərdə hicaba qoyulan yasaq dindarlar arasında ciddi etiraza səbəb oldu (2010). Dindarların etirazlarına baxmayaraq Bakıda "Əbu Bəkir", "Şəhidlər" məscidləri bağlandı, "İlahiyyat" və "Fatiməyi Zəhra" məscidilərinə ziyarət müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Bir neçə məscid isə "qeyriqanuni tikili" bəhanəsi ilə söküldü. Bütün bu tədbirlər heç bir ictimai müzakirə olmadan, din icmaları ilə danışıqlar aparılmadan həyata keçirildi.

Bütün bunlar vətəndaşların hüquqlarını tapdalayır və nəticə hasil etmir. Lakin ali və orta məktəblərdə hicab problemi, pasporta hicablı şəkil çəkdirmək və digər mövzularda müzakirələr açmaq, dialoqlar təşkil etmək olardı. Belə bir dialoq cəmiyyətdəki gərginliyi aradan qaldırır, dindar vətəndaşların hüquq və ehtiyaclarını təmin edə bilərdi.

İndi bizim dövlət idarələrində Quran və din simvollarının olması yasaqdır. Lakin ABŞ-da buna izin verilir və ABŞ müsəlmanları çalışdıqları yerlərdə Quran sərgiləyə bilərlər. Bütün bunlara baxmayaraq ABŞ-da din ekstrimizmi ilə mübarizə daha səmərəli aparılır.

Son 15 ildə cəmi 3000 insan din motivləri ilə ittiham edilmişdir.

2011-ci ilin mart ayında "Azərbaycan Hüquqmüdafiəsi Mərkəzi" (sədr Eldar Zeynalov) qeyri hökumət təşkilatı son 6 ildə ittiham edilmiş müxtəlif qruplara aid - həm şie, həm də vəhəbi məzhəbinə mənsub - 220 nəfərin siyahısını açıqladı.

Din ekstrimizminin genişlənməsinin qarşısını almaq üçün hakimiyyət sınıanmış köhnə üsuldan istifadə etdi: nəzarəti güc-

ləndirdi, repressiyalar, qabaqlayıcı tədbirlər tətbiq etdi, lakin bu insanlarla dialoq, maarifləndirmə, dindarların problemlərinin müzakirəsi qətiyyənlə yada düşmədi.

İslamofobiya haqqında, yaxud niyə hər kəs siyasi İslamdan bu qədər qorxur

Maraqlıdır ki, bəzi dindar fəallar son repressiyalarda Azərbaycanın demokratik cəmiyyəti tərəfindən lazımcı müdafiə edil-mədiklərindən şikayət etdilər. Əslində demokratlar dini ekstremizmin miqyasından özlərini itirmişdilər. Bütün dünyada olduğu kimi bizim ölkədə də islamofobiya yayılmışdı. Buna görə də dindarların hüquqlarını müdafiəsi çox az adamı maraqlandırır.

Dindarların konstitusion hüquqlarının pozulması qeyri qanunidir, qeyri demokratikdir və yalnız cəmiyyətdəki qeyri sabitliyə rəvac verir.

Lakin bütün problemlər sadəcə repressiyalarda deyil. Dərin problem ondadır ki, "islamçılar" - siyasi islamçı fəallar respublika dəyərlərinə zidd olan təbliğat aparırlar. Və çox məyusedicidir ki, biz cəmiyyətdə mötədil müsəlmanla ekstremist müsəlman arasında az fərq görürük. Çox təəssüf ki, ekstremistlər öz opponentlərini təhdid edəndə və qətlə yetirəndə müsəlman demokratlar susur.

Hətta bu gün mövcud rejimin repressiyaları altında belə siyasi islamçılar cəmiyyətdə yaratdıqları qəzet qalmaqalları, telefon təhdidləri, internet mesajları, qətlər, qorxutmaqla ölkədən qaçırmaq halları ilə xof yaradırlar. İnsanlar dinlə bağlı açıq danışmaqdan, fikirlərini ifadə etməkdən qorxmağa başlayıblar.

Ali məktəblərdən birində tələbələr ateist olduğunu bəyan edənlər bir tələbə yoldaşlarından dekana şikayət edəblər.

Cəmiyyət də düşünür ki, işdir, islamçılar bu avtoritar rejimin təzyiqindən xilas olarlarsa onda nə baş verər? Bəziləri məhz belə fikirləşir ki, ən yaxşısı qoy islamçılar repressiya altında qalsınlar, belə halda bütün cəmiyyətimiz repressiya olunsun belə, biz buna dözümlü, tək "talibanlar" gəlməsinlər.

Radikal islamçılar açıq-açıqına məqsədlərini Şəriət qanunları əsasında idarə edilən İslam dövləti olduğunu bəyan edirlər. Lakin biz hamımız anlamalıyıq və qəbul etməliyik ki, Şəriət prinsipləri respublika ideyası olan – "bütün insanlar azad doğulmuşdur, hər kəsin ləyaqətli yaşam haqqı var, qanun qarşısında hər kəs bərabərdir" ideyası ilə təzad təşkil edir.

İnsanın toxunulmaz, ayrılmaz haqları var ki, bunu onun əlindən nə dövlət, nə cəmiyyət, nə də ümmət ala bilər. Şəriətdə müsəlmanın müsəlman olmayandan daha çox haqqı olması, kişinin qadından çox haqqı olması, kişinin qadını döyməsinin məqbul olması, dindən çıxan adamın öldürülməsinin haqq sayılması, İslam dəyərlərinin təhqir edilməsinə görə qətlin haqq sayılması - bütün bunlar respublika dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Dialoq zamanı dindarlara bu məsələni deyəndə deyirlər ki, qadını döymək olar, amma çox bərk yox və s. Bəs burada qadının şəxsi ləyaqəti necə oldu? Görünür bu məsələni onlar müzakirə etmirlər. Qadın döyüldüyünə görə özünü xoşbəxt saymalıdır ki, demək onun qayğısına qalan var.

Dindar radikallar məclisi istədikləri kimi idarə edirlər, müsəlman demokratlar isə susurlar. Jurnalist Rafiq Tağının ölümündə biz müsəlman fəalları heç birindən aydın bir etiraz eşitmədik. Ən qətiyyətli bəyanatı tanınmış müsəlman demokrati İqar İbrahimoğlu (Cümə icmasının imam camaatı) "Bizim yol gəzeti" nə intervüsündə verərək dedi ki, "bu qətl insanlığa, dövlətçiliyə və İslama qarşıdır". Beləliklə, islamçıların mütləq çoxluğu susursa, ictimai şüurdə mötədil və radikal müsəlmanlar eyniləşdirilir. İnsanlar belə düşünməyə başlamışlar ki, onların arasında elə bir fərq yoxdur, sadəcə radikallar daha açıq və səmimidirlər.

...Və əlbəttə, bütün dünyada arası kəsilməyən terror aktları da öz təsirini göstərir. Yalnız İsrail işğalçıları və onların müttəfiqləri partladılmır. Biz, islamçıların hər kəsi necə partlatdıqlarını görürük! Sünnülər şüaları, şüalar sufileri, vəhhabilər isə hər kəsi ardarda.

Bəs cəmiyyət nə düşünür? Radikal islamçı parlamentdə nə edəcək? Beləliklə, ölkədə islamofobiya yayqınlaşır.

Və bu fobiya təkçə bizdə artmır. Biz 2010-cu ildə bütün demokratik dünyada multikulturalizmə qarşı qalxan dalğanın şahid olduq. İndi oralarda hicaba ekstrizmin inkişafına və ailə səviyyəsindən dözümsüzlüyə rəvac verə faktor kimi baxılır.

Dindar fəallar hər yerdə, Avropada da, bizim ölkəmizdə də antiislam qanunvericiliyinə qarşı qəzəblə etiraz edirlər. Lakin bu kimi etirazlarla islamofobiyanı dayandıрмаq mümkün deyil. İslamofobiya o vaxt bitəcək ki, mötədil müsəlman fəallar islam ekstrizminə qarşı qətiyyətlə çıxış edəcəklər. O zaman müsəl-

manlar dini azadlıqla birləşdirə biləcəklər. Dini məhz azadlığa – respublika dəyərləri ilə dözümlülük birləşdirəcəklər!

İstədik ki, bütün problemləri hansısa bir mötəbər müsəlman şurası ilə müzakirə edək. Lakin belə bir şura yoxdur! İslamda başında papa dayanan Roma katoliklərinin kilsəsi kimi həyatda demokratik islahatlar edəcək gücdə olan bir təsisat yoxdur. Burada hər kəs deyə bilər ki, Allahla özüm vasitəçisiz danışacam.

İndiki vəziyyətdə bizə gözləmək və bir gün müsəlman-demokratların dini eksterimizmi pisləyən və ortaçağ Şəriət qaydalarından imtina edən qətiyyətli və mötəbər bir icmasının peyda olacağına inanmaq düşür.

Yekun

– Söz azadlığı problemləri yalnız hüquqi məsələ deyil, daha çox mental problemdir. Çünki axırda kağızda yazılmış qanun deyil toplum və hakimlər qərara alırlar ki, hansı sözə görə kim və necə cəzalandırılmalıdır. Buna görə də, bizim intellektual və liberal demokrat çevrəmiz ciddi və ısrarlı əmək sərf edərək vətəndaşlara söz azadlığı sahəsində qeyri ənənəvi tələblərin vacibliyini də izah etməlidirlər.

– FAR CENTRE-in araşdırma və qiymətləndirmələri bizə belə bir nəticə çıxatmağa imkan verir: hələ ki, Azərbaycanda elə bir mötəbər islam siyasi təşkilatı yoxdur və əlbəttə ki, İslam rejiminin bərqərar olmasına ehtimal da yoxdur.

– Lakin ayrı-ayrı kiçik dindar ekstrimist dəstələr terror aktları yolu ilə ölkədəki vəziyyəti gərginləşdirə bilərlər.

VAH BU İMİŞ DƏRSİ-ÜSULİ-CƏDİD...?

Dahi Mirzə Ələkbər Sabirin sırası müsləmanın dili ilə sorduğu bu sual XX əsrin əvvəlində əhalinin əksər hissəsinin modernləşmədən və onun tərkib hissəsi olan müasir məktəbdən qorxusunu sərrast ifadə edirdi. Tərəqqi tərəfdarı və carçısı olan Sabir bu yenilikdən qorxan müsləmanı və onun qorxusunu lağa qoyurdu. Fəqət gəlin özümüzdən soruşaq: məchul yenilikdən çəkinmək xassəsi məgər bəşəriyyətin əksəriyyəti üçün adi hal və davranış deyilmi? Yenilik, məcara və təhlükəli çarpışmalar axtarışı məgər yalnız cüzi azlığın məziyyəti deyilmi? Məgər insanların əksəriyyəti sabitliyi və əmin-amanlığı təlatümlü sarsıntılardan üstün tutmurmu? "Səni görüm keçid dövründə yaşayasan" qarğışını məgər yalnız çinlilərmə qarğıyır? Axı bu modernləşmənin keçdiyi yeganə keçid yolunun nə qədər əzab və məşəqqət gətirdiyini hamı görüb. Sual yarana bilər: bəlkə bu modernləşmə heç lazım deyil? Bəlkə bütün cəmiyyət, indiki Azərbaycan hakimiyyətinin arzuladığı kimi, mövcud olan sabitliyi qorumağa çalışsın?

Bu, sadəcə mümkün deyil. Zaman axır, şərait dəyişir, insan toplumları aramsız olaraq müxtəlif müşküllərin həllini tapmağa vadar edilir. Neçə dövlət, neçə siyasi üsuli-idarə məhz olan sabitliyi qorumaq mövqeyinə görə zavala uğramışdır. Zəmanə yeni çağırışlar edir, hədələr ortaya qoyur, bu çağırışlara və hədələrə adekvat cavab tapa bilməyənlər səhnədən silinib tarixin zibilliyinə atılır. Bir əsrdə neçə siyasi rejim məhz bu səbəbdən süquta uğramışdır! Modernləşməyi bacarmayan sovet sosializminin süqutu modernləşmənin labüdlüyünə ən təkzibedilməz dəlildir. Zamanın şüarı açıq deyir: "Ya modernləş, ya da

- Hakimiyyət "islam təhlükəsi" ilə yalnız repressiyalar və dindar çevrələrə sərt nəzarət tətbiq etməklə mübarizə etməyə cəhd edir. Belə bir stratejiya uğur gətirmir və gətirə bilməz. Burada legitim demokratik hakimiyyət və dindar fəallarla geniş dialoq lazımdır.

- Ölkədə hazırda üstünlük təşkil edən dünyəvilik hərəkatı dindarlara qarşı şübhəli münasibətdən imtina etməli və dindarların etiqad və ibadət haqlarına insan haqları müstəvisindən yanaşmalıdırlar.

- Dindar icmalar respublika dəyərlərini - başlıca prinsipləri insanların bərabər doğulması, ləyaqətli həyat haqqının olması və qanun qarşısında hər kəsin bərabər olması olan "BMT-nin İnsan Haqları Deklarasiyasını", Respublikanın Konstitusiyasını qəbul etmək üçün özlərində güc tapmalıdırlar.

- Həqiqi və mödədil müsləmanlar digər müsləmanlar tərəfindən həyata keçirilən zorakılığı və ekstrimizm Quranda yetərli həddə mövcud olan dəlillərlə fəal və açıq şəkildə protest etməlidirlər.

- son 20 ildə mediadan yox olmuş rəasionalizm və elm təbliğatı əvvəlki səviyyəsinə qayıtmalıdır.

- Cəmiyyətdə "demokratik dövlətdə İslam" mövzusunda açıq, səmimi, tərəfsiz müzakirələr keçirilməli və bütün fəaliyyətlər bu müzakirədən başlamalıdır.

End of the txt.

□

məhv ol!" Ərəb baharının çox çeşidli səbəbləri sırasında ən görünəni inqiballara məruz qalmış üsuli-idarələrin modernləşmədən şüurlu imtinasıdır.

XIX əsrin əvvəlində geridə qalmış Qacar şahənşahlığının xeyli tərəqqi etmiş Romanov çarlığına müharibədə məğlub olub Cənubi Qafqazı itirməsi nisbətən modernləşmiş cəmiyyətin əsla modernləşməmiş cəmiyyət üzərində qələbəsinin labüdlüyünə sübut sayıla bilər. İşğal olunmuş ərazidə qalib imperiyanın mütləq və yabançı hökmranlığı qarşısında aciz qalmış müsəlman əhalisi və onun elitesi nəyi seçə bilərdi? Yəne də mi mütəmədi uduzan və parçalanan Şərqi, Qacarlara və Osmanlılara güvənmək və yeni məğlubiyyətlərin acısını dadmaq? Əhalinin əksəriyyəti məhz bu yola üstünlük verirdi. Fəqət Mirzə Fətəli Axundzadə adlı birisi milləti başqa yola, modernləşmə yoluna çağırırdı. Çağırırdı və mütləq azlıqda qaldı. Onun fikirdə, şüurda, davranışda, əxlaqda, geyimdə və əlifbada modernləşməyə çağırışı cavabsız qaldı. Ondan sonra və eyni tərzdə Həsən bəy Zərdabi bu çağırışı etdi, yenə əksəriyyət bu çağırışa biganə qaldı. Müasir Azərbaycanın fəxri və klassikləri sayılan bütün müfəkkir ziyalılar zamanında təcrid və tənhalığa düçar oldu. Tarix modernləşmə üçün imkanı Azərbaycana yalnız tarixi təbəddülatın nəticəsi kimi 1917-1920-ci illərdə bəxş etdi, lakin yenilməz xarici qüvvələr bu imkanı onun əlindən aldı.

Sovet hakimiyyəti illərində arxaik cəmiyyət zorakı üsullarla modernləşdirilməyə başladı. İcbari təhsil, mövhumatla müharibə, əxlaqda və məişətdə inqilab, ədəbiyyat və musiqidə Avropalaşma, sənayeləşmə, kəndistanın mexanikləşdirilməsi Azərbaycanın sürətlə modernləşməsinə danılmaz sübut sayıla bi-

lər. Fəqət həqiqi modernləşmə həm də cəmiyyətin dərin islahatını, zamanın çağırışlarına cavab verə biləcək canlı və çevik hüquqi və ictimai qurumların təşəkkül tapmasını tələb edirdi. Elmi və texnoloji modernləşmə yolu ilə gedən sovet Azərbaycanı məhz siyasi-ictimai modernləşmənin yoxluğu ucbatından tam iflasa uğradı. Bunun səbəbini sovet quruluşunun antide-mokratik mahiyyəti ilə yanaşı, bizim cəmiyyətimizin tarixində, xalqın və hakim zümrənin feodal təfəkkür və davranışında axtarmaq lazım gəlir. Sovet dövründə tez-tez deyilən "formaca sosialist, mahiyyətcə milli" şüarı özünün acı gerçəkliyini və həqiqiliyini yenidənqurma dövründə necə də parlaq sübut etdi! Baltıkanı xalqları modernləşmə yoluna qədəm qoyub onun şirin və acı meyvələrindən dadaraq irəli gətdikləri bir zamanda Azərbaycanda formaca demokratik, mahiyyətcə feodal bir islahat prosesi başladı ki, bunu xalqın malik olduğu yeganə siyasi mədəniyyətin mürəcə mahiyyəti qaçılmaz edirdi.

Azərbaycan xalqının siyasi mədəniyyətinin modernləşmə ilə uzlaşmadığını deyənləri cəmiyyətdə milli nihilist kimi qiymətləndirirlər. Həmin andaca "Şərqdə ilk demokratik cümhuriyyət", "Şərqdə ilk opera" və "ilk universitet" xatırlatmaları işə düşür. Fəqət şirin xülyalardan çəkinərək təhlükəli yalan qəliblərini rədd etmək mövqeyi çətin müalicə və şəfa yolunda ilk addım sayıla bilər. Nə Qacarlar, nə Romanovlar, nə də bolşeviklər dövründə Azərbaycan xalqı yetkin və səmərəli vətəndaş cəmiyyəti və siyasi qurumları əldə edə bilməzdi və özümüzü "müdrük xalq" əsətiri ilə aldatmağa dəyməz. Xalqa azca sərbəst seçmək imkanı verən kimi o, siyasi liderlərin qiymətləndirilməsi üçün ilk növbədə aşağıdakı meyarları əsas götürür: 1.Qohumluq; 2.Yerliçilik; 3.Şəxsi mənfəət; 4.Etnik mənsubiy-

yət; 5.Zorakılıq və zülm üsullarının tətbiq qabiliyyəti; 6. Kütləni şirin, lakin yalan nağıllarla ovsunlamaq bacarığı.

Məhz bu səbəblərdən Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərdə təkamülə, barışığa, qanunun aliliyinə, güzəştli həllərə heç vaxt üstünlük verilmədi. Gerçəkliyi olduğu kimi qiymətləndirən və deyənləri, sərt həyatı mövqedən çıxış edənləri kütlə zəif və yaramaz saydı. Gur hərəkət illərində mütəşəkkil və məkrli tayfa-klan mafiyası demokratiya niqabından məharətlə istifadə edərək ölkəni və xalqı modernləşməyə deyil, ən mürtəcə quruluşun bərpasına və bu quruluşun müvəqqəti də olsa, müasir zamanəyə uyğunlaşmasına gətirə bildi.

Modernləşməni həyata keçirə biləcək iki ictimai qüvvədən heç biri bu tarixi vəzifəni həyata keçirmək istəmədi və bacarmadı. Nə hakim zümrə, nə də cəmiyyətin aşağı təbəqələrinin istəklərinin ifadəçisi kimi çıxış edən siyasi qurumlar modernləşmə üçün zəruri olan iqtisadi-siyasi islahatları aparmadı. Munaqişə və müharibə şəraitində modernləşmə üçün zəruri olan mükəllimə, milli barış və əməkdaşlığa macal verilmədi. Bunun əvəzinə hakimiyyət və mülkiyyət naminə tayfa-klan maraqlarına köklənmiş dəstələrin qaydasız döyüşü getdi. Belə qaydasız döyüşdə ən qəddar və amansız, ən məkrli və təcrübəli döyüşçü qalib gələ bilirdi və gəldi də. Demokratiya şüarı ilə meydana girmiş hərəkət liderləri özlərinin yeganə güclü silahı ola biləcək demokratiyadan imtina etdilər və son nəticədə məğlub oldular.

1985-ci ildən bəri Azərbaycan qarşısında modernləşmə prosesinə başlamaq üçün aşağıdakı nəzəri imkanlar yaranmışdı:

- modernləşmə hakim zümrənin fəal iştirakı və bəzən liderliyi ilə həyata keçirilə bilərdi. Buna nümunələri biz bəzi sosialist və hətta sabiq sovet respublikalarında gördük (Polşa, Macarıstan, Litva, Ukrayna). Azərbaycanın partiya-təsərrüfat nomenklaturası "perestroyka"nın elan edilmiş mütərəqqi məqsədlərini anlamadı, onlara ögey qaldı və bütün hadisələrdə əsasən seyrçi mövqeyində durub hər an öz şəxsi və klan maraqlarını təmin etmək fərsətini güddü;

– ilk xalq hərəkəti olan AXC şəraitin verdiyi imkanlardan bəhrələnərək ciddi iqtisadi və siyasi islahatları sürətləndirə bilərdi. Bunun əvəzinə AXC hakimiyyət uğrunda tayfa-klan döyüşlərinin fəal iştirakçısına çevrilməyi üstün tutdu. Səbəbini yuxarıda göstərmişik: demokratik siyasi mədəniyyətin, təcrübənin və qurumların obyektiv yoxluğu;

– SSRİ-nin süqutundan sonra siyasi və ictimai dayaqları zəifləmiş nomenklatura milli barışıq və köklü islahatlar təklif etdi. Əvəzində AXC çevriliş və tayfa-klan mübarizəsi müstəvisinə seçdi;

– hakimiyyəti ələ keçirmiş təcrübəli siyasi xadim zamanənin tələb etdiyi islahatları gerçəkləşdirmək şansından istifadə edə bilirdi. Əvəzində ən ibtidai instinktlərə söykənən arxaik və səmərəsiz bir üsuli-idarə quruldu. Bu üsuli-idarə öz yeganə qələbəsinə Azərbaycan xalqı üzərində çaldı. Bu qələbə naminə verilmiş qurbanların sırasına Qarabağ, sosializm dövründə əldə edilmiş elmi-texniki və sənaye potensialı və xalqımızın gələcəyi daxildir.

Azərbaycan indi həqiqi modernləşməni mümkünsüz edən bir şəraitdə yaşayır. Əvvəla, nəinki hakim zümrənin, həm də geniş xalq kütlələrinin həyatını təmin edən mənbə - ecnəbi şirkətlərin ölkənin yerinin təkindən hasil etdiyi, xarici bazarlara daşıyıb satdığı xammaldan gələn vəsaitdən hökumətə ödədiyi paydır. Belə xammal hesabına yaşayan və bütün istehlakını idxal vasitəsilə ödəyən dövlətlərə "tufeyli dövlət" deyilir. Dünya iqtisadiyyatında belə dövlətlərin sayı bir deyil, iki deyil, onlardır. Azərbaycan da onlardan biridir, və xammalımızı hasil edib dünya bazarına çıxara bilməyimizlə fəxr etmək sadəcə acı istehza doğura bilər.

Qüdrətli transmilli şirkətlər zəngin xammal yataqları olan ölkələri bağlı konserv bankaları kimi götürüb onları bacarıqla "açır". Buna mane olmağa çalışan elita qruplarını isə yerli komprador qüvvələrin əlilə sıradan çıxarır. Bu zaman "qalib"yerli liderlərin qəhrəmanlığı pay bölgüsündə digərləri itələyib özünü, ailəsini və tayfasını həmin şirkətlərə əsas tərəfi-müqabil qismində sınımaqdan ibarət olur. Təbii ki, tarixi hadisələrin əsl mahiyyətini pərdələyən hiyləgər mübarizə dastanları və onların yenilməz və ülvli qəhrəmanları uydurulub kütlənin ağrılarına təskinləşdirən vasitə kimi geniş təbliğ edilir. Belə hakim zümrə modernləşmənin əsas qayəsi olan demokratik təsisatların yaranmasına yol verə bilirmi? Əsla yox! Belə mövqe onlar üçün intihara bərabər olardı...

Belə bir əsatir gəzir ki, hakim zümrə daxilində öz maraqları, xalqdan oğurladığı kapitalın leqallaşması və səlamətliyi xatirinə elə şəxslər və qruplar tapılacaq ki, ölkənin inkişafında modernləşmə yolunu seçəcəklər və bu zaman özlərinə mövcud mü-

xalifəti müttəfiq götürəcəklər. Bu əsatir gerçəkiyə söykənmir və hətta nəzəriyyə baxımından əsassızdır. Azərbaycanın yeganə mövcud olan ərəbab sinfi oğru məmurlardır. Onların gəlir götürmək üçün istifadə etdiyi yeganə istehsal vasitəsi - vəzifədir. Vəzifə xaricində və vəzifə sahiblərinin təmin etdiyi himayə xaricində bir nəfər belə zəngin iş adamı yoxdur və bizim ölkədə ola da bilməz. Vəzifənin oliqarxlarda qalması üçün yeganə şərt - onların hakim zümrənin nominal və ya həqiqi başçısına şəxsi sədaqətidir. Bu şərti hamı, ilk növbədə ali məqam sahibləri gözəl bilir və ehtimal edilən təhlükələri zərərsizləşdirmək üçün bütün tədbirlər görülür. Dövlətin təhlükəsizlik qurumları xarici qüvvələrdən daha çox daxili qüvvələri - vəzifəli və zəngin şəxsləri, müstəqil düşünən nüfuzlu insanları və siyasi qurumları pursor. Nə vaxtsa hakim zümrə ilə iş birliyinə girib müəyyən bir dövrdə "ümumi işin" bir hissəsini görmüş, sonra isə hansısa səbəbdən itaətdən çıxmış insanlar və siyasi qurumlara qarşı təzyiq və cəza bu zümrə ilə heç vaxt əməkdaşlıq etməmişlərə qarşı olan təzyiq və cəzadan qat-qat sərt və amansızdır. Bunu hakim zümrə üzvləri aydın bilir və görür. Hakim zümrənin mü-təşəkkil qalması üçün bu mexanizm yetərlidir. Hər bir oliqarx bilir ki, sərvətini qorumaq və artırmaq üçün yeganə vasitə - mövcud quruluşa və onun liderinə sədaqətdir. Belə şəraitdə hakim zümrənin hətta bir hissəsinin hansı modernləşmə potensialı barədə düşünmək ciddi siyasi strategiya sayıla bilər?

İkinci modernləşmə potensialı nəzəri baxımdan aşağıların gücündən istifadə vasitəsilə gerçəkləşə bilər. Rusiyada hadisələrin istiqaməti bu ehtimalı aktuallaşdırır. Orada sol modeli növbəti dəfə, bu dəfə demokratiyanı tətbiq etməklə, ölkənin xilas

və gerçək inkişafı məqsədilə istifadə etmək istəyənlər cəmiyyətin rəğbətini qazanmağa başlayıblar. Bu cəhətdən Azərbaycanda heç bir ümid yeri yoxdur. Muxalifətin ən fəal hissəsi özünü əbəs olaraq oliqarxlara şərik və qulluqçu kimi sırımağa çalışır. Vaxtilə sol cinahda durmuş siyasi qurumlar isə mütləq mənada solçuluqla vidalaşib servil qruplara çevrilmişlər. "Aşağılar" deyilən təbəqə isə ictimai-siyasi quruluşu dəyişmək əvəzinə "yuxarılar"ın sırasına yol tapmaq barədə xülyalarla yaşayır.

İndiki vəziyyətin əbədiliyinə və heç olmasa tarixən uzun müddət sürəcəyinə olan ümidlər də əsassız görünür. Cəmiyyətin müşkülləri həllini gözləyir. Fars körfəzinin əmirlərinin həyat tərzinə öyrəşmiş hakim zümrənin öz iştahını könüllü şəkildə məhdudlaşdırması fikri aqlaşmaz görünür. Aşağıların gözləntilərini sonsuzluğa qədər təxirə salmaq təhlükəli işdir. Hakimiyyətin gerçək inkişaf naminə etdiyi hər bir əməl öz əksinə çevrilir: təzə çəkilməmiş yollar sürətlə dağılır, lenti kəsilib açılmış müəssisələr bağlanır, sosial ödəmələrin yükünün təsiri büdcəni ağırlaşdırır, korrupsiyanı öz xidməti haqqı sayan kəsimin iştahı və qətiyyəti artır, heç bir qurucu və yaradıcı qərar və əməl həyata keçmir. Antonio Qramşinin "interregnum" (şahlıqarası) dediyi dövr yaxınlaşır. "Köhnələr" əvvəlki minvala hökmranlıq edə bilmir, "Yenilər" isə yaransa da, hələ çox zəifdirlər. Belə vəziyyətdə olan zəif ölkələrə xarici qüvvələrin təsiri həlledici olur. Hələlik Azərbaycan hakimiyyəti klassik komprador səciyyəsini nümayiş etdirir: Nefti ver! Baş üstə! Qazı ver! Baş üstə! Ərazini ver! Baş üstə! Və ilaxır...

Yada salmaq yerinə düşür ki, Müəmmər əl-Qəzzafi də bu "baş üstə"lər yolu ilə gedirdi. Tiniz və Misir prezidentləri də Qərblə

ziddiyyətə girmirdilər. Lakin şərait yetişəndə Qərb onları asanlıqla siyasi transfer əməliyyatına qoşdu. Azərbaycan hakimiyyətini də belə taleyin gözləmədiyinə heç kəs zəmanət verə bilməz.

Azərbaycanın tranzit dövrü uzun çəkdi, zira üzvlüşməsi labüd olan totalitarizm hakimiyyəti mənqirləmiş zümərəyə çox doğma idi. Eynilə də tranzit dövründən bəhrələnən "orta təbəqə" bu dövrün sovuşmasında maraqlı deyil, çünki məhz bu dövrdə fürsət ovçuları böyük sərvət əldə etmək imkanı qazanırlar. Xalqın dərin kök salmış mədəniyyəti də bu fəsadlarla dolu keçid dövrünü sürətlə keçməyə sövq etmir. Hər hansı bir cəmiyyətin modernizasiyadan keçməsi ilk növbədə vətəndaşın əsərə boyunduruğundan qurtulması deməkdir, sırası azərbaycanlı isə azadlıqdan qorxur və ondan çəkinir. Bu könüllü əsərə sindromundan xilas isə müəyyən tarixi yolu və labüd prosesləri tələb edir. Bizim cəmiyyət bir növ XIX əsrin əvvəllərində Fransanın yaşadığı "Burbon hakimiyyətinin bərpası" dövrünü yaşayır. Burbonların tarixi taleyi hamıya bəllidir, lakin nə qədər tale sınımalı, nə qədər ömür hədəf getməlidir ki, Azərbaycan Burbonları bu millətin yaxasından əl çəksin?

Təbiidir ki, cəmiyyətdə modernləşməni (Qərbləşməni) labüd edən proseslər getməlidir. Onlardan ən mühüm olanı cəmiyyətdə hüququn aliliyinə olan tələbatın xalqın malını qamarlayıb varlanmaq istəyinə qalib gəlməsidir. Nə qədər qərribə görünə də, hakimiyyətin öz varlığını qorumaq naminə vaxtaşırı keçirdiyi "təmizləmə" və "nümünəvi cəza" əməliyyatları da bu məqsədə xidmət edir. Dünən cahi-cəlal və zənginlik zirvəsində duran bir şəxsin qandallanıb zindana atılması bir tərəfdən "ağanın üzünə ağ olmamaq" fikrini gücləndirirsə, o biri tərəf-

AZƏRBAYCANDA QADIN HÜQUQLARI

dən "dəyərdimi bu qədər rəzalətə və alçaqlığa qatlaşmaq" çənaətinin dərin kök atmasına səbəb olur.

Nəhayət, nəinki Azərbaycanın, bütünlükdə Cənubi Qafqazın modernləşməsinin yolunu kəsən çox təsirli amil etnik-ərazi münasıqşələri və onların doğurduğu müharibə təhlükəsidir. Nə qədər ki, bu təhlükə durur, üç Cəməubi Qafqaz dövlətinin modernləşmə yoluna qədəm qoyacağına ümidlər əsassızdır. Bu münasıqşələrin sponsoru olan dövlətlər bunu gözəl anlayır və əllərindən gələni edir ki, münasıqşələr tənzimlənməsin.

Ölkələrin modernləşməsinin onların iqtisadi inkişafına müsbət təsir edəcəyini bilən maliyyə qurumları modernləşmə mövzusunda böyük önəm verib müvafiq tədqiqatlar aparırlar. Fəqət dünyada hər şey ağıl və məmtiqlə idarə olunmur. Arxaik quruluşlardan da qazanmaq mümkündür, onların da qalmasında və qorunmasında maraqlı olan qüdrətli qurumlar və dövlətlər mövcuddur. Azərbaycan hakimiyyətinin hazırki şərikləri və hamiləri onlardır. Azərbaycan xalqı hələ ki, öz dövlətinə və torpağına sahib çıxmaq üçün zəruri olan əxlaqi və siyasi yetkinlik səviyyəsinə çatmamışdır.

□

1. Tarixən Azərbaycanda qadınlara qarşı iki münasibət mövcud olmuşdur:

– Adət ənənədən doğan münasibət

– Dini dünyagörüşlə bağlı münasibət.

Adət-ənənədən doğan münasibət müxtəlif tayfaların qadına qarşı münasibətindən formalaşdığı üçün özü də birmənalı olmamışdır. Belə münasibətin bariz nümunəsi yazılı ədəbiyyatımız olan "Kitabi Dədə Qorqud"-da özünü göstərmişdir. Azərbaycanda "Kitabi Dədə Qorqud"-un İslamdan öncə yarandığını nəzərə alaraq müxtəlif icmaların (tayfaların) qadına münasibətini bilmək maraqlı olardı. Oğuz xanı (Türk) Qazan xan bayram şənliklərində oğlu olanları qızıl çadırdə, qızı olanları gümüş çadırdə yerləşdirməyi əmr edir, bununla da qadına qarşı fərqli münasibəti nümayiş etdirmiş olur. Digər tərəfdən həmin xanlığın, lakin başqa ailənin (tayfanın) nümayəndəsi Banuçiçək seçim etməkdə azaddır. O, dövrünün kişiləri kimi ov ovlayır, qılınc döyüşdürür, əhd-peyman bağlayır və özünə nişanlı (ər) seçir. Qazan xanın qadına münasibəti ilə Banuçiçəyin özgə seçiminə ailə tərəfindən qınağın olmamasını müqayisə etsək görərik ki, qadına münasibət daha çox ailə ənənələrindən asılı olmuşdur¹.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızdan bizə gəlib çatanlar da diqqət cəlb edir. Dastanlarımıza müraciət etdikdə Qadın adlarının kişilərlə yanaşı çəkildiyini görərik. Nümunə: Koroğlu dastanının

¹ Kitabi Dədə Qorqud Dastan?

dan xalq qəhrəmanı Koroğlu, arvadı Nigar xanım². Səfəvilər sülaləsindən (şie təriqət sülaləsi) Şah Abbas və Gülgəzin dastanı³. Yaxın keçmişimizdən Qaçaq Nəbi, arvadı Həcər. Bu günümüze gəlib çıxan mahnılarda deyilir⁴:

*Qoy sənə desinlər ay Qaçaq Nəbi,
Həcəri özündən ay qoçaq Nəbi.*

Yazılı ədəbiyyatımızda isə qadına münasibət XII əsrdə yazıb yaratmış Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərində əks olunur. Nizaminin Yeddi Gözəl, İskəndərnamə (Berdə hökmdarı Nüşabə), Xosrov və Şirin, Leyli və Məcnun (Nizaminin Leylisi daha irəli gedərək ərinə sille də vurmuşdur), Sirlər Xəzinəsi (Sultan Səncər və Qarının Söhbəti).

Nizami Gəncəvi bütün əsərlərində İslam dininin yaradıcısı olan Məhəmməd peyğəmbəri tərifləməklə birgə qadınların qərar qəbulunda iştirakından yazmışdır. Dini görüşü Nizamiyə qadınları ucaltmağa mane olmamışdır. Nizaminin yaşadığı dövrə diqqət yetirsek həmin dövrdə qadınların adlarının kişilərlə yanaşı çəkildiyini görürük. Nizaminin dövründə yaşayan şairə Məhsətinin adı bu gündə Azərbaycanda məşhurdur. Zaman-zaman ailələr öz qızlarına Məhsəti adını vermişdilər. Nizami Gəncəvinin dövründə

² Koroglu Dastanı

³ Şah Abbas və Gülgəzin Heykəyəti

⁴ Qaçaq Nəbi Dastanı

Azərbaycan ərazisində Atabəylər dövləti yaranmışdır, həmin dövlətin yaradıcısı əri Eldəgizlə birlikdə Mömünə Xatun olmuşdur⁵. Mömünə Xatunun şərəfinə əri tərəfindən ucaldılan türbə(1162) bu gün də memarlıq abidəsi kimi Naxçıvan ərazisində qorunub saxlanılır. Nizami Gəncəvi özünün yeddi gözələ həsr etdiyi "Yeddi Gözəl"poemasını Atabəylər Dövlətinin Sultanı Qızıl Arslana Hədiyyə etmiş əvəzində Qızıl Arslan ona Gəncə şəhəri yaxınlığında kənd hədiyyə etmişdir. Bu həmin dövrdə qadına ölan hörmətin göstəricisidir.

Qadınlarımızın siyasətdə rolundan danışarkən Ağqoyunlular dövlətinin siyasətinin sahmana salınmasında mühüm rol oynamış Sara xatunu(1461) da unutmamaq olmaz⁶. Qadınların inkişafında Qarabağ xanlığının (Cavanşirlər sülaləsi) da önəmli tövhələri danılmazdır. Şuşa şəhərinin əsas məscidi dövrünün şairəsi olmuş Gövhər Ağa Məscidi adlanır. Həmin Məscid günümüze qədər Qarabağın bütün dindar insanların ibadət yeri olmuşdur.

İbrahim xanın digər qızı Ağabəyim Ağa (1780-1832) girov məqsədi ilə İran Şahı Fətəli Şaha ərə verilib. Sarayın baş hərəmi olmasına baxmayaraq ömrünün sonuna qədər öz baki-rəliyini qoruyub saxlayıb. (Fətəli şahı sevmədiyi üçün ona təslim olmayıb). Ağabəyim Ağa İran Şahının bütün diplomatik işlərində iştirak edib. Ağabəyim Ağaya sarayın qeyri-rəsmi Xarici İşlər Naziri deyilib.

⁵ Ziya Bünyatov "Atabəylər dövləti".

⁶ Y. Mahmudov, "Öyrənilməmiş səhifələr". Bakı. 1972

İbrahim xanın nəvəsi Xurşud Banu Natavan(1832-1897) isə kasib qızlar üçün məktəb açmış, "Məclisi ÜNS" yaratmışdır. İbrahim xanın qardaşı qızı Həmidə Cavanşir isə böyük xeyriyəçi, ziyalı olmuşdur. "Molla Nəsrəddin " jurnalı uzun müddət onun maliyyəsi ilə nəşr olunmuşdur⁷.

Azərbaycanın bu gün də ən böyük dini ocağı olan "Təzə PİR" məscidi Nabat Xanım Aşurbəyli tərəfindən yenidən tikilmişdir. Həmin məscid bu gün də fəaliyyət göstərir.

2. XIX əsrin 2-ci yarısından Azərbaycanda neft sənayesi inkişaf etməyə başlayanda, öz inkişafı ilə birgə Azərbaycanda digər sahələrin də inkişafına səbəb oldu. Azərbaycanda bu inkişaf içərisində müsəlman ölkələrindən fərqli olaraq qadınların inkişafına da xüsusi yer verilirdi. İlk dəfə olaraq Avropa tipli qız məktəbləri yarandı. Şövkət Məmmədova ilk qadın olaraq İtaliyaya opera müğənnisi təhsili almağa göndərilirdi.

Yaranan əsərlərdə qadın obrazları yaradılırdı və nəticədə qadın aktrisalari formalaşmağa başladı. İlk çəkilən filmlərdə ("Neft və milyonlar səltənətində" filmi, 1915-ci il) qadın aktrisası rol aldı. Nəhayət qadınların siyasi həyatda iştirakçılıq məsələsi həll olundu. 1918-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti tərəfindən qadınlara səsvermə hüququ verildi. XX əsrin əvvəllərində qadınların rəhbərliyi ilə xeyriyyə təşkilatları fəaliyyət

⁵ Ziya Bünyatov "Atabəylər dövləti".

⁶ Y. Mahmudov, "Öyrənilməmiş səhifələr". Bakı. 1972

⁷ Əzizə Cəfəzadə. "Azərbaycanın aşiq və şair qadınları", Bakı, "Gənclik", 1991. (səh.30-31).

göstərirdi. XX əsrin II yarısından qadın Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında xüsusi rol oynayıblar. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasında da qadınların rolu danılmazdır. Hazırda Azərbaycanda yenə də neft sənayesi inkişaf edir.

3. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadını çadrasını atdı və inkişaf etdi. Təəssüflər olsun ki, hazırda qadınlara münasibətdə Azərbaycan cəmiyyəti XIX əsrin II yarısından əvvəlki cəmiyyətə çevirilməkdədir. Qadın hüquqları sahəsində qazanılmış nailiyyətlər itirilir. XX əsrdə qadınlar çarşablarını atıb müxtəlif təhsil klublarına getmişdilsə, (Əlibayramov klubu, Əbilov klubu) hazırda təhsil müəsisələrində (6-16 yaşlı qızlar) çarşab taxmağa icazə verilməsi üçün qısa zamanda 100 000 imza toplayıblar

Hazırda Azərbaycanda daha çox qadınların aşağıdakı hüquqları pozulur:

- Ailədə qadına qarşı şiddət
- Qızların erkən ərə verilməsi
- Qızların təhsildən yayınması
- Bərabər əməyə görə fərqli ödəniş(xüsusi ilə kənd rayonlarında)
- Ultrasəs müayinəsi zamanı doğulmamış qızların məhv edilməsi

Ailədə qadına qarşı şiddət daha çox dinimizdə "qadını döy" ifadəsinə əsaslanır. Ancaq bu nə qədər doğrudur? Doğrudanmı qadını döyməyə, söyməyə dinimiz icazə verir. Dinimi-

zə görə ərin qadını üzərində haqqı olduğu kimi, qadının da əri üzərində haqqı var. Ola bilməzi ki, Yaradıcısı "Cənnət Anaların ayaqları altındadır" deyən din qadını döyməyə icazə versin? 2010-2011-ci illərdə QHT-lər tərəfindən Açıq Cəmiyyət İnstitutunun Bakı şəhərini 11 məhkəməsində monitoring aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, ərindən ayrılmaq üçün ərizə verən qadınların 75% ərləri tərəfindən şiddətə məruz qaldıqları üçün məhkəməyə müraciət ediblər.

Qızların erkən əre verilməsi. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə yaxın keçmişdə qızların rəsmi nikaha girməsi 17 yaş sayılırdı. Zərurət yarandıqda isə 16 yaşda müvafiq icra strukturunun icazəsi ilə kəbin kəsilirdi. Lakin son vaxtlar 13-16 yaşda qızların əre verilməsi çox yayılıb və əsasən bunu müsəlmançılıqla əlaqələndirirlər və dini kəbin kəsirlər. Lakin bir neçə aydan sonra ailə qurmuş azyaşlı qızı evdən küçəyə atanda artıq müsəlmançılıq və dini qayda- qanunlar yaddan çıxır və o zaman heç kim fikirləşmir ki, dinimiz qadına hansı haqqları verir.

Müsəlman dininə görə kəbin kəsdirmək üçün 6 şərt ödənməlidir:

- Razılıq
- Qız və oğlan
- Şahidlər
- Mehr (kəbin haqqı)
- Evlənmənin (toy) elanı

Kəbin heç də dahi Üzeyr Hacıbəyovun zarafatyana yazdığı kimi bir kəllə qənd, üç manat pul məsələsi deyil. Son illər müsəlman dünyasında kəbinin qeydiyyatı məsələsi aktuallaşıb ki, bu da qadın hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

Dini kəbinə görə mehr məsələsi ən vacib məsələlərdən biridir. Təəssüf ki, azyaşlı qızla evlənilib sonra onu küçələrə atdıqda mehr məsələsi unudulur. Mehr kəbin zamanı qadın ərini itirdikdə və ya ərindən ayrıldıqda ona müstəqil yaşaması üçün oğlan evi tərəfindən verilən müavinətdir. Bu da kəbinin şərtlərinə daxildir. Hazırkı evlilikdə mehr və oğlanın və qızın razılığı gözənilmədiyi üçün düzgün dini kəbin sayılır. İkinci bir tərəfdən qızların tez əre verilməsi Azərbaycan üçün problem sayıldığı üçün Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi(QMİ) 2002-ci ildə fətva verərək Azərbaycan üçün kəbin yaşını müəyyənləşdirib. Bu 18 yaşdır. Belə bir sual doğur: Doğrudanda biz müsəlmançılığa riayət ediriksə, bəs nə üçün dini baş idarə olan QMİ-nin fətvasını əsas götürmürük. Və nə üçün əre getmiş gənc qızı evdən qovarkən mehr haqqında düşünmürük?. Nə üçün dini kəbinlə dünyaya gəlmiş uşağa atalıq soyadını verməyə icazə vermirik?. Və bununla da ən böyük haramı etmiş oluruq.

Azərbaycanda kəbinə rəsmi olaraq Vətəndaş Vəziyyəti Aktlarının Dövlət Qeydiyyatı İdarəsi nəzarət edir. Qeydiyyatdan keçməyin əsas olması qadının hüquqlarını qorumaq üçündür. Hazırda kəbin yaşı 18 yaşa qaldırılıb.

Azərbaycan qanunlarına görə 9 illik təhsil məcburidir. Lakin

biz qızlarımızı məktəbdən tez çəkməklə onların təhsil hüquqlarını pozmuş oluruq. Halbuki dinimizə görə müslümlərin də müslümlərlə birgə oxuma haqqları tanınır. Peyğəmbərimizin hədislərindən birində deyilir: " Elm öyrənmək hər kişi və qadın müsəlmana vacibdir." Göründüyü kimi İslam dininə görə təhsil almaq hüququ qadın və kişilər üçün bərabərdir.

Qızların hüquqları daha çox ana bətnində pozulur. Dünyaya gəlməmiş uşağın cinsiyətinin USM vasitəsilə müayinə edilməsindən sonra qız uşağı olarsa əri və qaynanası tərəfindən uşağın məhvinə qərar verilir. Bu isə insanın yaşamaq hüququnun pozulmasıdır ki, bu da bütün dinlərdə yasaqdır. Burada günahı mühafizəkar qaynana və doğulmamış uşağın atası daşıyır.

Xüsusilə kənd yerlərində qadınların bərabər əməyə görə bərabər ödəniş hüquqları pozulur və buna səbəb kimi kişinin ailə başçısı olduğu göstərilir. Halbuki ailənin dolanışığında qadının da ailəyə gətirdiyi vəsait kişinin gətirdiyi vəsaitlə eyni rol oynayır.

Son illər cəmiyyətdə gedən problemlərdən biri qadınların qanunvericilik məsələsidir. Azərbaycan dövləti məktəbə çarşabla gəlməyi qadağan edir. Çarşab qadağan olduğu üçün qızlarını məktəbə qoymayan valideynlər kifayət qədərdir. Nəticədə isə qızın təhsil almaq hüququ pozulur. Ümumiyyətlə gənc və azyaşlı qızların çarşab örtməsinə Azərbaycanda iki cür yanaşma var.

- Məktəbə çarşab örtməyi qadağan etmək insan haqlarının pozulmasıdır.

– Məktəbə çarşab örtmək məktəbli qızlara qarşı ayrı-seçkilikdir, qızların kiçik vaxtlarından cəmiyyətdən təcrid olunmasıdır.

Valideynlər məktəblərdə çarşab örtümünün qadağan edilməsini insan hüquqlarını pozulması kimi dəyərləndirirlər. Lakin cəmiyyətin başqa bir hissəsi məktəbə çarşab örtməyi qadınlara qarşı kiçik yaşlarından diskriminasiya, ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirir. Və bildirirlər ki, 3-5-ci sinifdə oxuyan qız müstəqil qərar qəbul etmə səlahiyyətində olmadığı üçün bu qadın hüquqlarını pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz. Əksinə kiçik yaşlarından çarşab örtmək qızları (qadınları) cəmiyyətdən təcrid etməyə yönəlib. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə səsvermə hüququ 18 yaşdan başlayır. Bu isə qızların (qadınlarnın) 18 yaşa çatdıqdan sonra seçim hüququnda müstəqil olduqlarını göstərir.

4. Azərbaycan hökuməti BMT-nin Komitəsi (SEDAW) qarşısında öhdəliklər götürmüşdür. (23 yanvar 2007) Həmin tələblər əsasında Azərbaycan hökuməti aşağıdakı milli tədbirlər planını qəbul etmişdir:

- "Demokratik cəmiyyətdə məişət zorakılığı ilə mübarizənin aparılmasına dair Azərbaycan Respublikasının kompleks proqramı" (2007)
- BMT-nin Əhali Fondu ilə birgə həyata keçirilmiş, məişət zorakılığı və erkən nikah problemlərinə qarşı cavab olan "Qadına qarşı zorakılıqsız XXI əsr" layihəsi (2008-2009)

- BMT-nin "Cənubi Qafqazda gender əsaslı zorakılıqla mübarizə" regional layihəsi (2008)
- Məcburi köçkünlər və qaçqınlar arasında cinsi zorakılığın aradan qaldırılması üzrə layihə (2008)
- Qadına qarşı zorakılıq mövzusunda məlumatlandırma kampaniyası (2007-2009)
- Zorakılıq və insan alveri ilə mübarizə mövzusunda məlumatlandırma kampaniyası (2007-2009)
- Qadın zorakılığın yayılma miqyası, kökləri və fəsadları mövzusunda sorğu (2008)

Azərbaycanda qadın hüquqlarından danışdıqda Azərbaycan şairi Hüseyn Cavidin(1882-1941) bir kəlamı yada düşür:

Sürüklənən bəşəriyyət qadınla yüksələcək!

□

Ali Resul Usul

İstanbul Ticaret Universitesi

"ARDICILLIK" TARTIŞMASI VE TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN GELİŞMESİ

Liberal Demokrasinin ne şekilde ve hangi koşullarda geliştiği uzunca bir süredir bütün Dünya'da tartışma konusudur. Bilhassa Soğuk Savaş-ın bitmesi ve liberal demokratik rejimin ve piyasa ekonomisinin küresel yükselmesi liberal demokrasinin yayılması için oldukça elverişli bir atmosfer oluşturmuştur. Bu elverişli ortamda birçok araştırmacı artık demokrasiye geçmek için daha önce ifade edilen bazı ön şartlara ihtiyaç olmadan başarılı bir şekilde bir ülkede demokrasiye geçilebileceğini iddia eden önemli eserler kaleme almışlardır. Demokratikleşme sürecine daha olumlu bir pencereden bakan bu görüş daha önceki "yapısalcı" bir ülkede demokrasinin gelişmesi için yapısal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin olmasa olmaz koşullar olduğunu düşünen görüşlere alternatif bir bakış açısı getirerek aslında demokrasinin siyasi elitler tarafından oluşturulabilecek siyasi bir vaka olduğuna kanaat gelmişlerdir.

Ancak Soğuk Savaş'ın bitmesi ile ortaya çıkan bu çok iyimser havanın daha sonraki yıllarda yerini daha gerçekçi ve zaman zaman kötümser bir atmosfere bırakmaya başladığı görülmektedir. Bu kötümser havanın oluşmasında bilhassa iki faktörün önemli rol oynadığı görülmektedir. Birincisi arzu edilen ve öngörülenin aksine demokratikleşme yeni demokrasiye geçen ülkelerde istenen kalitede ilerlememektedir. Diğer bir deyişle, Soğuk Savaş'tan sonra liberal demokrasinin ve piyasa ekonomisinin küresel fikri üstünlüğüne rağmen demokrasiye yeni geçiş yapan birçok ülkede demokrasinin kalitesi dü-

şük kaldığı gibi birçok alanda bu yeni demokrasilerde ciddi insan hakları ihlalleri dikkati çekmeye başlamıştır. İkinci olarak, bazı araştırmacılar demokratikleşmenin zannedildiğinden daha tehlikeli bir süreç olduğuna ve be nedenle sürecin dikkatlice, aceleye gelmeden ve kurumsallaşma sürecinin yerine yetirilmesinden sonra bu sürece izin verilmesi gerektiğinin altını çizmişlerdir.

Demokratikleşme literatürüne "ardıcılık" (sequencing) şeklinde isimlendirilen bu yaklaşıma göre demokratikleşme süreci başlı başına tehlikelerle dolu bir süreçtir ve sürecin sonunda, niyyet iyi olsa da, akıbet iyi olmayabilir. Bu yaklaşıma göre, Demokratikleşme sürecine giren bir ülkede aşırı saldırgan milletçilik neticesinde iç savaş d?hil birçok olumsuz gelişme olma ihtimali diğer rejimlere göre çok daha fazladır.

Bu nedenle aniden ve kurumsal altyapının yerleşmesine müsaade etmeden demokrasiye geçmek tehlikelere yol açacağından, yapılması gereken öncelikle kurumsal alt yapının oluşturulmasını sağlamak ve ondan sonra demokrasiye geçmektir¹. Bu kurumsal yapılanmada da en önemlisi hukuk devletini ya da hukukun üstünlüğünü sağlamaktır. Bu literatüre vurgu yapanlar bilhassa iki noktayı çok önemsemektedirler: birincisi, devletleşme, ikincisi de hukukun üstünlüğü prensibinin bir türlü sağlanamamasıdır. Bu iki kurum olmadan, demokratikleşme süreci felaketle neticelenebilir.

¹ Örneğin, bu tez için, bkz. Edward D. Mansfield and Jack Snyder, *Electing to Fight: Why Emerging Democracies Goto War*, Cambridge: MIT Press, 2005.

Demokratikleşme çalışmalarında bu yaklaşıma bazıları "ardıcılık" şeklinde ifade etmektedirler. Bununla birlikte, "ardıcılık" tartışması demokratikleşme çalışmalarında tartışılmaya devam etmektedir. Yani diğer bir deyişle, bütün siyaset bilimciler "ardıcılığın" faziletine iman etmiş değillerdir. Bana göre, "ardıcılık" yanlısı literatür biri siyasi diğer ahlaki olmak üzere iki genel açıdan eleştirilebilir².

Siyasi açıdan bakıldığında, bir ülkenin tedrici şekilde bazı kurumsallaşma şartlarını yeterince getirdikten sonra ancak demokrasiye geçmesi gerektiği tezinin eleştirilmesi gereklidir. Öncelikle, otoriter rejimlerin mahiyetleri bize hukukun üstünlüğü ya da hukuk devleti şeklinde ifade edilen kurumsallaşmalara nadiren yerine getirdikleri görülmektedir. Diğer bir deyişle, otoriter rejimler ve rejimlerin başında bulunan şahıslar kendi güç ve otoritelerini tehlikeye sokabilecek her türlü oluşumlardan itinayla kaçınmaktadırlar. Kendi iktidarlarını sonlarını hazırlayacak yetki devri ya da hukukun üstünlüğünü kabul etme noktalarında bu diktatörler son derece isteksizdirler. Bu nedenle, otoriter rejimlerde bu tür kurumsallaşmaların gerçekleşme imk?nları son derece zayıftır. Diğer yandan, demokratikleşme için çok önemli olduğu ifade edilen devlet kurumlarının kurulması açısından da benzer durum söz konusudur. Yani "devletleşme" denilen kurumsallaşmanın otoriter rejimler altında yeterince yerine getirilme imk?nı son derece zayıftır. Bu nedenle, demokrasiye geçilmeden önce otoriter

² Bu literatürün eleştirisi için, bkz., Thomas Carothers, "How Democracies Emerge: The 'Sequencing Fallacy'", *Journal of Democracy*, 18, 2007, ss.12-27.

rejimler altında kurumsallaşmanın gerekliliğini iddia eden görüşün pratikte çokça işe yaramadığı görülmektedir.

Ahlaki ve etik açıdan da bu tez eleştiriye açıktır. Bir ülkenin ve halkın demokrasiye geçecek kadar "olgunlaşmadığını" iddia etmenin ahlaki olmadığı açıktır. Demokrasiye geçmek isteyen bir ülkenin halkına "hayır siz hazır değilsiniz biraz daha bekleyin, şartlar yerine gelsin ondan sonra demokratikleşirsiniz, şimdilik otoriter rejim altında kalın" tezinin ahlak ve etik açıdan kusurlu olduğu ortadadır. Bu açıdan bakıldığında otoriter rejimler altında insan hakları ihlallerini meşrulaştırmak son derece yanlışır.

Türkiye'de Durum

Türkiye'deki siyasi gelişmeler yukarıda ifade edilen "ardıcılık" tezini doğrulamamaktadır. Bilindiği gibi Türkiye'de çok partili demokrasiye geçiş 1950 yılında yapılan seçimler ile başlar. 1946 yılında Cumhuriyet tarihinde ilk seçimler yapılmış olsa da bu seçimlerin adil ve özgür bir ortamda yapılmadığı bilinmektedir. 1923 ile 1950 yılları arasında Türkiye'nin demokrasiye geçmemesinin birçok önemli nedeni vardır. Çöken Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı olarak 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin hem uluslararası arenada hem de içeride birçok sorunla baş etmeye çalıştığı görülmektedir. Bunlar arasında Türkiye'yi en çok yoran Musul sorunu ve 1926 Şeyh Said isyanı olmuştur. Uluslararası arenada da demokrasi fikrinin o yıllar çok fazla rağbet görmemesi içeride de siyaseten yaşa-

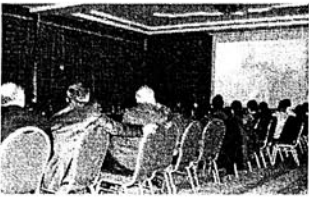
nan zorluklar neticesinde ülkeyi yönetenlerin demokrasiye geçiş konusunda çok istekli davranmadıkları görülmektedir.

Aynı şekilde 1939-1945 arasında yaşanan İkinci Dünya Savaşı atmosferinde Türkiye, liberal demokrasiye geçecek ortamı bulmakta zorlanmıştır. Ancak 1950'lere doğru Türkiye'nin Batı dünyasına yaklaşması neticesinde ve liberal değerlerin uluslararası ortamda gelişmesi ve geniş kabul görmesi ile birlikte Türkiye'nin demokrasiye geçmesi kolaylaşmıştır. Bu açıdan bakıldığında, 1950'deki uluslararası ortam Türkiye'nin demokrasiye geçişini kolaylaştırmış olsa da Türkiye'nin demokrasiye geçişinde asıl amilin siyasi elitin Türkiye'nin modernleşmesi ve Batı medeniyetine aidiyeti için demokrasi ile medeni olmak arasında kurmuş oldukları ilişki olsa gerekir³.

Türkiye'nin 1923 ile 1950 arasında demokrasiye geçmemesini "ardıcılık" mantığı ile açıklamanın ve bugüne örnek olarak göstermeyi doğru bulmuyoruz. Birincisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Türkiye'nin bu tarihler arasında demokrasiye geçmemesi büyük ölçüde içeride ve dışarıda yaşanan siyasi krizlerle ilgilidir. Şayet Cumhuriyet'in kurulmasından hemen sonra daha elverişli uluslararası ortam ve içeride de ciddi isyanlar yaşanmamış olsaydı Türkiye'nin liberal demokrasiye geçmesi daha kolay olabilirdi.

Diğer yandan, Türkiye'nin 1923-1950 arasında demokrasiye geçmemesi ile demokrasiye geçiş öncesi kurumsallaşmasını tamamladığını düşünüp demokrasinin böylece daha iyi çalış-

³Bu konuda bkz., Ergun Özbudun, Contemporary Turkish Politics, Boulder: Lynne Rienner, 2000.

tığını iddia etmek yanlış olacaktır. Diğer bir deyişle, Türkiye'de demokrasiye hemen geçmemek daha sonraki yıllarda demokrasinin çökmesine engel olamamıştır. Türkiye'de liberal demokrasiye 1950 de geçilmiş olmasına rağmen 27 Mayıs 1960 tarihinde askeri darbe ile Türkiye'nin demokrasisi "çökmüştür". Hatta ülkenin Başbakanı, Adnan Menderes ile iki bakanı, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan, darbeyi yapan askerlerin iradeleri ile bağımsız olmayan mahkemeler tarafından yargılanarak asılmış ve Türk demokrasisi büyük bir yara almıştır. Sadece 27 Mayıs değil Türkiye'de 12 Eylül 1980'de de askeri darbe ile demokrasinin sonu gelmiştir. Aynı şekilde, 12 Mart 1971 ve 28 Şubat 1997'de askerler siyasete ve demokratik işleyişi müdahalelerde bulunmuşlardır.

Türkiye'deki bütün bu gelişmeler, demokrasiye geçiş döneminde önemli kurumsallaşma çabalarına rağmen bir ülkenin "yeterince" demokrasiye hazır olduğu şeklindeki iddiaların temelsiz olduğunu bize göstermektedir. Demokrasiye yeterince hazırlık ancak bir hayaldir. Ne kadar hazırlık yapılırsa yapılsın demokratik rejim ve kültür ancak demokrasi mücadelesi içinde gelişebilmektedir. Diğer bir deyişle, bir ülkede demokratik rejimin pekişmesi için iki olgunun gelişmesi çok önemlidir: demokrasinin pratikteki süreci ve demokratik politik kültür. Bu iki olgunun gelişmesi de ancak demokratik mücadelenin yaşandığı siyasi bir ortamda mümkündür. Diğer bir deyişle, demokratik siyasi kültür ve demokrasinin işleyişinin mekanizması demokrasi dışında bir alanda gelişmesi mümkün görünmemektedir. Demokratik süreç seçimleri, parlamentonun etkili çalışması, çıkan seçim sonuçlarına saygıyı ve yenilgiyi kabul-

lenebilmeyi, siyasi tahammülü ve farklı görüşlere saygı ve toleransı da içermektedir. Bütün bunlar zaman içinde ve demokratik bir rejimde gelişmektedir.

Türkiye demokrasiyi temel siyasi rejim olarak artık kabullenmiştir. Geçmişte askeri darbeler olmuş olsa da Türkiye'de demokrasinin meşruluğu genel anlamda sorgulanmamaktadır ve demokrasi çok büyük bir meşruluğa sahiptir. Bununla birlikte, Türkiye'deki demokratik rejimin ciddi sorunları da vardır: Parti içi demokrasinin olmayışı, Türkiye'de var olan derin ideolojik ve kimliksel kutuplaşmalar vs.

Sonuç

1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi hayata bakıldığında "ardıcılık" tartışmaları bakımından bize öğrettikleri şunlar olmuştur: "Ardıcılık" yaklaşımının kabul ettiği gibi asla "yeterli" bir demokrasiye geçme seviyyesinden emin olamayız. Demokratik süreç ve demokratik siyasi kültür ancak demokrasi içinde öğrenilebilir ve bu değerler ancak demokratik bir rejim bünyesinde içselleştirilebilir. Bu açıdan bakıldığında, demokratik rejimin karşılaşıcağı sorunların çözümü de demokrasi çerçevesinde olmalıdır.

□

Doç. Dr. Mehmet Seyfettin EROL

GÖZ UNİVERSİTESİ"ARAP BAHARI"-ndan "AVRASYA BAHARI"NA. KAFKASYA'NIN DEĞİŞEN JEOPOLİTİĞİ VE TÜRKİYE- AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ

Avrasya jeopolitiğinde önemli bir yere sahip olan Kafkasya her ne kadar Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) kapsamında ön plana çıkan Arap Baharı ve İran krizinin kısmen gölgesinde kalmış olsa da, her an patlamaya hazır potansiyel krizleriyle önemini korumaya devam ettiğinin mesajlarını veriyor. Bu kapsamda küresel güç mücadelesinde kilit konumda olan bölge, enerji kaynaklarıyla ve önemli bir güzergah yolu olarak değişik projeleriyle ön plana çıkarken, aynı zamanda sorunları ve Rusya-İran üzerinde yürütülen projelerin, senaryoların geleceği açısından da büyük bir önem arz ediyor.

Bu bağlamda savaş ve barış arasında gidip gelen bölge, 8 Ağustos 2008 Rus-Gürcü savaşı ile her an kendisini sıcak bir savaşın içinde bulabilirken, Yukarı Karabağ ve işgal edilmiş diğer Azerbaycan toprakları ve Güney-Kuzey Kafkasya bağlamında devam eden diğer sorunlar üzerinden olası yeni çatışmaların ve savaşların sinyallerini de vermeye devam ediyor. Böylesi bir durumda, bölgenin iki ülkesi Türkiye ve Azerbaycan'ın bölgedeki varlıkları, çıkarları, sorunlar karşısında ortaya koydukları irade ve politikalar ve bunların ikili ilişkilerin geleceği açısından taşıdığı anlam, özellikle Türkiye-Ermenistan protokolleri ve sonrasında yaşanan gelişmeler bağlamında daha da bir önem kazanmış durumdadır.

Ankara-Bakü hattında, özellikle 2008 sonrası yaşanan gelişmeler ve bu noktada ara ara kendini gösteren krizler, bölgedeki kritik sorunların çözümünde tarihsel ve coğrafi

bağlamda çok derin ilişkilere sahip iki ülkenin esasında siyaseten hassas ve kırılabilir bir yapıya sahip olduğunu göstermesi açısından da oldukça dikkat çekici olmuştur. Bu da ikili ilişkiler bazında güven ve istikrar sorunu ile birlikte, gelecek endişesini de gündeme taşımıştır. Nitekim, aradan geçen dört yıla rağmen, Ankara-Bakü hattında yaratılmaya çalışılan güven sorunu ne yazık ki, başlı başına önemli bir mayın alanı olarak her iki ülkenin önünde durmaya devam etmektedir. Bu olumsuzluk, Arap Baharı'nda yaşanan son gelişmeler ve Sarkozy Fransası'nın sözde soykırım bağlamında Türkiye'ye yönelik izlediği politikaya Bakü tarafından verilen "cılız tepkilerle" daha da derinleşme eğilimi göstermiştir. Dolayısıyla, bundan sonraki süreçte gerek Ankara gerekse de Bakü'nün ortaya koyacağı artık irade ve geliştireceği istişare mekanizması çok daha fazla önem kazanmıştır.

Çünkü, yukarıda da kısmen ifade edildiği üzere, yaşanan son krizler gerek Ankara gerekse de Bakü açısından dış politikalarında gereksiz birer demoklesin kılıcı gibi durmakta ve iki başkent in bölgesel ve uluslar arası politikalarında, diplomasisinde ellerini zayıflatmakta, rahat hareket edebilme ve istenilen sonuçlar elde edilebilmesini de engellemektedir. Örneğin, Sarkozy Fransası karşısında Ankara ve Bakü, halklar, Sivil Toplum Kuruluşları (STK'lar) bazındaki işbirliği ve dayanışmayı, diplomatik anlamda siyaseten de ortaya koyabilmiş olsalardı, muhtemelen Paris bu adımları atmadan önce on kez daha fazla düşünürdü.

Dolayısıyla Türkiye ve Azerbaycan'ın içinde tutulmaya çalıştıkları bu durumdan bir an önce kurtulup, bölgesel politikalarda daha öncesinde olduğu gibi kolektif liderlik ve işbirliği çerçevesinde adım atmaları kaçınılmaz görülmektedir. Peki, iki başkent Kafkasya'nın değişen jeopolitiğinde, bölgesel ve küresel çapta dengelerin yeniden oluşmaya başladığı bir dönemde bunu nasıl yapabilir ve nasıl bir işbirliği gerçekleştirebilir?

Bunun için öncelikle Kafkasya'nın değişen jeopolitiğine kısaca da olsa değinmekte fayda mülâhaza edilmektedir.

Hiç kuşkusuz Kafkasya'nın değişen jeopolitiğinde birinci adım SSCB'nin dağılması ve ardından yaşanan gelişmelerdir. İkinci adım ise 11 Eylül'dür. Üçüncü adım ise Rus-Gürcü savaşıdır. Dördüncü adım olarak ise Türkiye-Ermenistan arasında başlatılan normalleşme süreci ve bunun beraberinde getirdiği mevcut ve olası gelişmelerden bahsedilebilir.

Bu kapsamda SSCB sonrası bölgede oluşmaya başlayan jeopolitik boşluğu, ABD'nin yeri geldiğinde fazlasıyla radikal sayılabilecek yöntemler ve hızlilikle doldurmaya başlamış olması ve bir anlamda Rusya'nın boşalttığı "kalelere" birer birer yerleşmesi, Kafkasya bölgesi açısından da önemli gelişmeleri beraberinde getirmiştir. ABD'nin Baltıklardan başlayan, Çin Seddi ve Pasifik bölgesine kadar uzanan Rusya'yı ve Avrasya'nın diğer güçlerini çevreleme stratejisinde Kafkasya'nın Baltıklar ile Hazar-Orta Asya'yı birbirine bağlayan oldukça önemli bir konuma sahip olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, 11 Eylül sonrası dönemde ABD'nin bölgeye yerleşmesi ve "Renkli Soros Darbeleri"nin bölgede çok daha farklı bir süre-

ci başlatmış olması, bir anlamda bölgenin jeopolitiğinde önemli değişimleri de beraberinde getirmeye başlamış ve enerji güvenliği politikaları ile de Batı ve Doğu arasında yeni bir rekabet ve çatışma bölgesini oluşturmuştur.

ABD ve Rusya arasındaki Yeni Soğuk Savaş'ın en somut bir şekilde hissedildiği Kafkasya, "Arap Baharı"-nın şimdiden varlığını ve etkisini gösteren bölgesel yansımalarıyla çok daha fazla karışacağına sinyallerini vermektedir. Bu bağlamda gerek bölge ülkeleri arasındaki mevcut sorunlar, gerekse de Rusya'nın bir anlamda "Arka Bahçesi"ni emniyete alma çabaları, bu noktada gösterdiği kararlılık ve aldığı "ön alıcı" tedbirler, önümüzdeki sürecin oldukça sıcak geçeceğini bizlere göstermektedir.

Aynı şekilde, bölgede bağımsızlıklarını yeni kazanmış devletlerin var olma mücadeleleri ve Batı ile işbirliği arayışları, bu stratejik hattın uzun bir süre sonra tekrar kullanımını gündeme getirmektedir. Bu konuda en büyük engel, eski çıkarlarını kaybetmek istemeyen Rusya, sınır anlaşmazlıkları olan yeni cumhuriyetler, "self-determinasyon" arayışında olan azınlıklar ve bunların kendi aralarındaki etkileşimidir. Ayrıca, bu bölgede Rusya, Orta Asya'ya oranla daha sert davranmakta, askeri yaptırımlara varan uygulamalara girişmektedir. Bölgede yaşanan Abhazya, Çeçenistan ve Karabağ sorunları bizzat Rusya tarafından yönlendirilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla, Nesib Nesibli'nin de ifade ettiği üzere, "Kafkasya'nın coğrafyası değişmez olsa da, jeopolitiği hızla değişmektedir."

Hiç kuşkusuz, Kafkasya'nın bu değişen jeopolitiğinde Türkiye'nin de yerini alması ve pozisyonunu kuvvetlendirmesi ka-

çınılmazdır. Türkiye'nin Kafkaslardaki tarihsel varlığı, çıkarları ve Azerbaycan ile ilişkileri bu yeni yapılanmada oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Türkiye'nin Yeni Kafkasya Politikası için, kısmen de olsa bölgenin Türkiye açısından taşıdığı öneme maddeler halinde değinmek gerekir:

1. Kafkaslar, Türkiye için vazgeçilmeyecek derecede bir öneme sahip olup, bu bölgede cereyan eden olaylar, Türkiye ve Türk dünyasını doğrudan etkileme potansiyeline sahiptir. Bu bağlamda Kafkasya Türkiye ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü durumunda olup, Anadolu coğrafyasının bir uzantısı ve tamamlayıcısıdır.

2. Bölge, bir diğer ifade ile Türkiye'nin jeostratejik ufku, stratejik ilgi alanıdır. Dolayısıyla, Türkiye'nin bölgesel güç statüsünden küresel güç statüsüne geçişte "Yeni Yakın Çevre Politikası" açısından da önemli bir yere sahiptir.

3. Türkiye'nin enerji güvenliği politikaları ve daha genelde güvenliği, ekonomik ve siyasi geleceği, çıkarları, Türk dünyasına yönelik politikaları, Balkanlar ve Orta Doğu kadar bu bölge ile de doğrudan ve yakından ilintilidir. Dolayısıyla, bölgenin istikrar ve güvenliği Türkiye açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

4. Bölgede olası bir savaş sadece ve sadece Türkiye'nin zaman kaybına ve başta bölgesel entegrasyon süreci olmak üzere, enerji ve diğer projelerinin aksamasına neden olmaktadır.

5. Bölge, Türkiye'nin son dönemde Batı ve Doğu arasında, özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Avrupa Birliği (AB), Rusya ve İran ile olan çok yönlü ve dengeye dayalı iliş-

kilerinde elini kuvvetlendirmekte ve her şeye rağmen dış politikasında bir rahatlık ve manevra alanı yaratmaktadır.

Dolayısıyla Türkiye, AK Parti Hükümetleri döneminde bölgede elini kuvvetlendirici, dış politikada üzerinde baskı unsuru oluşturuca her türlü sorundan kurtulmayı esas alan yeni sıfır sorunlu komşuluk siyaseti bağlamında yeni bir süreci başlatma gereği duymuştur. Türkiye'nin hedefi, sorun çözümü yolunda daha büyük sorunların oluşmasına neden olmak değil, aksine kendisi ve bölgesi adına mevcut ve olası sorunlardan kurtularak, yeni bir entegrasyon sürecini tüm bölgesi ile gerçekleştirmektir. Bu kapsamda 08.08.08 krizinde "Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu" önerisiyle yaptığı aktif çıkış, Ermenistan boyutuyla yeni bir ivme kazanmış, hatta onun da bir adım önüne geçmiştir.

Diğer taraftan bu yeni açılımın Ankara-Bakü hattında bir takım yanlış anlaşılmalara ve kısmi sorunlara yol açtığı da dikkatlerden kaçmamaktadır. Bu da sürecin iyi yönetilememesinden kaynaklanmaktadır. Oysa Ankara bu yeni süreci "Sıfır Sorunlu Komşuluk Politikası" hedefleri çerçevesinde ortaya koyduğu "Yeni Komşuluk Politikası"nın ruhuna, Türk dış politikasındaki entegrasyon arayışlarına ve bu kapsamda bölge ile geliştirilen karşılıklı işbirliği anlayışına uygun olarak geliştirmek ve böylece 2008 Rusya-Gürcistan savaşıyla birlikte bölgede bozulan dengeyi tekrar lehine çevirmek için başlatmıştı.

Türk dış politikası açısından oldukça radikal sayılabilecek bir yöntem, eylem ve mantık değişikliği içinde Ermenistan ile başlatılan bu normalleşme süreci, kuşkusuz başta ABD ol-

mak üzere, Batılı devletlerin de bölgede Rusya'ya etkin bir cevap arayışının sonucuydu.

Dolayısıyla, bu yeni süreçte Rusya'nın bölgeye dönük emperyal hırsları ve yeni yakın çevre politikası oldukça etkili olmuştur. Nitekim Moskova'nın Ankara-Erivan-Bakü hattında oynadığı son oyun, Türkiye'nin haklı endişelerini bir kez daha teyit etmiştir.

2008 Savaşı, aynı zamanda enerji ve ulaşım koridorları açısından Gürcistan'ın emniyeti ile ilgili ciddi anlamda güvenlik sorunlarını gündeme getirmiştir. Bu kapsamda Ankara ve Batılı başkentler açısından Ermenistan güzergahı haliyle bir kez daha ön plana çıkmıştır. Özellikle Batı'nın bu konudaki talepleri-beklentileri Ermenistan ile yeni bir süreci kaçınılmaz kılmaktadır. Aslında bu yeni süreç değerlendirilebilmiş olsaydı, Erivan Bakü karşısında daha zayıf kalacak ve bağımlı bir hale getirilebilecekti.

Türkiye, Batı'nın Yeni Kafkas Seddi Projesi'nin dışında kalmak istemediği gibi, bu projeyi kendisi gerçekleştirmek istemiştir. Bu konuda Türkiye, "Birinci Kafkas Seddi Projesi"ndeki tercihinin tam tersi bir politika izlemeye daha yakın görünmektedir. Batı'nın bu hususta Ankara ile kuracağı ilişkinin yakınlığı ve somut sonuçları, sürecin geleceği açısından daha belirleyici olacaktır. Türkiye bu konuda halen tam karar verebilmiş değildir.

AB tam üyelik sürecinde Brüksel'in Türkiye'den beklentileri, komşularla iyi ilişkiler ve sınır sorunlarının çözülmesi türünden koşulları (bkz. 3 Ekim 2005 tarihli AB Müzakere Çerçeve Belgesi) da Türkiye'nin Ermenistan ile yeni sürecinde etkilidir ama diğer etkenlerin yanında tali kalmaktadır.

Ankara, Türk dış politikasının önündeki sorunlardan diasporayı etkisiz kılmak ve varlık nedenini ortadan kaldırmak istemektedir. Bunun yolu da Erivan ve diaspora arasında ikilik yaratmaktan geçmektedir.

Yukarıda da kısmen görüldüğü üzere, Türkiye gerek bölge gerekse de küresel bazda çok daha farklı ve yeni bir oyunu geliştirmektedir. Bu yeni oyunda Azerbaycan'ın ve Türk dünyasının ihmal edilmesi ya da göz ardı edilmesi mümkün değildir. Türkiye, Rus-Gürcü savaşı sonrası bölgede ortaya çıkan riskli durumu barışçıl ve işbirliğine dayalı diplomasisi ile bir fırsata çevirme ve böylece bölgede güvenliği, istikrarı ve refahı tesis etme peşindedir. Ermenistan ile başlatılan yeni süreç de bu noktada Ankara'nın bir anlamda "ezber bozan" çok tartışmalı hamlelerinden birisi olmuştur.

Süreci bu denli tartışmalı ve sorunlu kılan husus ise, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ortaya çıkan yanlış anlaşılmalara ve iletişimde kendisini gösteren kopukluk ve kendini ifade edemeyen bir takım zorluklardır. Burada bölge ve bölge dışı etkenlerin varlığını ve oynadığı rolü de göz ardı etmek mümkün değildir. Bölge üzerinde hesabı olan güçler, Kafkaslarda çözüme destek adı altında bölge ülkeleri arasındaki güveni sarsmak ve bunu derinleştirmek suretiyle, bölgede etkinlik kazanma ve süreci yönlendirmek peşindedir. Dolayısıyla, Ankara ve Bakü'nün birbirini başka başkentler üzerinden okuma, anlama ya da yorumlama yolunu bırakıp, doğrudan, daha etkin bir işbirliğine devam etmesi gerekmektedir. Türkiye'nin başlattığı süreç, Azerbaycan'ı zayıflatmanın ötesinde, Azerbaycan'ın bu coğrafyada yaşadığı sorunları bitirmek ve

bu ülkeyi Türk dünyası birlikteliği yolunda daha önemli bir koma sokmaktır. Türkiye'nin genel Kafkasya politikasının sürekliliği ve dış politikasında stratejik derinlik projesinin hayata geçirilmesinde Azerbaycan'ın Ankara açısından sahip olduğu kilit önem hiçbir zaman için göz ardı edilemez. Dolayısıyla, her iki başkent bölgenin değişen jeopolitiği çerçevesinde yeni bir yol haritası oluşturması ve bunu yaparken de "İki Devlet Tek Millet" gerçeğini kurumsal ve STK'lar bazlı somut işbirlikleri ile geliştirmesi ve derinleştirmesi gerekmektedir.

Bu kapsamda:

1. "Normalleşme-Protokoller Krizi"nden her iki tarafın önemli dersler çıkarıp, buna göre krizleri önleyici yeni bir yapılanmaya gitmeleri (örneğin, Ankara-Bakü arasında doğrudan bir iş-tişare mekanizması ve kriz masasının tesis edilmesi gibi) gerekmektedir;
2. Süreçte tarafların birbirinin elini zayıflatan hamlelerden, adımlardan, açıklamalardan kaçınılması ve kriz durumunu farklı noktalara ve boyutlara taşımaması büyük bir önem arz etmektedir;
3. Bu kapsamda medya üzerinden politikaların yürütülmemesi ve medyanın her türlü etkene - manipülasyona açık olduğu gerçeğinin net bir şekilde göz önünde bulundurulması gerekmektedir;
4. Taraflar, birbirlerine yönelik "bir takım lobi faaliyetlerinden" kaçınmalı ve bunlara hevesli bir takım kurum ve kişilerden de uzak durmalıdır;

5. İkili ilişkilerde STK'lar arası işbirliğinin "Strateji Merkezleri" arasında da geliştirilmesi ve bu kapsamda mevcut sıkıntılar, sorunlar ve işbirliği potansiyellerinin daha rahat bir ortamda ele alınarak, karar verici mekanizmaların iletişim rahatlığının sağlanması yollarına bakılmalıdır;

6. Bu yerlerin, ülkeler arasında güçlü bağlantı noktaları olarak varlığını devam ettirmelerinin önü açılmalı, her türlü politik sorun-krizin dışında yeri geldiğinde "akıl adam" rolüne soyunabilmeleri için gerekli alt yapı ve prestij ortamı sağlanabilmelidir;

7. İkili ilişkilerdeki güven unsurunun devam ettiğine dair somut adımların gerek ülke kamuoyları gerekse de bölge-uluslar arası kamuoyu nezdinde daha güçlü bir şekilde verilmesi ve bu kapsamda yeri geldiğinde ortak simge-semboller üzerinden bir takım mesajların liderlerce verilmesi;

8. Bakü'nün, Arap Baharı kapsamında ön plana çıkan talepleri çok daha doğru ve yerinde okuması ve bu noktada Ankara'nın verdiği bir takım uyarı ve mesajları dostça-kardeşçe karşılayarak, süreçte her iki ülkenin elini rahatlatıcı ve inisiyatif açısından güçlendirici bir tavır içine girmesi çok büyük bir ehemmiyet arz etmektedir;

9. Bakü, bölgesel-küresel çaptaki bu "değişim" sürecinde çözümlü-güvenciyi farklı başkentlerde ve dostluklarda arama yerine, tarihsel anlamda dostluk ve kardeşliğe sahip olduğu Türkiye ile ortak bir gelecek ve işbirliğinde görmek zorundadır;

10. Ermenistan ve "Ermeni Meselesi", her iki devletin ortak sorunudur. Yukarı Karabağ bizim için neyse, sözde soykırım

DEMOKRATİKLEŞMENİN ENGELİ OLARAK 'ASKERLEŞEN SİVİLLER'

iddiaları çerçevesinde yaşanan gelişmeler de aynı şekilde Azerbaycan'ın bir meselesi olabilmelidir. Bu noktada söyleme eyleme geçme için gerekli alt yapıyı hızlandırıcı hareketlere, başta yurtdışındaki lobilerimiz olmak üzere, medya-propaganda ve diğer araçlar bağlamında hız verilmelidir.

11. Bu noktada, konjonktürün her iki devlete sağladığı tarihsel fırsat çok iyi bir şekilde değerlendirme yoluna gidilebilir. Bu kapsamda bir ortak aklın ve yol haritasının oluşturulmasının da fayda mülâhaza edilmektedir.

Netice olarak ifade etmek gerekirse, Kafkasya bölgesi ve bölgenin iki kardeş ülkesi Türkiye ve Azerbaycan oldukça hassas sayılabilecek yeni bir süreçten daha geçmektedir. Ermenistan'ın hiç de dostça olmayan tavırları ve emperyalist devletlerin Yeni Büyük Oyun'da Ermeni kartını kullanmaya devam etmelerinin yanında Arap Baharı ve İran krizi bağlamında yaşanan gelişmeler ve bunların beraberinde taşıdıkları yıkıcı potansiyeller ve istikrarsızlık unsurları, hiç kuşkusuz Ankara ve Bakü'yü oldukça yakından ilgilendirmektedir. Aynı şekilde, dünyanın ve bu kapsamda Kafkasya bölgesinde dengelerin yeniden oluştuğu, sistemin yeniden inşa edildiği bir dönemde Türk dünyasının artan jeopolitiği, gözleri Ankara-Bakü hattına çevirmiştir. Eğer, Ankara ve Bakü bu aşamada birbirlerini daha anlamaya dönük bir politika izleyebilirlerse, bu yeni büyük oyunun kazananları safında yer alacaklardır. Aksi takdirde, yüzyıllık bir fırsatı tepmenin ötesinde, beka bağlamında da büyük bir risk ve sorumluluğu tarih nezdinde üstlenmiş olacaklardır.

□

"Demokrasi, çatışmaların çözümü için en iyi yöntem midir?"

2012 yılından geriye bakıldığında, daha birkaç sene öncesine kadar bu sorunun yanıtı, Türkiye için şüphesiz bir "Evet" idi. Türkiye'nin en önemli insan hakları sorunu olarak görülen Kürt Sorunu başta olmak üzere, haklar ve özgürlüklere ilişkin ülkenin tüm meselelerinin, "sivil bir iktidar" söz konusu olunca, ortadan kalkacağına dair yaygın bir inanç vardı. Sivil bir iktidar, "askeri vesayet" olarak adlandırılan, ordunun siyasete müdahalesinin önüne geçecek ve Türkiye, "gerçek bir demokrasi" haline gelecekti.

27 Nisan 2007'de gece yarısına dakikalar kala, Genelkurmay Başkanlığı'nın, Türk Silahlı Kuvvetleri adına Cumhurbaşkanlığı seçimine yönelik siyasi tartışmalara atfen "İklikle" ilgili görüşlerini bildirdiği açıklaması, Türkiye politikasının üzerinde ordunun nasıl bir gücü olduğunu açıkça ortaya koyuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin de açılış günü olduğundan resmî bayramların en önem verilenlerinden 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı ertesi Genelkurmay Başkanlığı'nın kurumsal internet sayfasında yayınlanan bildiri, "Türkiye Cumhuriyeti devletinin, başta laiklik olmak üzere, temel değerlerini aşındırmak için bitmez tükenmez bir çaba içinde olan bir kısım çevrelerin, bu gayretlerini son dönemde artırdıkları müşahede edilmektedir" diye başlıyordu. Ancak, bildirinin asıl odaklandığı konu, Türkiye genelinde yaşandığı öne sürülen ve örnekleri verilen 'irticai faaliyetler' değil, metinde aşağıda ifade bulduğu haliyle, "Cumhurbaşkanı'nın kim olacağına yönelik tartışmaların" Genelkurmay'ın arzuladığı şekilde seyretmemesiydi;

"Bu tür davranış ve uygulamaların, Sn. Genelkurmay Başkanı'nın 12 Nisan 2007 tarihinde yaptığı basın toplantısında ifade ettiği "Cumhuriyet rejimine sözde değil öзде bağlı olmak ve bunu davranışlarına yansıtmak" ilkesi ile tamamen çeliştiği ve Anayasanın temel nitelikleri ile hükümlerini ihlal ettiği açık bir gerçektir.

Son günlerde, Cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde öne çıkan sorun, laikliğin tartışılması konusuna odaklanmış durumdadır. Bu durum, Türk Silahlı Kuvvetleri tarafından endişe ile izlenmektedir. Unutulmamalıdır ki, Türk Silahlı Kuvvetleri bu tartışmalarda taraftır ve laikliğin kesin savunucusudur. Ayrıca, Türk Silahlı Kuvvetleri yapılmakta olan tartışmaların ve olumsuz yöndeki yorumların kesin olarak karşısındadır, gerektiğinde tavırını ve davranışlarını açık ve net bir şekilde ortaya koyacaktır. Bundan kimsenin şüphesinin olmaması gerekir".

Görüldüğü gibi, daha beş yıl kadar önce, Türkiye'de Genelkurmay Başkanlığı, sadece kurumsal gündemindeki, 'laiklik' gibi 'hassasiyetlerini', ülke gündemine getirmekle kalmıyor; hangi siyasetçinin hangi konumda bulunacağına karar verme gücünü elinde bulundurmak istiyordu. İnternet üzerinden yayınlandığı için "E-muhtıra" olarak anılan bu bildiri, "TSK'nın yasalar ile kendine düşen görev ve yetkileri kullanmaktan" çekinmeyeceğinden bahsederken, ordunun ülke tarihinde daha önce üç kez gerçekleştiği gibi bir darbe gerçekleştirebileceğini ima ediyordu. 1960'tan beri yaklaşık 10 yılda bir Türkiye siyasetini felç eden ordu içinden cuntalar veya genelkurmay başkanlıklarının liderliğinde gerçekleşen darbeler veya siyasete müda-

hale ihtimalinden bahsedilmesi bile, seçilmiş hükümetlerin istifası veya düşmesine yol açma gücüne sahipti.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümetinin, Genelkurmaydan gelen bu müdahaleye karşı, dönemin Başbakan Yardımcısı Cemil Çiçek'in, "Başbakanlığı bağlı bir kurum olan Genelkurmay Başkanlığı'nın herhangi bir konuda Hükümete karşı bir ifade kullanması demokratik hukuk devletinde düşünülemez. Genelkurmay Başkanlığı, Hükümet'in emrinde görevleri anayasa ve ilgili yasalarla tayin edilmiş bir kurumdur. Anayasamıza göre Genelkurmay Başkanı, görev yetkilerinden dolayı Başbakan'a sorumludur" açıklaması, askerinin siyasetteki ağırlığının "Türkiye gerçekleri" arasından çıkması bakımından bir kırılma noktası oldu. 2011'de "E-muhtıra"nın, Genelkurmay'ın internet sitesinden sessizce kaldırılması da, bildirinin gündeme geldiği zamandan bu yana, son beş yılda, Türkiye'deki siyasetin sivilleşmesinin sembolik bir göstergesiydi. Ne var ki, Türkiye'de seçilmişlerin, sivil siyasetin egemenliği sağlansa da, demokratikleşme konusunda ülkenin yaşadığı sorunlar bitmedi. Hatta Türkiye, 2012 itibarıyla, insan hakları bakımından sicili çok tartışılan bir ülke haline geldi.

Türkiye, 'demokrasi' konusunda mesafe kaydetmek bir yana, neden sürekli bu alanda irtifa kaybeder oldu?

Bu makalenin savunduğu tez, Türkiye'nin demokratikleşmesindeki en büyük engellerden bir tanesinin kalkmasına, yani Genelkurmay-ın siyaset üzerindeki rolünün azalmasına rağmen, Türkiye'nin bu sefer de, "sivililerin askerleşmesi" sorunu yaşadığıdır. 1980'lerin başından beri sürüp giden Kürt Sorunu'nun çözülmemesi, askerinin siyasetteki ağırlığının büyük

ölçüde yok olmasına rağmen, "barışın" bir türlü mümkün olmaması, "sivilleşmenin" toplumsal anlamda bir türlü gerçekleşmemesine neden oluyor. Türkiye, 2012 itibarıyla, polis şiddetinin son derece sert örneklerinin yaşandığı, hapishanelerinde şiddetin kol gezdiği, hem bireysel silahlanmanın son derece yoğun olduğu, hem de resmi rakamlara göre, silah ithalatı ve ihracatını sürekli arttıran bir ülke.

Bir yandan bakıldığında, demokratikleşmeyi ilerletmek için her türlü fırsat, son dönemde elinin altındaydı. Küresel ekonomik kriz, Türkiye için, Avrupa ölçeğinde yaşanan sarsıcı örnekler düşünüldüğünde fazla sert bir etki yaratmadı. AKP'nin, 2002'de ilk iktidar olduğundan bu yana, genel seçimlerde sürekli artan oranda oy alması, Türkiye kamuoyunun demokratikleşme arzusu ve talebinin bir göstergesi olarak yorumlandı. Ülkenin, koalisyon hükümetleri döneminde, zayıf hükümetlerden ötürü siyasi sarsıntılar yaşadığı öne sürülüyordu; AKP, son olarak 2011'de halkın yüzde 50'ye yakınının desteğini aldıktan sonra, daha önceki dönemlerine göre, demokratikleşme alanında sürekli irtifa kaybetmeye başladı.

Neden böyle oldu? AKP, neden "sivil bir iktidar" olma fırsatını geri tepti?

ABD'li sosyolog Morris Janowitz'in, 1960'ta yayınladığı, *Professional Soldier: A Professional and Political Portrait*-de (Profesyonel Asker. Profesyonel ve Siyasal Bir Portre), ABD Ordusu'nu odak noktası olarak, asker ve sivillerin, nasıl bir diyalog içinde olması gerektiğini analizinde bulunduğu çalışma, AKP'nin benimsediği tutumla ilgili de ipuçları verebilir. Jano-

witz, bu kitaptaki tezini, 800'e yakın general ve 600 civarında askeri bürokratla görüşmelere dayandırıyordu. Janowitz'in tezinin temelinde, ikili bir model vardı. Bir taraftan askerlik, "mutlakiyetçilik" ve "pragmatikliğe" dayalı bir dünya görüşü içinde, sivil hayata ve gerçeklere kapalı biçimde, 'dış dünyadan' yalıtılmış şekilde yaşıyordu. Öte yandan, ordu ile sivillerin ilişkisi, aslında, ordunun başarısı için, bir 'bütünleşmeden' geçmek zorundaydı.

2000 ci yılların başından itibaren, AKP arka arkaya kazandığı seçim zaferleriyle birlikte, asker-sivil sürtüşmesi giderek artan bir şekilde Türkiye'nin gündeminde yer aldı. AKP iktidarı ile TSK arasındaki gerilim, yukarıda belirtildiği üzere, 2007 yılında, askerın yayınladığı "E-muhtıra" ile zirveye ulaşmıştı. Gerginliğin temelinde de, eşi, başını İslami geleneklere göre örten, kendisi de geçmişte İslami siyasi akımlar içinde yer almış olan Abdullah Gül'ün Cumhurbaşkanlığı için adaylığını bulunuyordu. Sonuçta Gül, "E-muhtıra", gerek ordu kanadından, gerekse de, muhalif tüm kesimlerden sergilenen sert karşı duruşa rağmen Cumhurbaşkanı seçildi.

Ordunun siyasete müdahalesinin imkansızlaşması, Türkiye siyasetine özgü bir durum değil aslında. Daniel N. Posner ve Daniel J.Young'ın da dikkat çetdiği gibi, küresel bağlamda demokrasi, geçmişe nazaran çok daha fazla kurumsallaştı.¹ Posner ve Young'ın araştırmasına göre, Afrika'da sömürgeci-

¹ Daniel N. Posner ve Daniel J. Young, "The Institutionalization of Political Power in Africa" (Afrika'da Siyasi Gücün Kurumsallaşması), *Journal of Democracy*, Cilt 18, No. 3, 2007, s. 126.

liğin sona ermeye başladığı 1960'lı yılların başından 1990'lara kadar kıtadaki yöneticilerin çoğunun görevi darbeler, suikastlar ya da başka tür şiddet yöntemleriyle son erdi. 1990'lardan bu yana, Afrikalı yöneticilerin çoğu, görevi, "anayasa tarafından belirlenen dönemim sona ermesiyle gönüllü olarak çekilmek ya da seçim kaybetmek" gibi kurumsallaşmış araçlarla/yöntemlerle bıraktı.² Ortadoğu'da asker-sivil ilişkileri üzerine çalışan Steven A. Cook ise, 2000'lerde Cezayir, Mısır ve Türkiye'de asker, külfet olarak gördüğü, ekonominin yönetimi gibi bazı idari görevleri seçilmiş hükümetlere 'havale etmeye' yöneldiğini söylüyor³. Ancak bu ülkelerin orduları, "ulusal güvenlik" gibi 'ciddi' konularda son sözün kendilerinde olmasını da istiyor. Cook'un, "yeni tarz", orduların perdé arkasından idareye verdiği başlıca örnek, Türkiye'de 1997 yılında yaşanan "post modern darbe" idi. 28 Şubat 1977 tarihinde Milli Güvenlik Kurulu toplantısında TSK önderliği tarafından dikte edilen kararlar, Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan başkanlığındaki koalisyon hükümetinin istifasıyla sonuçlanan bir dizi sosyal ve politik gelişmeyi tetiklemişti. Erbakan, Türkiye'deki askeri müdahalelerin, anayasayı askıya alma ve parlamento-yu feshtemeyi içeren "klasik formülü" uygulanmadan, istifaya zorlanmış, bu nedenle de bu süreç, "post modern darbe" olarak tanımlanmıştı.

² Daniel N. Posner ve Daniel J. Young, 2007.

³ Steve A. Cook, Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey (Yönetmeyen Ancak Hükmeden Ordular: Mısır, Cezayir ve Türkiye'de Ordu ve Siyasi Gelişim), Johns Hopkins University Press, 2007.

1997-de Türkiye-de yaşanan 'post-modern darbe', artık ülke genelinde eleştirilen, 'bir daha asla gerçekleşmesine izin verilmeyecek' bir karanlık dönem olarak anılıyor. Türkiye ötesindeyse, 2012 itibariyle, "seçilmiş yönetimlerin" iktidara gelmesine yönelik halk talebini güçlü bir şekilde ortaya koyan Arap Baharı, bölgede ve hatta ötesinde, "daha fazla demokrasi" arzusunun, tabandan gelen bölge tarihindeki geçmiş geçmiş en kararlı ifadesi oldu. Cook, Arap Baharı-na ilişkin; Mısır Ordusu-nu, TSK-ya benzer bir rol üstlenmemesi noktasında uyarıyordu. Cook, 'Türk askeri modelini' şöyle özetliyordu: "Sivil-asker ilişkileri için, ordunun, sivil politikacıların aşırılıklarının ve tehlikeli ideolojilerin (Türkiye için bunlar İslamcılık, Kürt milliyetçiliği ve bir zamanlar sosyalizm) siyasi düzeni tehdit eder hale gelmesini önlemeye yönelik, -gerektiğinde darbeler yoluyla- düzenleyici bir rol oynadığı bir şablon"⁴. Cook, eğer Mısır Silahlı Kuvvetler Yüksek Konseyi-nin, bazı sivil politikacılarla birlikte, "Türk siyasetinin bu tarz denenmiş ve daha fazla toplumsal huzursuzluk yaratmaktan öte bir işe yaramamış" örneğini izlemeye kalkarsa, vahim bir hata işlemiş olacağını öne sürüyordu. Cook ve Koplou'un beraber yazdığı yeni bir makale, Türkiye'nin değişen durumunu, "Türkiye paradoksu" olarak niteliyor. Yani, AKP tarafından demokrasinin, hem desteklediği hem de sınırlandığı, yorumlaması güç bir ikileme hali. Cook ve Koplou-un, AKP'nin "çift yüzünü" örneklemek için bahset-

⁴ Steven A. Cook, "Istanbul on the Nile: Why the Turkish Model of Military Rule Is Wrong for Egypt?" (Nil'de İstanbul: Neden Türkiye'nin Askeri İktidar Modeli Mısır için Yanlış), Foreign Affairs, August 2011, <<http://www.foreignaffairs.com/articles/68003/steven-a-cook/istanbul-on-the-nile?page=show>>

tikleri olaylar, "kötünün" göstergesi olarak, "devlet tiyatrolarına olan devlet desteğinin kesilmesi", "iyinin" göstergesi olarak da, "Başbakan Erdoğan-ın İstanbul'daki Rum Ortodoks Halki Ruhban Okulu'nun öğrenime açılacak olacağı açıklaması". Bu örnekler, her ne kadar önemli olsalar da, Türkiye'deki insan hakları ve demokratikleşme sicilini anlamlı biçimde yansıtmaktan uzaktalar. Örneğin, Mart 2012'deki bu açıklamanın ardından, Ruhban Okulu halen "açılmadı".

12 Haziran 2007'de bir ihbar üzerine Ümraniye'de bir gecekondu yapılan aramada, 27 adet el bombası, TNT kalıpları ele geçirilmesinden bu yana, Türkiye'de ordu mensuplarının çekirdeğini oluşturduğu iddia edilen yasadışı yapılanmalara karşı adli operasyonlar düzenlenmekte. Hayli karmaşık, iç içe geçmiş davalardan oluşan bir yargı zinciri, orduda aktif olarak görev yapan askerlerden, ordunun en üst seviyesine yükselmiş isimlere, yüzlerce kişinin demir parmaklıklar arkasında yargılanmasıyla sürüyor.

İddianameleri kaleme alan savcılar, 'Ergenekon' adıyla anılan örgütün amacını, "Sürekli iç çatışma, kaos, komşu ülkelerle düşman, dünyaya kapalı, Avrupa Birliği ve insan haklarına karşı, iç etnik çatışmalar ve naylon terör örgütleri ile uğraşan ve ekonomik yönden zayıf bir devlet imajı oluşturulmaya çalışılarak, devlet otoritesini içte ve dışta zaafiyete uğratmak. Ülkeyi yönetilemez hale getirmek, böylece terör örgütünün daha rahat yönetip yönlendireceği siyasal iktidarlar oluşturmak, gizli amaç ve prensiplerinin dışına çıkan tüm siyasal iktidarları değişik yöntemlerle kontrol altına almak. Bu başarısızlığı takdirde, yasama ve yürütme organlarını devirip, kendi ideolojik

amaçları doğrultusunda devlet yönetimini ele geçirmek." olarak tanımladı. Her ne kadar, iddianamelere göre 'Ergenekon örgütü' askeri bir komutanın idaresinde faaliyet göstermiş olduğu izlenimi olsa da, yargı çemberi, gazetecilerden iş dünyasına, mafya mensuplarından sivil toplum örgütleri üyelerine, entelektüellerden politikacılara çok geniş bir çapta insanı içine aldı. Yargılamalarda, uzun tutukluluk süreleri başta olmak üzere birçok hukuki hata olduğundan sık sık bahsediliyor. Sürecin yanlışlarına dikkat çeken eleştirilerdeki, haklılık payı da vardı. Üstüne üstlük, Nedim Şener ve Ahmet Şık gibi muhalif duruşlarıyla tanınan saygın gazetecilerin de, bu davalar çerçevesinde darbe planlarıyla ilişkilendirilmesi, başlı başına bir sorun teşkil ediyordu. Buna karşılık, bu davaların Türkiye'de, sivil-asker ilişkilerinde, son sözün, kesin bir şekilde siviller geçirdiğini de rahatlıkla öne sürebiliriz.

Tüm değişime rağmen, Türkiye-yi, hala, bölgede ve hatta dünya genelinde, askerlerle siviller arasında yeniden müzakerede edilmesi gereken bir dizi soru bekliyor. Örneğin, bürokratik, kurumsal, toplumsal ve siyasal anlamlandırmalar çerçevesinde yanıtlandığında, ordunun rolü nedir? "Ordunun profesyonelleşmesi", küresel olarak gündemde, ancak bu kavram ABD'de, Türkiye'dekinden ya da Çin'den farklı olarak yorumlanıyor. Mesela Türkiye'de TSK'nın modernizasyonu, zorunlu askerlik ve Kürt Sorunu ile sıkı sıkıya ilintilendiriliyor.

Türkiye'de Kürt Sorunu-nun, Cumhuriyet ve hatta geç Osmanlı dönemimin de gerisine giden bir geçmişi var. Ancak, yaklaşık son 30 yıldır bu sorun kendini, TSK ve PKK arasındaki sıcak çatışmalarla ortaya koydu. TSK'nın çatışma bölgelerinde görev

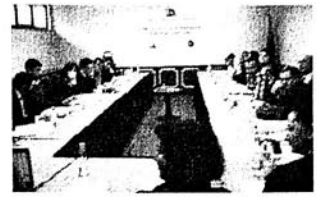
yapan çeşitli sınıflardan personeli bulunmaktadır ama sıcak çatışmalara katılan askerlerin önemli bir kısmı, zorunlu askerlik yapanlardan oluşmakta. Zorunlu askerliğin kaldırılmasına yönelik yaygın talepler 2011 yılında Türkiye-de geniş bir şekilde tartışıldı; hatta, bu çerçevede, daha önceleri bir tabu olarak algılanan vicdani red uygulaması bile tartışmaya açıldı. Zorunlu askerlik uygulamasının, erkek nüfusun iş olanaklarını kısıtladığı ve bu nedenle ekonomik olarak sağlıklı olmadığı iddiaları artık sıklıkla gündeme geliyor. Ayrıca, yetişkinliğe henüz adım atmış erkeklerin sadece bir kaç aylık bir eğitimin ardından çatışma bölgelerine gönderilmesine de karşı yorumcuların sesleri de, medyada giderek yüksek perden duyuluyor. Medyada yaygınlaşan söyleme göre de, sıcak çatışma alanlarında görev yapan eratin büyük kısmının, zorunlu askerlik dönemlerini savaş dışı bir hizmette geçirmelerini sağlayacak "resmi arka çıkan"ı olmayan, toplumun, yoksun kesimlerinden gelenlerden oluştuğu da iddia ediliyor. Sonuç olarak, ortada, içinden çıkılması güç bir durum var. TSK giderek, savaş alanında göreve sevk edilecek sözleşmeli personel, yani, "sözleşmeli asker" bulmakta zorlanıyor. Ayrıca, askeri okullara kayıt yaptırmaya yönelik ilginin de son yıllarda düşüşe geçtiği de teyit ediliyor. H?lbuki bu okullar, sadece bir kaç on yıl önce, özellikle orta ve alt sınıftan gelenler için en prestijli ve önde gelen kariyer imk?nlarından birini sunmaktaydı. Bu düşüş nedeniyle kara, deniz, hava ve jandarma güçlerinin çekirdeğini oluşturan subay kadrolarına yeni personel bulunmasında sıkıntı yaşanıyor.

Öte yandan, PKK ile uzun süredir devam eden ve son 30 yılda neredeyse 50 bin cana mal olduğu söylenen çatışmanın etkileri de henüz tam olarak incelenmemiş bulunuyor. Örneğin, gü-

venlik çalışmaları alanının önde gelen uzmanlarından Atilla Karaosmanoğlu'nun, TSK'nın "milis ve gerilla hücreleri benzeri gayri nizami kuvvetlerin kullanılmasına dair derin kuşkulara" vurgu yapması, kayda değer, ancak henüz detaylı biçimde araştırılmamış durumda.⁵ Mesela, 1990-larda devletin PKK ile mücadelede, PKK ile irtibatlı olduğu iddia edilen Kürt sivilleri paramiliter kuvvetler ve ölüm timleri oluşturup infaz ettirerek "rutin" dışına çıktığı artık biliniyor. "Askeri seçkinler arasında, 'düşük yoğunluklu' ama inatçı savaşın bir sonucu olarak, gayri nizami kuvvetlerin kullanılmasına ilişkin bir zihniyet değişimi oluştu mu" sorusu ise cevapsız. Daha da ötesi, Kara Kuvvetleri'nin içerisinde, kendilerinin çatışmanın insan gücüyle, sıcak çarpışmaya girerek "asli taraf" olurken, Hava Kuvvetleri'nin ve özellikle de Deniz Kuvvetleri'nin gerçek çatışmayla ilgili olarak uzak kalmasından rahatsızlık duyanlar bulunduğu da sık sık ifade ediliyor ama bu konuda somut kanıtlar sunan bir çalışma yok.

PKK ile kalıcı bir ateşkese ulaşmadan zorunlu askerliği kaldırmak, imkvnsız yakın gibi gözüküyor. Elbette, özellikle Türkiye'nin sınır bölgelerinde, uyuşturucu ve insan kaçakçılığı gibi pek çok sorundan kaynaklanan farklı güvenlik kaygıları da var. Ancak, TSK'nın mı bu tarz güvenlik sorunlarıyla uğraşacağı, süregiden bir tartışma. Kopenhag Kriterleri çerçevesinde, Tür-

⁴ Steven A. Cook, "Istanbul on the Nile: Why the Turkish Model of Military Rule Is Wrong for Egypt?" (Nil'de İstanbul: Neden Türkiye'nin Askeri İktidar Modeli Mısır için Yanlış), Foreign Affairs, August 2011, <<http://www.foreignaffairs.com/articles/68003/steven-a-cook/istanbul-on-the-nile?page=show>>

kiye-nin sınır güvenliğini TSK ile eliyle sağlayamayacağı da gündeme gelecek. Türkiye-nin Avrupa Birliği üyelik süreci giderek daha fazla ihmal edilirken, hatta bu üyelik Türkiye (ve bazı AB üyesi ülkeler) tarafından istenir olmaktan çıkarken, Türkiye-nin ordusunu gerçekten profesyonelleştirmesi ve bu süreci sadece sözde bırakmaması için içsel bir teşvik bulması da zor gözükmemekte. Kürt Sorunu'nun çözümsüzlüğünün, Türkiye-deki asker-sivil ilişkilerinde, Janowitz'in bahsettiğimiz tezinde anlatılan 'yakınsama'nın, sivillerin askerleşmesi yönünde bir etkisi var. Bir yandan, sivil toplum kanadında, 'vicdani red' veya zorunlu askerliğin kaldırılması gibi konulara yönelik çabalar sürekli, siyaset genelindeki Kürt Sorunu kaynaklı bir muhahazakarlığa çarparak sonuçsuz kalmakta. Öte yandan da, sivillerin askeri güce olan bağımlılığı Kürt Sorunu nedeniyle, çoğu zaman farkına bile varılmadan sürekli artmakta. Örneğin, son on yılda giderek artan biçimde, Türkiye-nin kendi silahlarını üretmek ve silah teknolojileri konusundaki kapasitesini arttırmakta yükselen bir çizgi izlemesi, bunun da sivil iradenin desteğiyle gerçekleştiği unutulmamalı.

2011 tarihli bir araştırma, Türkiye-de ordu-sivil ilişkilerinde, "sivilin askerleşmesinin" önemli bir sorun alanı olabileceğini düşündürmekte. İstanbul Bilgi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümünden Yaprak Gürsoy ve Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nden Zeki Sarıgil'in kamuoyu araştırmaları şirketi KONDA ile işbirliğinde gerçekleştirdikleri, "Türkiye-de Silahlı Kuvvetler ve Toplum: Amrişik Yaklaşım" araştırmasının sonuçlarına göre, "darbe" toplum nezdinde hoşça giden bir kavram olmasa da, birçok konuya sivillerin "askerce" yaklaşımı

mı söz konusu. Türkiye genelindeki 27 ilin 106 ilçesine bağlı, 154 mahalle ve köyde 2 bin 775 kişi ile yüz yüze görüşülerek gerçekleştirilen araştırmaya göre, hükümetin güvenlik dışındaki konularda da askerin fikrini alması gerektiğini düşünenlerin oranı yüzde 46.8. "Her hal ve şartta ülke demokrasiyle yönetilmeli" diyenlerin oranı yüzde 89.4 olmasına karşılık, demokrasinin işleyişinden memnun olanların oranı sadece yüzde 26.1. Toplumun kurumlara duyduğu güven sıralamasında ordu, yüzde 66.2 ve polis, yüzde 65.2 ile ikinci sırada. Meclise güven oranı ise yüzde 53.6.

Araştırmaya göre, "Türkler asker millettir" çıkarsamasını onaylayanların oranı yüzde 73.5. Araştırmaya katılanların yüzde 74.1'i mecburi askerlik hizmetinin kaldırılmaması gerektiğini düşünürken, yüzde 60'ı, bedelli askerliğin herkes için bir tercih olması gerektiği fikrine katılmamakta. 'Ordu, profesyonel askerlerden oluşsun diyenlerin' oranı ise yüzde 44.1 iken, araştırmaya katılanların yüzde 81,8'i ise vicdani redde karşı.

Görüldüğü gibi, günümüz Türkiye'sinde, sivil-asker ilişkilerinin çok karmaşık doğasını derinlemesine tartışabilmek için, medya, sivil toplum, bölgesel işbirliği anlayışı gibi alanlarda yeni paradigmalara şiddetle ihtiyaç var. 1990'lar ve 2000'lerde, Türkiye'de ve dünyada, askerlerin sivilleşmesini tartışırken,

⁴ Steven A. Cook, "Istanbul on the Nile: Why the Turkish Model of Military Rule Is Wrong for Egypt?" (Nil'de İstanbul: Neden Türkiye'nin Askeri İktidar Modeli Mısır için Yanlış), Foreign Affairs, August 2011, <<http://www.foreignaffairs.com/articles/68003/steven-a-cook/istanbul-on-the-nile?page=show>>

belki de artık, 'sivillerin askerleşmesini' tartışacağız. Sivil-asker ilişkileri kapsamındaki sorunlar, sivillerin 'askerleşmesi' elbette sadece Türkiye-ye özgü değil. Örneğin, Avrupa Birliği üyesi ülkeler de ordunun siyasetteki muhtemol rolünden etkileniyor. İtalya'da, 2008 yılında Berlusconi hükümeti "vatandaşların güvenliğini sağlamak" amacıyla, 'Göçerlere yani Romanlara' karşı olağanüstü hal ilan ettiğinde, alınan önlemlerden biri de şehir sokaklarında askerlerin devriyeye çıkması idi. Kasım 2011'de Danıştay, uluslararası bir insan hakları örgütü olan Avrupa Roman Hakları Merkezi'nin yürüttüğü kararlı bir hukuk mücadelesinin ardından, olağanüstü hal kararını feshetti. Olağanüstü hal uygulamasının yürürlükte olduğu üç yıl boyunca, "İtalyan vatandaşı olan ve (bazıları ülkeye son dönemde ayak basmış, bazıları ise 20 yıldan fazla zamandır İtalya'da yaşayan) göçmenlerden oluşan 170 bin Romana yönelik şiddetli hak ihlalleri için hukuki bir kılıf vardı".⁶ Bu dönemde, AB'nin veri koruma düzenlemelerine aykırı olarak, parmak izi alınmasını ve fotoğraf çekilmesini de kapsayan, zorunlu nüfus sayımları da yapılmıştı. Romanlar, kamplarda yaşamaya zorlanmıştı ve buralara erişim, silahlı güvenlik birimleri, carabinieri ve polis tarafından denetleniyordu. Ayrıca sık sık, askerlerin şehir sokaklarına, "Roman ve göçmenlerin yarattığı suçla mücadele için" yollandığı haberleri çıkıyordu.

⁶ Rob Kushen, "Y ancora illegale essere Rom?" (Roman Olmak Hala Yasadışı mı?), L'Unita, 17 Kasım 2011.

⁷ "Neo-fascists Want to Patrol Italy's Streets" (Neo-Faşistler İtalya Sokaklarında Devriye Gezmek İstiyor), 17 Kasım 2009, <<http://observers.france24.com/content/20090617-neo-fascists-want-patrol-italy-streets-italian-national-guard>>.

İtalya-da, askerlerin sokaklara sevkiyle eşzamanlı olarak, Mussolini önderliğindeki Faşist dönemden sonra ilk kez, "yurttaş devriyesi" kavramının da yeniden yürürlüğe sokulması dikkate şayan. Haberlere göre bu önlem, kamuoyunda olumlu manada büyük ilgi de gördü.⁷

Türkiye-de, askerlerin sivilleşmesinde kilit rol oynadığı hep dile getirilen AB'nin kendi bünyesinde, "askerleşme" bir sorunken, Türkiye-nin kendisindeki 'sorun yumağını' adım adım yorumlamak gerekiyor. Bir kere, son yıllarda, Türkiye-deki sivil-asker ilişkilerini değerlendiren çalışmalarda artış olmasına rağmen, TSK hala kapalı bir kutu durumunda. Mehmet Ali Birand'ın, "Emret Komutanım: Türk Silahlı Kuvvetlerinin Anatomisi"⁸ başlıklı kitabı, konuya ilişkin gerçek araştırmacı gazeteciliğin tek örneği olma özelliğini hala korumakta ve bu kitap, TSK'nın iç dünyasını, çok iyi korunan eğitim alanını, subayların nasıl düşünüp nasıl davrandığını aktardığı için övgüyü hak etmekte. Birand'ın kitabının, yayınlandığı 1991 yılından bu yana emsalsiz kalması, gerçekten ironik bir durum. Elbette, Birand'ın kitabı, TSK üyelerinde h?kim olan psikolojiye ilişkin bir "son resmi kanaat" oluşturmamakta. Bununla birlikte, bir devlet kurumu olarak TSK'nın kurumsal kimliğini kuşaklar boyu yeniden üretebilme ve ileriye aktarabilme yeteneğinin etkileyici ve benzersiz olduğunu da kaydetmek gerekiyor. Unutulmalıdır ki, usule ilişkin süreç değişmedi; askeri kariyer yapmak isteyenler hala çok sıkı kriterlere göre seçilmekte. Bu adayla-

⁸ Mehmet Ali Birand, Shirts of Steel: Anatomy of the Turkish Armed Forces, (NB: Türkçe çevirisiyle, "Emret Komutanım") I.B. Tauris, 1991.

rın eğitimi çok erken yaşlarda, erken ergenliğin şekillendirici yıllarında, diğer devlet kurumlarının yetki alanı dışındaki özel okullarda başlar ve entelektüel ve ideolojik biçimlendirme emekliliğe kadar devam ediyor. Bu durum başka hiçbir meslekte söz konusu değil. Hem Batılılaşmayı, hem de milliyetçiliği öne çıkaran müfredat hedeflerinin ikili ve çelişkili yapısı nedeniyle de eğitimin rolü ilgi çekici.

1980 darbesini gerçekleştiren askeri cuntanın lideri Kenan Evren, "Ben bir hükümet partisini ya da kararını onaylayan bir muhalefet partisi hiç görmedim" demişti.⁹ Ama Evren bunu söylerken, demokrasinin tam da özünü isklamış oluyordu. Siyasi muhalefetin doğasına ilişkin Evren'in kendine has yorumuna rağmen, Birand'ın aktardığına göre, subay adaylarına, "ulusal birliği zedelemeyen" ve "yapıcı muhalefet" sunarak eleştirel olmanın muhalefetin işi olduğu öğretiliyor. Bununla beraber, TSK üyelerinin bünyesindeki, politikacılara yönelik güvensizlik, Türkiye-deki asker-sivil ilişkileri üzerine yapılan neredeyse tüm çalışmalarda kaydedilmiştir.¹⁰1990'larda, Clinton yönetimi ile ABD Ordusu arasında, silahlı kuvvetlerin rolünün dönüşümü ve ordu üyeleri arasında farklı kimliklerin kabulü çerçevesinde yaşanan gerlimimin de ortaya koyduğu gibi, bu tarz güven eksikliği yaşayan tek ülke Türkiye değil. Ancak, böylesi bir güven eksikliğinin neden süregeldiğini ve zaman içinde neden süre-

⁹ "Kenan Evren'in Hatıraları", Milliyet, 23 Ekim 1990.

¹⁰ Ümit Cizre, "Ideology, Context and Interest: The Turkish Military" (İdeoloji, Durum ve Çıkar: Türk Ordusu), Cambridge History of Turkey. Volume 4, Turkey in the Modern World, Reşat Kasaba (ed), Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 313.

li olarak yeniden üretildiğini kavramak için bir kurum olarak TSK hakkında daha çok bilgi sahibi olmamız gerek

Türkiye-nin asker-sivil ilişkileri üzerine en önemli uzamanlardan biri olan Ümit Cizre, demokratikleşmenin selameti açısından, asker üzerinde sivil denetimin öncelikli olduğuna vurgu yapanlar arasında yer alıyor. Cizre, "Avrupa Birliği'ne katılabilmesi için Türkiye'nin insan hakları ve demokratikleşme sicilini geliştirmesi yönündeki dış baskı dikkate alındığında, darbele- rin gerçekleştirilmesi giderek imkansızlaşmaktadır" görüşünü de savunuyor. Cizre, Türkiye-de asker-sivil ilişkilerinin yeniden düzenlenmesinde AB-nin olumlu bir etkisinin olduğunu vurgulamakta haklı. Ancak, Arab Baharı küresel gündemde geniş yer tutarken, demokratik yöntemlerle seçilmiş kurumlar aracılığıyla ifade edilen "halk iradesi"nin giderek daha fazla talep edildiğini de akılda tutmak gerekir. Protestocu", Time dergisi tarafından 2011'de yılın kişisi olarak seçildi ve bu durum sıradan bir gelişme de değil.

Türkiye'de sivil topluma, genel olarak, sivil-asker ilişkilerinin "normalleşmesinin", yürütme ve yasama ile bir ölçüye kadar da yargı organlarıncı alınan tedbirlerle sağlanması yönündeki beklenti nedeniyle, "devlet" üzerinde çok odaklanıldığı söylenebilir. Benzer bir şekilde, Türkiye-yi kuşatan coğrafyadaki sivil toplum ve akademik çevreler, genellikle, komşu ülkelerdeki halklar arası ilişkilerden ziyade devletler arasındaki ilişkileri tartışıyor.

Bu ülkelerin hükümetlerinin politikaları, bölgede sıkıntı yaratan dondurulmuş ve açık çekişmeler karşısında çeşitli açmazlarla karşılaşırken, gerçek çözüm, karşılıklı etkileşime giren halkla-

TÜRKİYE'DE DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNLAR ve TARTIŞMALAR

Diyalog ve Çatışma

Dinler ve inançlar arası diyalog veya çatışmadan söz edebilir miyiz? Başka türlü sorayım. Farklı dinler ve dinlere bağlı insanlar bir arada yaşayabilirler mi? Yoksa bu mümkün değil, kesinlikle çatışırlar diyebilir miyiz? İnançlar çatışır ya da uzlaşırlarmı?

Bu sorularının hepsine hayır cevabı verebiliriz. Çünkü çatışan veya diyalog kuran, ne dinler, ne de inançlardır. Başka başka din ve inançlara sahip insanlar, ne çatışırlar, ne de aralarında pürüzsüz bir ittifak kurabilirler.

İnanç Bir Süreçtir

Dinler ve inançlar, bir toplum ve ya milletin kültürünü oluşturan en önemli unsurdur. Modern yaşamda şu ya da bu dine mensup olmak, kültürlerarası geçişlilik nedeniyle başkasından ayrıcalıklı olma şansını ortadan kaldırmıştır. İnançların değil de kültürlerin uzlaşması veya çatışma içinde olması, laiklik ilkesini açıklamak için yeni bir kapı açıyor demektir. Çünkü bir dine inanmak, en nihai noktada kişinin kendi iç dünyasında olup biten bir süreçtir.

Düşünün ki, en basit olayda bile kişi kendi iç dünyasında, aklında veya vicdanında, hesabı kapatılmamış bir yığın sorgula-

rın elinde olabilir. Bu yaklaşım naiflik olarak nitelenebilir ve sivillerin, Türkiye'deki örnekteki gibi, 'askerleştiği' gerçeğine karşılık zayıf bir ihtimal olarak değerlendirilebilir. Ama şunu akıldan tutmak lazım ki, sadece bir yıl önce bile, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde otoriter liderlerin devrilebileceği kimsenin aklına gelmiyordu. Ancak, süre giden karmaşaya rağmen, dışarıdan sarsılmaz görünen bu liderler şimdi tarih oldu. Soğuk Savaş döneminin bitişi de, "sert gerçekler" in neden olduğu küresel miyopluk nedeniyle öngörülemedi.

Bazen dünya tarihi daha hızlı akmaya başlar çünkü "halk", iradesini ortaya koyar. İşte, sivil-asker ilişkileri tartışmalarında, bölgesel işbirliği çabaları ve sivil toplum etkinliğinin, sadece devletlerin politikaları üzerinde değil, halkın özelemleri, iradesi ve kaygıları ile çatışmalara, sorunlara ve endişelere karşılaştırmalı çözüm yolları geliştirilmesini sağlayabilecek halklar arası etkileşimi teşvik etmeye odaklanması gerekir.

□

malara başvurur. En somut ve gündelik bir durumda kişi, düşündüğünü sonuçlandırırsa bile, evvelini ve ahirini hala ölçüp tartmayı sürdürür. Üstelik oldu bitti diye baktığımız nice sıradan işlerin beklenmedik sonuçlarıyla karşılaşabiliriz. Basit olgu ve olaylarda dahi kesintisiz bir süreç varsa, inanç konusunda bu süreç daha ince ayarlı ve son derece karmaşık olacaktır. Karmaşayı zihninde ve ruhunun derinliklerinde yaşadıkça inanç, her an tazeliğini korur; canlıdır ve bitimsizdir. Olmuş bitmiş bir şey değildir. Sonuçlanmaz ve kalıcılığını da bu iç mücadeleye borçludur. İnanan insanın bu anlamda belki kafası karışık değildir ama zihninde ve ruhunda bin bir çeşit sorular ve cevaplar birbiriyle sürekli çarpışır durur. Kendi içinde süreç olan inanç, başkalarına kesinleşmiş ve en son cevabı bulunmuş bir meta olarak takdim edilemez. İnanç, zihin ve ruhun ortaklaşa beslendikleri, sürekli de beslenmek zorunda oldukları bir erdemlilik halidir. Erdemlilik ise, sonu gelmeyen bir ahlaksal değer mücadelesini gerektirir. Ahlak somut cevaplar ve sonuçlar değil, erdemsizliği, her başkaldırışında öncelikle iç dünyamızda bastırmaya yarayan bir ruh disiplindir.

Çatışan ya da Uzlaşan Kültürlerdir

Din, inancın örgütlenmiş biçimidir. Din bize, inancımızı hazır örgütlenmiş olarak sunma iddiasındadır. Ancak bu ne yazık ki, bir iddia ve temenniden öte gidememektedir. Çünkü bırakın farklı dinleri, aynı din içinde dahi, farklı inanç örgütlenmesi hep kaçınılmaz tarihsel bir gerçeklik olmuştur. Şiiilik, Sünnilik, Alevilik, Zeydilik, Nusayrilik ve yüzlerce mezhep, bu tip örgütlenmenin örnekleridir. Üstelik çokluğundan sayamayacağım bu

mezheplerin kendi içinde bile birbirini temelden reddeden mezhep içi inanç blokları vardır.

Peki, Çatışma veya Uzlaşma Nerededir?

Eğer bir çatışma veya uzlaşmadan söz edeceksek, bunun, inanç örgütlenmelerinin yarattıkları kültürler arasında meydana geldiğinin altını çizmemiz gerekecektir. İşin hakikati böyledir. Hani, uzlaşma varsın kültürler arasında olsun, diye içinizden geçtiğini biliyorum. Ancak çoğunlukla çatışmalara tanık oluyoruz. İslam dünyasının bu gününden geriye ya da gerisinden bu güne tarihsel süreci izlediğimizde, aynı din içinde farklı inanç guruplarının yarattıkları kültürlerin hep çatışma halinde olduğunu esefle görürüz. Öyleyse, önce dinler arası diyalog veya uzlaşma değil, bir dinin kendi içindeki farklı inançların doğurduğu kültürleri arasında bir uzlaşma olup olmayacağı meselesi üzerine kafa yormak zaruridir. Çatışan inançlar değil, onların yarattığı kültürel unsurlardır. İslam ülkeleri arasındaki bir yandan kısıtlı diyalog ve diğer yandan geniş çatışma, aynı dindeki farklı inançların değil, asıl bu farklı inançların yarattığı farklı kültürlerden kaynaklanmaktadır.

Laiklik Olmasa

Laiklik işte tam bu noktada doğal olarak kendini dayatmaktadır. İtikadi değil ama siyasi bir tavır olan laiklik, hem aynı din içindeki hem de farklı dinlerdeki farklı inançların yarattıkları kültürleri uzlaştırabilecek henüz daha iyisi icat edilmemiş bir çaredir. Ger-

Türkiye çok şanslıdır. Aynı din içinde farklı inançların varlığını ve birlikteliğini sağladığı gibi, bunların ürettikleri farklı kültürleri de laik cumhuriyet geleneğiyle uzlaşım içinde tutabilmektedir. Hatta farklı dinlerin kültürleri ile İslam kültürünü laik tavrı nedeniyle uzlaşmış bir güce dönüştürmesini bilmiştir.

Atatürk'ün dehasını, yeniden keşfediyoruz.

İnanç ve Özgürlük Etik Kavramlarıdır

İnanç ve özgürlük kavramları, insanlık tarihi kadar eskidir ve belli bir dine ait değildir. İnsan, kendisini diğer varlıklardan ayıran belirli özelliklerinden başka, en çok ve belki de en açık biçimde bir ahlak varlığı olmakla öne çıkar. İnanç özgürlüğe bağlıdır. Ancak özgürlük de sorumlulukla birlikte vardır. İnanç, bireyin istediği şeye kısıt getirilmeksizin inanma ihtiyacını karşılar. İnanmanın gereklerini yerine getirme noktasında, inanca özgürlük ve sorumluluk kavramları sosyal ve hukuksal kısıtlar ve sınırlar vaz eder. Çünkü birey toplumun bir parçasıdır. Belki inanma aşamasında bireysel tüm haklarını kendi vicdan ve düşüncesinde kullanma özgürlüğüne sahiptir, ancak inandıklarını uygulama aşaması toplumsal platformda gerçekleşebileceği için, sınırlamalar getirilir. Bireysel olarak inanıp düşündüğümüz her şeyi, bir parçası olduğumuz ve çok farklı düşünce ve kanaatlerin barındığı bir toplumda sınırsız ve sorumsuzca yerine getirmek özgürlük değildir. Kaldı ki, bireysel olarak sahip olduğumuz inanç da kendi doğasında sınırsız ve sorumsuz olamaz. Etiğe, hukuka, temel insane normlara, toplumsal kural ve yaşama düzenine, kısacası ortak insani değerlere aykırı

çi inançların çatışması ya da uzlaşımını sağlayan laiklik değildir. Çünkü inancın, insanın kendi iç dünyasında ve ruhunun derinliklerinde devam eden diyalektik bir süreç olduğunu söylemiştik. Laikliğin bu noktada insanın vicdanı ve zihinsel süreçleriyle ilgili yapabileceği olumlu ya da olumsuz bir katkısı yoktur. Asıl katkısı, bu inançlardan kalkılarak yaratılan farklı kültürler arasındaki çatışmayı önlemede ve bunu uzlaşmaya dönüştürmede görülecektir. Din ve inanç, vicdanda yaşanan kesintisiz ama sonuca bağlanmamış bir iç tecrübe olduğu için, laiklik bu aşamada istese de kişiye müdahil olamaz; hem müdahil olması için de bir sebep yoktur. Laiklik, kültürlerin en önemli kaynağı olan inançları zaten denetleyemez. Ancak onların ürettikleri yaşam biçimleri, ibadet tarz ve şekilleri, davranış ve yapıp-etmelerden doğan somut unsurları tüm farklılıkları ve çeşitlilikleriyle uzlaştırmak için zemin hazırlar. Çatışmaları önlemeye çalışır.

Şu halde, dinler ve inançlar, iç süreçler oldukları için, ne diyalog ne de çatışma tesis edebilir; ancak ürettikleri kültürler bakımından olumlu ya da olumsuz etkileşime girebilirler.

Eğer Türkiye diğer İslam ülkelerine benzeseydi, çatışma, aynı din içinde farklı inançların çatışmasına sahne olurdu. İslam ülkelerindeki iç çatışmalar, ironik biçimde benim tezimi alt üst etmektedir. Bu hiç olmazsa görünüşte böyledir. İslam içinde Müslümanlar, kabile içinde kabileler ve çöl içinde çöllər aynı dinin aynı inancını paylaşımlarına rağmen birbirilerini kıyasıya boğazlamaktadırlar. Oysa çatışan, inançlar değildir. Çünkü İslam ülkelerinde düşünce ve inanç üretilmeyeli asırlar olmuştur. Çatışan, kültürsüzlüğün kültürleridir.

rı olan hiç bir inanç, özgürlük talebinde bulunamaz. Bilime, apaçık gerçeklere, insancıl düşünce ve kanaatlere taban tabana zit hiç bir inanç, masum ve makul olamaz. Demek ki, inanç için sınırlar aslında daha bireyin vicdan ve kanaatleri oluşurken doğal olarak çizilmek iktiza etmektedir.

İnanç ve özgürlük kavramları doğrudan doğruya ahlak sorunuyla ilgili kavramlardır. Ahlak sorunu ise, insan varlığını en iyi tanımlayan bir düşünce ve duyguyu içerir. İnanmak güven duymak, bel bağlamak, inanılan şey ile kendisi arasında mesafenin azaltılması ya da ortadan kaldırılmasıdır. Vurgulamak gerekir ki, inanç insanın en doğal ve en temel ihtiyacıdır. Ahlak sorunu nasıl ki, sadece insanla ilgili ise, içinde yer alan inanç da yine yalnız insanla ilgilidir. Çünkü insanın altındaki canlı-cansız varlıklar için ahlakın özgürlük ve sorumluluk gibi bu iki temel kavramı geçerli değildir. Bizim dışımızdaki varlıklar ne özgürdür, ne de sorumludur. Aynı durum Tanrı için de geçerlidir. O ne özgür ne de sorumlu olarak tanımlanamaz. O halde ahlak, ne bizim altımızdaki, ne de üstümüzdeki varlıklar için geçerli bir tanımlama değildir. Bu tanım sadece biz insanlara aittir.

İnanan kişi, eğer gerçekten inanıyorsa tüm varlığıyla kendisini inandığı ilkeye, dine ya da kişiye teslim etmiş demektir. İnsan vicdanında, duygu ve düşüncelerinde meydana gelen bu süreç, vicdani boyutunu koruduğu sürece insanın kendi ruh dünyasına has bir değer olarak varlığını devam ettirir. Ancak hiçbir inanç, insan tekinin ruh dünyasında başlayıp yine orada sona ermez. Ucu açık bir süreç olarak toplumsallaşma, inanç fenomeninin karşı konulamaz doğasını ele verir. Başka bir deyişle, her inanç üç aşağı beş yukarı toplumsallaşmaya doğru gelişme ve kendi-

ni açığa çıkarma itiyadındadır. İnanç, hurafelerden dini dogmalara, ilkel düzeydeki sanılardan bilimsel bulgulara kadar çok geniş bir tayfı ifade eder. Bilim, din ya da siyasi bir ideoloji, inanca dönüştüğü zaman birbirinden farklı özelliklerini yitirirler; hepsi de vicdani durağanlıktan toplumsallaşma hareketliliğine doğru genişleyip yayılır. Örneğin, dinlerin ve dini inançların dönemi olan Ortaçağlarda, din kapsamı içinde söylenen ve yapıp edilen her şey, kaynakları olan din ya da dinler kadar, dinleşebilmişlerdir.

18. Yüzyıldan itibaren din ve din adamlarının dünyevileşme üzerindeki tesiri kırılınca bilim dinin tahtına oturmuştur. Din, insan ve yaşamı ile ilgili pek çok noktanın aydınlanmasını Tanrı ile mücadele etmek şeklinde yorumlayarak, insanın gücünü sürekli arka planda tutmayı başarmıştır. Vicdanen her şeyin Tanrı'ya havale edilmesinin ötesine geçerek, Tanrı'nın doğa için koyduğu değişmez genel-geçer yasalar da bu havale kapsamına alınarak insanoğlunun neyi ne kadar yapabileceğinin sınırları uzun süre saptanamamıştır. Bilim, dünya yaşamını kolaylaştırıcı icatlara ve bilginin teknolojiye aktarılmasında rüştünü ispata yarayan yeni bulgulara eriştikçe, dinin Tanrı hakkında öne sürdüğü güç ile ahlaki kullanarak sürekli sınırlamaya çalıştığı insanın gücünün sınırlarını daha nesnel ölçülerle belirlemeye başladı. Ancak bilim bu başarılarıyla edindiği bilimsel inandırıcılığının, zamanla kendini din yerine koyarak zedelenmesine mani olamadı. Bilime bilimsel metodolojinin sınırları dışına çıkmaması uyarısının yapıldığı yeni felsefi düşünce akımları ortaya çıktı. Ancak yazımızın konusu bu akımlar değildir.

Laiklik, bu bağlamda, her türden düşünce ve inanç özgürlüğünü sağlamayı amaçlar. Sözcük olarak "dine ve din adamı sını-

fına ait olmayan" şeklinde anlam taşımaktadır. Bu anlam, kilisenin din adına her türlü bilimsel ve düşünsel gelişmeye direnmesi temel alınarak oluşmuştur, diyebiliriz. Bu nedenle laiklik, doğumu ve esinlendiği anlam kaynağı göz önüne alınarak din karşıtlığı şeklinde yorumlanmıştır. Oysa siyasi bir tavır olan laiklik, siyaset gibi değişken bir yönetim-çıkar ilişkisinde değerleri esas alan dinin araçsallaşmasını engellemeye yaramaktadır. Şu halde laiklik, sadece dini değil, her türlü inanç ve düşüncenin, kanaat ve duygunun özgürlüğü ile ilgili bir kavramdır. Laiklik, hangi inanç ve düşünce olursa olsun, toplumsallaşma aşamasında müdahil olur. Bu, her inandığımızı ve her düşündüğümüzü uygulamaya girişirken sınırlarla karşılaşacağımız anlamına gelir. Laiklik esasen, her bir inancı diğer inanç ve kanaatler adına denetlemek olmalıdır. Devletlerin resmi inanç ve dinlerinden söz edemeyeceğimize göre, laiklik, hiçbir inancı devlet adına denetlemek olmamalıdır. Diğer inançlara yer açmak için, ilgili inancın toplumsal alanda başka inançlara ket vurmasını önlemek üzere laiklik, işlevselleşir.

Bireysel Hak, Aşiret Ya Da Grup Adına Talep Edilemez

Özgürlük, bilinçli birey ya da bireylerin ne talep ettiklerine ilişkin en çarpıcı hakların başında gelir. Doğrudan doğruya insanla ilgilidir ve bu yüzden tamamen ahlaki bir kavramdır. Ahlak bakımından eğitilmiş birey, aynı zamanda aydın insandır. Aydın insan, hak talebini kendisi, birey olarak yapar. Örgüt, grup, dernek ya da aşiret adına veya herhangi bir etnik grup ya da dini

bağlılıklar adına dile getirilen özgürlük talepleri, doğrudan bireyin özgürleşmesine beklenen faydayı sağlamaz. Birey adına özgürlük talebinde başarı kazansalar da, bu tip grupların, mensubu olan bireylerine bu özgürlükten ne kadarını lütfedecekleri belli değildir. Özellikle inanç özgürlüğü, doğrudan bireyin kendi hak ve sorumlulukları etrafında düşünülmesi gereken bir değer olarak belirlenmelidir. Özgürlük, her şeyden önce bireyseldir. Grup ya da kitle adına özgürlük talepleri, bireyi beklediği özgürlük konusunda hayal kırıklığına uğratabilir. Öyleyse özgürlük, doğasında bireysellik ve aydınlanma olmak üzere iki temel özeliği taşımaktadır. Aksi takdirde özgürlük bir ahlak sorunu olarak değil, kitlesel bir sorun olarak algılanır. Birey bu kitlesellik içinde kendi varlığını ve mevcut özgürlüğünü yitirebilir.

İnanç Özgürlüğünün İki Unsuru

Buna göre, inanç özgürlüğünün sınırlarını iki esas unsur belirler: ilki, içten dışa doğru süreçtir. Birey bu süreçte bilincini keşintisiz aydınlanma ile yeniler. Neyi, neden istediğine dair fikirleri olgunlaştırır. Her inandığı ve düşündüğü şeyin eylem alanına geçmesi gerektiğinin farkına varır. Özgürlüğü kendisi için ister. Bir kişi, grup ya da topluluk için değil, temel insan hakkının bir gereği olarak bu talepte bulunur. Özgürlük isteyen insan teki, bu talebine koşut olarak sorumluluk altına gireceğini hesaplamalıdır. Çünkü özgürlük sorumluluk olmadan düşünülemez. Özgürlük bireysel bir talepse, karşılığı olan sorumluluk da bireyseldir; talep eden kişiye aittir. Özgürlükler, birey adına istenip sorumluluklar bir dine, inanç ya da fikir sistemine

yüklenemez. Çünkü özgürlük ve sorumluluk kavramları birbirine müttekabiliyet esaslıdır.

İkinci esas, dıştan içe doğru olan unsurdur. Bu da laiklikle gerçekleşir. Bireyin elde ettiği özgürlük sonucu karşılaştığı sorumluluğu, toplumsal alana eylem ve davranış olarak yansıtmasını denetlemek işi, laikliğin müdahale alanı içine girer.

İnanç özgürlüğü dendiği zaman Türk toplumunda ilk anlaşılan şey, dini inanç ve bu inancın gereklerini özgürce yerine getirebilme serbestliğidir. Her din gibi İslamiyet'in de amentüsü ve inanç esasları vardır. Yine her din gibi İslamiyet'inde bir birey, toplum ve devletle ilgili yorumlara dayalı bir yığın tarihsel literatürü elimizdedir. Bununla birlikte, özgürlük taleplerinin, inandıklarımızın hukuksal ve siyasal alanlarla işlevselleşmelerine kadar uzanan sınırsızlığı göz önüne alınınca, bu ucu açık özgürlük istemi, aynı toplumda yaşayan başka din ve inançları kısıtlayarak ancak gerçekleşebilir. Din ve Tanrı adına istenen özgürlüklerin sınırı olmaz. Oysa din, kendi içinde sınırlıdır ve o da insan içindir. Aynı insan, özgürlüğü kendisi için değil de Tanrı ve din adına talep ettiği için, başka insanlar üzerinde kurmayı tasarladığı egemenlikte kesinlikle sınır tanımayacaktır. Tarih boyunca bitmek tükenmek bilmeyen farklı dinler arasındaki savaşlar ve hatta aynı din içindeki mezheplerin kıyasıya boğuşmaları bunun bariz kanıtlarındandır.

İnanç özgürlüğünün doğal sınırları, içten dışa bireysel sorumlulukla; dıştan içe de laiklikle çizilmelidir.

Özgürlük Denince Önce İnsan

Felsefe, en çok insanın kendi hakkında düşünmesi demektir. İnsan önce kendini keşfetmeli ki onu çepeçevre saran evreni, varlık dünyasını ve içinde yaşadığı toplumu hakkıyla anlayabilsin. Her bilim, insanı kendi sınırları içinde tanımlar. Hukuktan siyasete ve kimyadan fizik bilimlerine kadar birbirinden farklı insan tanımlarına rastlarız. Her biri kendi ilke ve yöntemlerine göre bu tanımları yapar. Kimi akli, kimi düşüncesi ve kimi de eylem ve davranışlarını konu alır. Ancak insanı, tüm hakikatiyle tanımlayan tek disiplin, ahlakıdır. Ahlak dışındaki tüm tanımlarda biz insanların diğer varlıklarla ortak bir veya birkaç yönüne rastlayabiliriz. Oysa ahlak konusunda hiçbir varlıkla ortak bir yönümüz yoktur. Hatta ahlak Allah için bile geçerli değildir. Çünkü O bile bir ahlak varlığı olarak tanımlanamaz.

Ahlak varlığı olan tek canlı, insandır. İçinden geçirdiği niyeti, duygu ve düşünceleri ve dolayısıyla bunların yaşama geçirilmesi olan tüm eylemleriyle insan, bir ahlak varlığıdır.

Sorumlu Varlık Olarak İnsan

Allah ahlak varlığı değildir, dedim. Çünkü yapıp ettiklerinden, niyet ve tasarımlarından kimseye karşı sorumlu değildir. Sorumlu olsaydı, O'nun için de bir özgürlük talebi olduğunu ileri sürmemiz gerekecekti. Ama bu noktada Allah özgür değildir sonucunu çıkarmak mantık dışı olur. Çünkü ne özgürlük ne de onun doğal gereği olan sorumluluk, Allah hakkında söylenebilir. Allah'ın bir ahlak varlığı olarak tanımlanmadığını söyle-

mek, O'nun ahlak erdemlerine aykırı kaza ve kader yarattığı anlamına gelmez. Allah, ahlak karşıtı bir varlık olarak da görülemez. Özgürlük ancak sorumlu varlık için istenen bir değerdir. Yaptıklarından ve eylediklerinden başkalarına karşı sorumlu olmak, Allah için düşünülemez. Aynı şekilde, insan dışındaki diğer varlıklar için de söz konusu olamaz. Öyleyse insan, sorumlu olduğu için özgür olmalı, özgür olduğu için de sorumluluk duymalıdır. Allah'ın yapıp-etmelerinden sorumlu olduğunu ve dolayısıyla 'sonuçlarına katlanmak zorunda bulunduğunu' ileri sürmek gibi çelişki, O'nu Allah olarak bilmemize manidir. Diğer varlıkları da 'niyetleri ve eylemleri yüzünden yargılayıp sonuçlarından sorumlu tutmak", bir başka çelişkiye düşmek olur. O halde akli, düşüncesi ve eylemleriyle sorumlu olan; bu nedenle de yaptıklarının sonucuna katlamak durumunda olan tek varlık, insandan başkası değildir.

Bu sorumluluk, ister yaşadığı topluma, ister inandığı dine ve Tanrı'ya karşı olsun, neticede insana şu ya da bu yükümlülüğü dayatır. Ödül veya cezaya muhatap kılar.

Hukuk Ahlaktan Ayrılmaz Ya da Ahlaksız Bir Hukuk Olmaz

Her hukuki olan mutlaka ahlaki ilkelere uygun olmalıdır. Ama her ahlaki olan, kesinlikle hukuki olmak zorunda değildir. Çünkü hukuk ilham ve yönergelerini ahlaktan almak zorundadır ve her adımda ahlaka muhtaçtır. Her türlü ahlaki niyet ve eylem hukuka yansımaz. Bunların ancak bir kısmı hukukileşebilir. Ahlak tümdengelmisel, hukuk ise tümevarımsaldır. Yani ahlak

genel ve kapsayıcı ilke ve kurallar vazeder; hukuk da olgu ve görüngülerden hareketle bu genel ilkelere uygun yargılara ulaşmaya çalışır. Görünüşte hukukun yaptırımı ahlaka göre daha etkilidir. Ancak gerçekte böyle değildir. Hukuk sizi, çoğu zaman mahkeme, karşı taraf ve yargıçlar nezdinde yargılar. Oysa ahlak sizi, tüm toplumda ve hemen her bireyin vicdanlarında mahküm eder. Hukuki ceza ne de olsa, süre ve mekânla bağlıdır, ama ahlaki cezaların ne süre ve mekânları vardır; nerede başlar nerde biter, belli olmaz. Vicdanları ve toplumsal sağduyuyu tamir etmek bir ömrü alabilir. Hukuku erdemsiz bir hükme mahküm etmek, ahlaki hukukun emrine vermek; halk deyişle aslanı kediye boğdurmaktır demektir. Yargıtay'ın N.Ç. adli mağdure hakkında verdiği hüküm, tam olarak bu durumu açıklar. Ahlakın alanı hukuktan daha geniş ve hukuku belirleyici konumda iken, bu yanlış kararlar hukuk adeta geniş olan ahlaka ahlak dersi vermiştir. Eğer böyle bir hukuki kararın ardında bir siyasi ideoloji varsa, hukuk ahlaka, siyaset de hukuka tecavüz etmiş olmaktadır.

Özgürlük Zihinde Başlar

Özgürlük talebinde bulunmadan önce, ona inanıp inanmadığımızı; elde ettiğimiz takdirde özgürlüğün dayanılmaz sorumluluğunu taşıyıp taşıyamayacağımızı iyi hesap etmemiz lazımdır. Özgürlükten önce sorumsuz isek, özgürlüğün bize daha fazla sorumsuzluk sağlayacağını beklemek, hayaldir. Çünkü özgürlük daha fazla sorumluluk duygusuna hazır hale gelmemiz gerektiğini dikte eder. Başkasından özgürlük talep etmeden ön-

ce, zihinsel olarak özgür olup olmadığımızı iyice irdelemek gerekir. Acaba biz, başkasının elinde bulunup da ondan dilendiğimiz özgürlükten daha azına mı sahibiz? Zihnimizde birey olarak özgür olduğumuzu yeterince inanıyormuyuz? Başkasının bize vereceği özgürlük, bizim kendimize layık gördüğümüzden ileri bir aşamayımı ifade ediyor? Benim zihnimdeki özgürlük sınırlarının, talep ettiğim özgürlüğün sınırlarından daha geniş ve mutluluk verici olduğundan gerçekten eminmiyiz?

Türk toplumundaki özgürlük taleplerinin zihinsel fizibilitesi tam yapılmamıştır. Özgürlük isteyen dini, etnik ya da bölgesel aktörler, kendi iç dünyalarında talep ettiklerinden fazla bir özgürlük bilincine sahip olup olmadıklarını dönüp kendilerine sormalıdır. Dindar insanların en az özgür topluluk olduğunu ileri sürümlere bakalım. Cemaat ve sivil toplum örgütleri adına bu düşünceleri öne sürerken, kendi iç dünyalarında, zihinsel ve ahlaki olarak özgürlüğe ne denli bağlı oldukları tartışılır. Koskoca İslamiyet'i belli bir grup veya topluluk sınırları içinde yorumlamaya mahkûm eden gruplar, kendi zihinsel süreçlerinde başka yorumlara açık kapı bırakmazken, farklı anlayışlara hiçbir müsamaha göstermezken, nasıl olur da bu taleplerinde samimi olabilirler? Kendi zihinlerine ve çevrelerine, hali hazırda sahip oldukları özgürlüğü bile çok gören bu insanlar, istedikleri 'fazla'yı nerede değerlendireceklerdir? Aynı dine inanmak sınırı bile, aynı gruba göre inanmakla daha da daraltılmışken, elde edecekleri 'fazla özgürlüğü' ne yapacaklarını anlatmalıdırlar.

Asıl sorun, zihinlerdeki mahkûmiyettir. Kendi zihnini ve çevresini özgürlüğe layık görmeyeni, kimse özgürlük talebinde samimi ve gerçekçi görmez.

Etnik ve bölgesel özgürlük talepleri de bu örnekten ırağa düşmez. Aşiret yapısı, kan davası, kadına karşı şiddet, ırk fanatizmine düşümlenmiş ilkel ve saldırgan siyaset biçimiyle özgürlük talep ederken, adama, 'sen önce bu çağdışı ve köleci bağlarından özgürlük talep ettin mi' diye sorarlar.

Özgürlük, önce zihinde başlar; bireyi inşa eder. Özgürlük, bir topluluk, grup ya da cemaat, etnik ya da bölgesel kapsamda talep edilmezden önce, zihinsel ve ahlaki olarak talep edilir. Özgürlük önce bireyi yaratır. Özgür bireylerden oluşan bir topluluk varsa, o da millettir; aşiret ya da cemaat değildir. Aşiret veya küçük gruplar için özgürlük istemek, var olanı sindirememiş olduğu kadar, istenilenin de 'ne işine yarayacağını' bilmemek demektir.

Sorumsuz bir özgürlük, başıboş bir eyleme yol açar. Özgürlük istemek, insana hastır. İnsanın en temel hakkı elbette özgürlüktür. Ama ahlaki bir varlık olarak bu talepte bulunduğunu hiç unutmamak lazımdır. İsterken 'insan', yararlanırken 'diğer canlılar' ya da 'Tanrı' imişçesine davranmak, insanın ahlaki bir varlık olarak tanımıyla kökten çelişir.

Ahlaki hukukun, hukuku da siyasetin vesayetinden özgürleştirmek, bireyi aşiret ve grupların vesayetinden özgürleştirmekle aynıdır.

Birey, özgürlüğü kendi için istemelidir. Çünkü ona bu verildiği zaman, sınırlarını kendi tayin etme hakkını elde etmiş olur. Aksi halde, birey topluluk ya da grup için özgürlük talebiyle ortaya çıkarsa ve mensubu bulunduğu grup sonuçta istediğini alırsa, bunda emeği olan bireye o özgürlükten ne kadarını lütfen

deceği belli değildir. Grubu için talep ettiği özgürlüğü, bu kez birey, mensubu olduğu grubun elinden kurtarmak için mücadele etmek zorunda kalacaktır.

İnanç, Siyaset ve Tutkuların Aleti Olamaz.

1920'ler sonunda Cumhuriyet'in laik temeller üzerine oturtulması ardından hükümet 1930 yıllarında dikkatinin büyük kısmını ideolojik temellerine adadı. İlk olarak 24 Eylül 1931'deki bir konuşmasında Atatürk, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılpçılığın Kemalizm'in temel ilkeleri olduğunu ilan etti.¹

Bu ilkeler aynı zamanda inanç ve düşünce özgürlüğünün siyasi ve düşünsel temelleridir. Ben bunlar arasında özellikle Milliyetçilik ilkesinin düşünce ve inanç özgürlüğünün esaslı şartlarından biri olduğunu belirteceğim ve muhafazakırlıkla kıyaslayacağım.

İnanç Özgürlüğü ve Sınırları Açısından Milliyetçilik ve Muhafazakırlık

Geçmiş çağlarda, birer değişiklik aracıydılar. Doğmakta olan bir din hareketi, baştan aşağı değişiklik ve denemelerle doludur ve her yönden yeni görüşlere açıktır. İslamiyet, doğduğu zaman, örgütlendirici ve modernleştirici bir ortam meydana

¹ Soner Çağaptay, Türkiye'de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik Türk Kimdir? Çvr. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Y., 2006, s.17.

getirmiştir. Ancak diğer dinler gibi İslamiyet de muhafazakırlaşmaktan kurtulamamıştır. Oysa bir dinin muhafazakırlaşması, can suyunun pıhtılaşması gibidir.²

Muhafazakırlar, ontolojik bakımdan bireyin zayıf ve aile, din, gelenek gibi kurumlarla desteklenmesi gereken bir varlık olduğuna inanırlar. Epistemolojik bakımdan bireyin akıl kapasitesinin sınırlılığını vurgulayarak, tarihi tecrübenin ve pratik bilginin soyut akıl yürütmeye tercih edilebilir olduğunu kabul ederler. Siyasi bakımdan da hiçbir biçimde her şeye muktedir olduğuna inanmadıkları soyut akıl yürütmelerle üretilen "devasa projeler"den ve siyaset alanının ara kurumlar aleyhine genişletilmesinden kaygı duyarlar.

Milliyetçilik ve muhafazakırlık birbiriyle uyumsuz. Milliyetçilik inkılpçıdır, muhafazakırlık ise mevcut statükonun ve onun getirdiği şartların korunmasını ideolojik olarak savunur.

Milliyetçilik ilkesi, toplumsal ilerleme ve gelişme için vazgeçilmez bir ilkedir. Herhangi bir etnik kökene göndermede bulunmaz. Türk Milliyetçiliği, kültürel ve tarihsel birlik ve beraberliği resmeder. Bununla da kalmaz; Türk toplumu içinde mevcut farklı etnik kökenlerin, din ve mezheplerin birbirlerine tasallut ve tahakkümlerinin de önüne geçer. Türklük bu sebeple şemsiye bir kimliktir; ırki kökene dayalı hiç bir kimlik, belirli bir din ya da mezhebe bağlı hiçbir din yorumu diğerlerinin üstünde ya da altında olmak imtiyazı ya da mahrumiyeti ile karşı karşıya değildir. Milliyetçilik ilkesi bu bağlamda tüm farklı etnisitelere geniş bir özgürlük alanı yaratmakla kalmaz; mevcut bütün din

² Bkz. Eric Hoffer, Kesin İnançlılar, çvr. Erkil Günür, İm Y., İstanbul 2005, s.30.

ve mezheplere, hatta aynı din içindeki farklı anlayışlara da inanç özgürlüğü alanı yaratır. Milliyetçilik milli özgürlükle birlik- te toplumsal ve bireysel özgürlüğün de can suyudur.

Gerek Fransız, gerekse Rus devrimlerinin birer milliyetçi hareket haline dönüşmüş olmaları göstermektedir ki, modern çağda milliyetçilik, kitle heyecanının en yoğun ve en sürekli kaynağıdır ve devrimci heyecanın başlatmış olduğu büyük değişiklikler zincirine son verilmek isteniyorsa, milliyetçi heyecanın önü alınmalıdır.³

Japon milliyetçiliğinin yeniden canlanma ruhundan yararlanı- masaydı, Japonya'nın olağanüstü kalkınması belki de mümkün olmazdı. Batı Avrupa ülkelerinin özellikle Almanya'nın hızla modernleştirilmesinin de, milliyetçi heyecanın iyi bir şekilde teşvik edilmesiyle kolaylaştırıldığı düşünülebilir. Mevcut belirtilere göre bir yargıya varıldığında, Asya ülkelerinin uyanışını gerçekleştirecek ortam, milliyetçi hareketlerden başka bir şey olmayacaktır. Mustafa Kemal Atatürk'ün hemen hemen bir gecede Türkiye'yi modernleşirmesine imkân veren durum, samimi bir milliyetçi hareketin doğuşu olmuştur.⁴

1924 Anayasası Türk sözcüğünün siyasal ve sosyal yönden çok açık tanımını yapmıştır: " Türkiye halkına din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık yönüyle itlak olunur." (md. 88). Anayasa, dinsel ve ırksal farklılıkların bir anlam taşımadığını yalın bir dille belirtmiştir. Bu tanım, Cumhuriyet yönetiminin milliyetçilik anlayışını da ortaya koymaktadır.

³ Eric Hoffer, a.g.e., s. 31.

⁴ Eric Hoffer, a.g.e.,s. 32.

Atatürk ilkelerinden biri olan milliyetçilik, sömürgecilik ve yayılmacılığa karşı, insani ve cihanşümul bir öz taşır, soyu ve dini temel alan bir anlayışa dayanmaz.⁵

Millet: Muhafazakvr, Ulus: Modernist?

Millet ve ulus kavramları farklı kesimler tarafından kullanılmakla birlikte esasen aynı anlamdadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin özel konumu ve tarihsel olayların gelişimi sonucunda aynı anlama sahip olan bu iki kavram değişik dönemlerde devreye girmiştir. Milliyetçilik kavramı millet sözcüğünden kaynaklanmaktadır. Ümmet sözcüğü bir dine dayanan insanlar topluluğu demektir. Zaman içinde dini toplumdan laik düzene geçilirken ümmet kavramının yerini millet kavramı almıştır. Ne var ki daha sonraları da millet kavramının ümmet kavramını çağrıştırması???? nedeniyle Türklerin Orta Asya döneminden gelen ve Orhun Kitabeleri'nde yer alan 'ulaş' kavramından yararlanılarak ulus sözcüğü türetilmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinden önceki bir dönemden gelen bu kavram din dışı bir birlikliği ifade ettiği için laik ve çağdaş bir devlet kurmak üzere yola çıkan cumhuriyetimizin kurucuları tarafından benimsenmiştir. Sonraki yıllarda toplumun sağcı kesimleri, muhafazakârlar ve dindarlar millet ve milliyetçilik kavramlarını kullanmışlar, Türk toplumun ilerici ve çağdaş kesimleri ile laikliği benimseyen gruplar ve sol düşünceli aydınlar ise ulus ve ulusalcılık kavramlarını sıcak karşılayarak kullanmışlardır.⁶

⁵ Bkz. Fethi Karaduman, Çöküş ve Doğuş, Atatürk Devrimi, Günizi Yayıncılık, İstanbul 2006,ss. 609-612.

⁶ Anıl Çeçen, "Ulusalcılık-Milliyetçilik Kavramları", (Milliyetçilik: Neden Şimdi?, Hazırlayan: Çetin Yetkin, Yar Y., Antalya 2006 içinde), ss. 54-63.

Atatürk'e Göre Özgürlük ve Sınırları

Atatürk diyor ki:

"İslam dinini, yüzyıllardan beri alışıla geldiği şekilde bir siyaset aracı durumundan uzaklaştırmak ve yüceltmek gerekli olduğu gerçeğini görüyoruz. Mukaddes ve ilahi inançlarımızı ve vicdani değerlerimizi karanlık ve kararsız olan ve her türlü çıkar ve tutkulara görüntü sahnesi olan siyasal işlerden ve siyasetin bütün kısımlarından bir an evvel ve kesin şekilde kurtarmak, milletin dünyevi ve uhrevi mutluluğunun emrettiği bir zorunluluktur. Ancak bu yolla İslam dininin yüksekliği belirir."⁷

Vicdan Özgürlüğü

Atatürk diyor ki:

"Her birey istediğini düşünmek, istediğine inanmak kendine özgü siyasal bir fikre sahip olmak, seçtiği bir dinin gereklerini yapmak veya yapmamak hak ve özgürlüğüne sahiptir. Kimse'nin fikrine ve vicdanına egemen olunamaz.

Vicdan özgürlüğü sınırsız ve sataşılmaz, bireyin doğal haklarının en önemlilerinden tanınmalıdır.

Din ve mezhep, herkesin vicdanına kalmış bir iştir. Hiçbir kimse hiçbir kimseyi ne bir din, ne de mezhep kabulüne zorlayabilir.

⁷ Utkan Kocatürk, Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Üçüncü Basım, Ankara 2007; s. 192.

Din ve mezhep, hiçbir zaman siyaset aracı olarak kullanılmaz."⁸

Dinde İnanç Özgürlüğü

İslam dini anlaşılmalı ama amaçlar. Kur'an'da " bu kitap anlaşılmalı diye indirilmiştir, diye belirtilir. İnanç özgürlüğü işte anlaşılmanın sınırları ölçüsünde insanidir ve insana göredir. Ne var ki, dinin anlaşılması, kötü niyetli kimselerce kitleler üzerinde haklı olarak etkili olmayan bir yoldur. Tam tersine, bu kimseler dinin anlaşılmadığı oranda etkili olabileceğini keşfetmişlerdir. O yüzden insanların dini yeterince hatta hiçbir şekilde anlamalarını arzu etmezler. Bunun için ellerinden geleni yaparak önce onların zihinsel ve ruhsal özgürlüklerine, dini öne sürerek bir takım engeller koyarlar ki, insanlar dinin doğasında onu anlamamak olduğu yanılığısına düşürülürler.

Böylece bir öğretinin etkililik derecesi hakkında varılacak yargı, onun derinliği, yüceliği ve doğruluğundan değil, fertleri kendi nefisinden ve gerçek çevresinden ne kadar iyi ayırabildiğinden çıkarılmalıdır. Pascal'ın etkili bir din hakkında söylediği, etkili bir öğreti için de kabul edilebilir: "Etkili bir din, doğaya, sağduyuya ve zevk almaya karşı olmalıdır." Bu suretle açıkça görülmektedir ki, bir öğreti etkili olabilmek için, anlaşılmaz fakat inanılır olmalıdır. İnsanlar sadece anlamadıkları şeylerden kesinlikle emin olurlar. Anlaşılabilir bir öğreti güçten yoksundur.⁹

⁸ Utkan Kocatürk, a.g.e., s. 193.

⁹ Eric Hoffer, a.g.e., s. 122.

Din kimseyi inanmaya ve inandıklarını tatbika zorlamaz. İnanmak zorunlu olmadığı gibi inandığını yapıp yapmamak da zorunlu değildir.

"Dinde zorlama yoktur."¹⁰

"Ey Muhammed! Rabbin dileyseydi, yer yüzünde bulunanların hepsi inanırdı. Öyle iken inanmaya senmi zorlayacaksın?"¹¹

İslam kelamı, başka bir deyişle İslam ilahiyatı, Allah'ın iradesini ikiye ayırır. İki, Tekvini İrade'dir: doğum, ölüm, güneşin doğup batması, mevsimlerin birbiri ardına gelmesi gibi doğa yasalarıyla ilgili olan iradededir ki, burada zaten kendiliğinden zorlama vardır. Canlı cansız tüm varlıklar, doğal süreç içinde tekvini iradeye ister istemez bağlıdır. Hiçbir varlık bu irade dışında ve ona rağmen ne var olabilir, ne de ölebilir. İkincisi, Teşrii İradedir ki, bunda ilahi ve doğal bir zorlama söz konusu değildir. Allah bu iradesiyle, insanların kendine ve yolladığı dinlere inanmalarını arzu eder, ama yaratılış ve doğa ile ilgili iradesinde olduğu gibi, kimseyi doğa kanunlarına boyun eğdirdiği gibi inanmaya boyun eğdirmez, her insanı inanç konusunda özgür bırakır. İnanmalarını arzu etmesi, insanların iyiliğini dilemesinden dolayıdır. İsteseydi, doğa kanunlarındaki doğal zorlamayı bu iradesiyle de gerçekleştirebilirdi. Ancak bu zorlamayı kendi şanına uygun görmemiş; insana değer vermekle kalmayıp onun özgür tercihine de değer atf etmiştir. Kimseyi doğa yasalarındaki zorunlulukta olduğu gibi zorla inandırmayı

¹⁰ 2 Bakara 256.

¹¹ 5 Maide 99.

kendi yüceliğine münasip görmeyen Allah, bu konuda bu ve benzeri birçok ayette¹² ifade edildiği gibi kendi Peygamberine bile herhangi bir yetki ya da izin vermemiştir. Dolayısıyla inanç özgürlüğünü yine Allah kendi katında ve şanında himayesi altına almıştır.

Türkiye'de inanç ve düşünce özgürlüğü, uluslaşma ve dolayısıyla bireyleşme süreçlerinde yaşadığımız toplumsal sancılar hafiflediği zaman yerli yerine oturacaktır. Uluslaşma ve buna bağlı olarak bireyleşme gerçekleşmeden inanç ve düşüncenin konusu olan konuların doğasında olgunlaşma beklenemez. Bireye sunulan inanç ve düşünce konularının bilim, aydınlanma ve insan merkezli felsefi birikimle yeniden gözden geçirilmesi, özgürlük ve onun sınırlarını da doğal olarak yeniden belirleyecektir. Felsefi sorgulamaya karşı derin kuşku, bilimsel yöntembilim eksikliği, okuma-yazma oranındaki düşük seviye, kısacası bilgi aleyhine inancın her şeyi belirlemesi gibi düşünsel sorunlar aşılmadıkça; aşiret, bölge ve etnik temelli sosyal yapının ulusal yapıya beklenen hızda dönüşmemesiyle ilgili sosyolojik problemler çözülmedikçe, inanç özgürlüğü ve sınırları her zaman birbirini tamamlayan unsurlar olarak değil, birbirine karşıt iki cephe olarak konumlandırılacaktır.

¹² Mesela bkz. 3 Al-i İmran; 20 16 Nahl 35, 82; 24 Nur 54; 29 Ankebut 18; 88 Gâşiye 21-22.

TESETTÜR SORUNU BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE KADIN'IN DÜNÜ, BUGÜNÜ

'Tesezzür', 'örtünme', 'çıplaklık', 'namus', 'dindarlık', 'özgürlük', 'kadın hakları', 'iffet' gibi iki ucu keskin tüm kavramlar, bu konjonktürün dayatmasıyla başörtüsü ile ilintilendirilmiş; öyle ki, başını örtmek iman-küfür ilişkisinde kırmızı çizgiyi belirleyen bir uygulama olarak telakki edilmiştir. Oysa başörtüsü, yüklenen siyasal, sosyal ve hukuksal anlamları dışında, teolojik ve antropolojik olarak yalnızca bedenün bir parçası olan başın örtülmesi anlamına gelmektedir ve dinimizce farz olduğu kesin olarak söylemeyecek bir uygulamadır. Ama bu başörtüsü söylemi, *tüm bedenün örtülmesi, iffet ve namusun korunması, kadının kutsanması ya da aşığılanması ve özgürleştirilmesinden* tutun, inanıp inanmamada bir ölçüt sayılmaya kadar varırlmıştır. Kadının avretini ve mahremiyetini dile getiren biricik simge sayılmış; diğer yandan da, "cariyeler" bu 'namus ve iffet simgesi'ne -belki de daha az kadın addedildikleri için- layık görülmemişlerdir.

İnsan Felsefesi ve Kadın

Sokrates'ten sonra insanı ve onun varoluş tarzını düşünce ve eylemin temelüne yerleştiren felsefe, Descartes'in yerinde deyimiyile, "medeniyetin ölçüsüdür". İslam Felsefesi de, bir bilim ve felsefe disiplininin bitişmesinden oluşan İslam düşüncesi ve tarihinin özel ve özgün adıdır. İslam Felsefesi, İslam Düşüncesi Tarihi içinde, IX-XIII Yüzyıllar arasında yaklaşık dört yüzyıllık bir medeniyetin dile getirilişidir. Bu medeniyetde de,

tıpkı Batı'da olduğu gibi, belki ondan daha çok, insan odak alınmış; din bile, "nasılsa, öyle" yaratılan, var olan insan ve insanın sorunu çevresinde biçimlenmiş, biçimlendirilmiştir. İnsanın kendi varlık özelliğinden başlayarak din, Tanrı ve Tanrısal buyruklar, insan için, insana göre ve insandan dolayı belirlenmiştir. XIII Yüzyılda ise, insan kendinden, dolayısıyla Tanrı'sı ve dininden kopartılmış; tıpkı, Tanrı'nın insanın belirlemesine bıraktığı doğa gibi, insan da kendisini, felsefesiz bir tarihin betimlediği mevhum, yarı-insan-yarı erkek bir tanrıya ve onun yukarıdan belirlemelerine bırakmıştır. Artık bu yüzyıldan sonra felsefesiz bir din, felsefesiz bir tanrı ve nihayet felsefesiz bir insan vardır. Düşüncenin ve bilimlerin temeli olan felsefe, İslam dünyasında dinsizliğin kaynağı olarak suçlanmıştır. Oysa asıl sorun, felsefesiz bir dinin, varlığını, tüm insani yapı ve özelliklere dayatmasıdır.

Kur'an'ın ilgili ayetlerine bakalım: *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (benlik, töz, zat, öz) yaratan, ondan eşini var eden ve ikisinden pek çok erkek ve kadın meydana getiren Rabbinize saygısızlıktan sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'ın ve yakınların haklarına riayetsizlikten sakının"*.¹

"Tek bir nefis" (nefsun vahide), ne erkek ne de dişidir. Çünkü ondan erkekler ve kadınlar türetilmiştir. Çift kutuplu bir cinsiyet özelliği taşıyan tek nefis, Kur'an'ın kadın ve erkeği ontolojik olarak eşit gördüğüne ilişkin en açık kanıtlardan biridir.

¹ Kur'an-ı Kerim, 4 Nisa 1.

"Kadınlar sizin, siz de kadınların örtüsüsünüz"² ayeti, erkekle kadının ahlaki ve insani yönden birbirini tamamladıklarını; kadınlar erkeklerin benzerleridir (birbirinin yarısıdır)³ hadisi de, varoluşsal birlikteliği teyit etmektedir.

Bu denli açık ifadeleriyle Kur'an, erkek ve kadınları her durum ve iş konusunda teker teker anmakta ve insan tanımının, ancak ikisinin bütünlüğü göz önüne alınınca, mümkün olabileceğine işaret ederek, detaylandırmaktadır: "*Doğrusu erkek ve kadın Müslümanlar, erkek ve kadın müminler, Allah'a boyun eğen erkek ve kadınlar, (O'na) gönülden bağlanan erkek ve kadınlar, oruç tutan erkek ve kadınlar, iffetlerini koruyan erkekler ve kadınlar, Allah'ı çok anan erkekler ve kadınlar, işte Allah bunların hepsine bağışlanma ve büyük ödül hazırlamıştır.*"⁴

Yüce Tanrı'nın her insan yaratılışına yerleştirdiği örtünme duygusu ve dürtüsü, teolojik ve felsefi temelinden oynatılarak, başörtüsüne indirgenmiş; Kur'an'da çıplaklık, "avret-i muğallaza"ya (arka ve ön)'ya dikkat etmemek; beden bu kısımlarını örtmemek iken, başörtüsü söylemi, başı ve saç da bu kısımlara dahil etmiştir. Başörtüsü söylemi, bedenin ön ve arka kısımlarını örtmenin doğal ve dinsel gereğini gölgeleyecek kadar, örtü ve örtünmenin yerini tutar olmuştur.

² Kur'an-ı Kerim, 2 Bakara 187.

³ Ebu Davud, Taharet, 95; Tirmizi, Taharet, 82; Darimi, Vudu, 75; Ahmed ²

⁴ b. Hanbel, Müsned, VI/256.
Kur'an-ı Kerim, 33 Ahzab 35.

Başörtüsü Söylemi Karşısında Kadın Ne Kadar İnsan?

Kadın, İslam ve modernlik arasındaki uzlaşmaz görünen simgeyi oluşturması bakımından odak noktasını teşkil etmiştir.⁵

Kadınların insan olduğunu kabul etmemek için onu, Kur'an'ın verdiği temel insan haklarından yoksun bırakan bu yapay gelenek, bazı tasavvufi eserlerde de sürdürülmüştür. Hala da sürdürülmektedir. Zamanının kadınları hakkında acı bir dille konuşan Takıyüddin Huni (ö. 1426), "İnsanlığın en ikiye bölünmüşü kadınlardır. Zekalarının, dinlerinin ve kanaatlerinin zayıflığından ötürü imanları noksandır",⁶ demektedir.

Bir başka örnek:

"*Cehenneme baktım ve cehennem ehlinin çoğunun kadın olduğunu gördüm. Cennete baktım. Cennet ehlinin pek azının kadın olduğunu gördüm.*"⁷ Hz. Peygamber'e saygısızlık pahasına nispet edilen daha buna benzer pek çok söz vardır. Öyle ki, İslam dünyasında kadını aşağılayan görüşler, gittikçe herhangi bir dini kaynağa referans vermeye gerek duyulmadan genel kabul düzeyinde kesin yargılara dönüşmüştür. Bu yargılar Türk din anlayışını da etkilemiş; kadına değer atfeden Türk kültürü, kadın düşmanlığını savunan dogmalarla gölgelenmiştir. Buna en çarpıcı örnek, XII. Yüzyılda Yusuf Has Hacib'in kaleme aldığı Kutadgu Bilig'de yer alan akıl ve din-dışı kadın aleyhtar görüşlerdir. Yusuf Has Hacib şunları söylüyor:

⁵ Bkz. Nilüfer Göle, Modern Mahrem, Metis Y., İst. 1994, s. 13, 14.

⁶ Kelabazi, et-Taarruf, s. 20 (aktaran: Margareth Smith, Bir Kadın Sufi: Rabia, s. 173).

⁷ Kutu'l-Kulüb, s. II/238 (aktaran: Margareth Smith, Bir Kadın Sufi: Rabia, s. 172).

"Kadını baş boş bırakma, kapıyı kapalı tut; insana her türlü uygunsuzluk kadından gelir." (Beyit no:1303)

Gerçekten, varlık alanında bir kaburga kemiğinden ibaret görülen kadının, tıpkı insanlığı gibi, aklı ve dini de mi eksiktir?

"Ebu Said el-Hudri'den: Bir Kurban veya Ramazan Bayramı'nda Peygamber musallaya çıktı. Kadınlara rastladı ve onlara: "Ey kadınlar topluluğu! Sadaka verin. Zira, cehennem halkının çoğunun sizler olduğu bana gösterildi", buyurdu. Onlar: "Neden, ya Rasulallah?" diye sordular. Peygamber: "Çünkü siz çokça lanet eder ve kocalınıza küfran-ı nimet (nankörlük) edersiniz. Kendini denetleyebilen dikkatli ve tedbiri bir erkeğin aklını, sizin kadar aklı ve dini eksik hiçbir kimsenin çelebileceğini görmedi", buyurdu. Onlar: "Nedir dinimizin ve aklımızın eksikliği ya Rasulallah?" dediler. Hz. Peygamber: "Kadının şahitliği erkeğin şahitliğinin yarısı değil midir? Onlar "Evet" dediler. Peygamber, "bu aklınızın eksikliğinden. Kadın hayız (adet) gördüğü zaman namaz kılmaz ve oruç tutmaz değil mi?" buyurdu. Onlar: "Evet" deyince, Peygamber, " işte bu da dininizin eksikliğindedir," yanıtını vermiştir.⁸

Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e karşı devrim olarak berkitilen bu yapay gelenek, şaşırtıcı biçimde hemen her hadis külliyyatında eksiksiz biçimde yazıya geçirilmiştir. Buradaki diyaloga dikkat edersek şunları görürüz. Kadınların sadaka verebilmeleri için, kocalarının kazançlarından başka kendileri ekonomik güç ve özgürlüğe sahip olmaları gerekir. Oysa, kurgulanan kadın tiplemesinde, mirastan erkeğe nispetle yarı yarıya pay sahibi olan

⁸ Buhari, Hayz, 6; Zekat, 44; Muslim, İman, 132; Ebu Davud, Sünnet, 15; Tirmizi, İman, 6; İbn Mace, Fiten 19; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II/67, 373.

kadının, kocası gibi geçim için çalışmasının gerekli olmadığı ve ekonomik sorumluluğun da erkeğe ait olduğu yazılır. Hele kadın, kocasının izni olmadan dışarı bile çıkamadığı tezini dikkate alırsak, bir kadının kendi inisiyatif ve tasarrufunda sadaka verebilecek bir ekonomik güce sahip olması düşünülemez.. Bunu her İslam ilmihaliinde ya da dini eserlerde bulmak mümkündür. O takdirde, ikisinden biri yanlıştır. Ya kadın da çalışıp kazanmak ve kendi kazancından sadaka vermek zorundadır, ya da buradaki emir yanlıştır. Çalışıp kazanma zorunluluğu olmayan kadına, sadaka vermediği gerekçesiyle cehennemini yolunu gösteren bu hadis, temelden yanlış olmalıdır.

Çokça lanet etmek ve nankörlükta bulunmak, kadından sadır olduğunda, küçük ahlaki kusurlar olmaktan çıkmakta, kişiyi cehennemlik yapmaktadır. Hatta bir cinsi çoğunluk itibarıyla cezalandırmaktır. Bu ise İslam'ın adalet anlayışıyla bağdaşmaz.

Hayız görmek, Tanrı'nın kadınlara verdiği bir ceza olamaz. Kadın bundan dolayı dinen eksik sayılırsa bu açıkça insanüstü bir adaletsizlik değil, insanın insana reva gördüğü bir nefretin sonucu olabilir. Hz. Peygamber'in yaratılıştan gelen kadınlara özgü bu hali, eksiklik saymasını düşünmek insafsızlık ve mantıksızlık olur.

Şahitlik, İslam öncesi insan bile sayılmayan kadına tanınmış henüz başlangıç noktasındaki haklar manzumesindedir. Bu yüzden aklının eksik olduğunu iddia etmek, kadını ilkel anlayışa geri sürmek anlamına gelir.

İşte örtünün, türban ve çarşafın altındaki ilkel mantığın önemli besin kaynaklarından biri de bu rivayettir.

Başörtüsü bağlamında kadın odaklı tartışmalar, İslam düşüncesi içinde insan felsefesi yöntemi dışında geliştiği için, artık kadın eşek ve kara köpekle bir tutulur olmuştur: "İnsanın (doğal olarak erkeğin-ş.f.) namazını eşek, kadın ve kara köpek bozar. Abdullah b. Es-Samit dedi ki: Ey Ebu Zer, Neden kara köpek de, kırmızı ya da küçük köpek değil? Ebu Zer: Ey kardeşimin oğlu, bunu Peygamber'e ben de sordum. Demişti ki: " Kara köpek, şeytandır."⁹ Hadis sahteciliği ile bazı kayıtlarda kadının niteliğine de işaret edilmiştir: "Hayızlı kadın ve kara köpek namazı bozar".¹⁰

Hz. Peygamber'in kadınlara devrim niteliğinde tanıdığı insan olma ve insan gibi yaşama hakkı,¹¹ ibadet hakkı¹² birbiriyle çelişkili rivayetler ve bu rivayetlerin sonuna kadar savunucusu olanlarca hazmedilememiştir.¹³ Kadınların mescitlere yani camilere bile gitmelerini onların doğal hakkı gören Peygamber'in

⁹ Vehbe ez-Zuhayli, el-Fikhu'l-İslami ve Edilletuhu, I/764 (Bu hadis, Buhari dışında diğer hadis kitaplarında da geçmektedir).

¹⁰ Sünen-i Ebu Davud, Kitabu's-Salat, III/III, Bab: 109, Hadis no: 109, 703.

¹¹ Kadının dışarı çıkmasını izin veren rivayet için bkz. Sahih-i Buhari ve Tercemesi, Mütercim: Mehmet Sofuoğlu, Ötügen Y., İst. 1987, Kitabu't-Tefsir, XI/4678, Bab: 245, Hadis no: 316.

¹² Kadınların gece-gündüz mescitlere gelmelerine salık veren, cemaate katılmalarını teşvik eden öteki rivayetler için bkz. Sahih-i Buhari ve Tercemesi, Etbabu Sifati's-Salat, II/844, Bab: 81, Hadis no: 118; Kitabu's-Salat, I/468, Bab: 13, Hadis no: 24, Kitabu'l-lydeyn, II/937, Bab: 20, Hadis no: 28; Sünen-i Ebu Davud, Kitabu's-Salat, IV/272, Bab:239-241, Hadis no: 1143; A.g.e., IV/270, Bab: 239-241, Hadis no: 1141.

¹³ Hz. Peygamber'in açık iznini doğrudan yok sayamayan bazı raviler, mescit ve camilere süslenerek, koku sürünerek giden kadınlara öfke duymuşlar, bu öfkelerini de Peygamber'in eşi Aişe'ye söylemişlerdir. Bkz. Sünen-i Ebu Davud, Kitabu's-Salat, II/402, Bab: 53, Hadis no: 569.

bu geleneği, ülkemizde bile hala hazmedilebilmiş değildir. Atatürk 2 Şubat 1923'de İzmir'de halk ile yaptığı konuşmasında bu hazımsızlığı bir an önce Türk ulusunun aşması gerektiğine işaret etmişti. Atatürk'ün bu sözleri günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Atatürk'ün Hz. Peygamber'in uzak vizyonunu dile getiren bu ileri görüşlülüğü, henüz ülkemizde tam olarak anlaşılmış değildir.¹⁴

İslamiyet kadını cehaletten ve insanlık dışı konumdan kurtarmaya dönük devrim yaratırken, kadınların bu konumunu hazmedemeyen söz konusu öfke, çağlar boyunca şekil ve içerik değiştirerek şiddetlenmiştir: Adı, kadını tüm insani ve sosyal haklarından dolayı ama etkili bir biçimde yoksun bırakan başörtüsü söylemi. Örtünmemek, bedeni her erkeğe peşkeş çekmektir.¹⁵

Ayırım çok açıktır. Örtünenler ve örtünmeyenler. Bu tip ayırım, ne İslam öncesi Cahiliye döneminde ne de İslam'ın ilk asırlarında vaki değildir. Örtünmenin alamet-i farikası, bu görüşe göre, başörtüsüdür. Örtünmemek de başörtüsü takmamaktır. Çünkü, kadın ya da erkek, Tanrı'nın yaratılışlarına ve doğalarına yerleştirmiş olduğu temel örtünme duygusunu zaten taşımaktadır. Adem ile Havva'nın, açılan kaba avret yerlerini örtüklerine ilişkin ayet bu hakikati vurgulamıştır.

¹⁴ Atatürk'ün kadının örtünmesi ve örtünme şekli hakkındaki görüşlerini içeren tam metin için bkz. Sadı Borak, Atatürk'ün Resmi yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleyişleri, Halkevleri Atatürk Enstitüsü Araştırma Yayınları, Ankara 1980, s. 162 vd.

¹⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, Kadın Modernizm Örtünme, Esra Y., Konya 1994, s. 9-12, 30.

Adem ile eşi, yasak meyveden tadar tatmaz ayıp yerlerinin (sev'at) farkına vardılar. Derhal cennet yapraklarıyla oralarını (ağır avret kısımlarını) örtmeye koyuldular...¹⁶

Örtünme duygusuna her iki cinsin de aynı tepkiyi vermiş olmaları bu yaratılış gerçeğini kanıtlamaktadır. Yoksa **Havva başını da örttü kaydı** mutlaka belirtilmiş olurdu. Başörtüsü söylemlerine Sümerlere, Hititlere ve İsrail oğullarına kadar tarih biçenler, ellerinin altındaki bu ayette, özellikle başörtüsünün neden belirtilmemiş olduğunu görmezden gelmektedirler.

*"Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve (öteki) bütün mümin kadınlara (toplum içine çıktıklarında) dış kıyafetlerini üzerlerine almalarını söyle: bu, onların (temiz kadınlar olarak) tanınmalarını ve rahatsız edilmemelerini temin eder. Ama unutma ki Allah çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır."*¹⁷

Örtünme, İslam öncesinde kadınlar için hürlük ya da cariyelik konularını belirleyen bir simgedir. Bu ayette, Peygamber eşlerinin, kızlarının ve İslam'ı kabul etmiş tüm mümin kadınların, dışarıya çıktıklarında dış giysilerini üzerlerine almaları emredilmektedir. Çünkü kadın dışarıya dış elbisesini almadan çıktığında, cariyeye sanıp rahatsız ediliyordu. Toplumsal bir kategori olarak yerleşik uygulamanın kurbanı cariyenin dezavantajlarıyla sokakta karşılaşılması için bu ayetin uyardığı bildirilmektedir.¹⁸

¹⁶ Kur'an, 7 A'raf 20-22.

¹⁷ Kur'an, 33 Ahzab 59.

¹⁸ Bkz. Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, Hülasatü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, XI/4467.

XIII yüzyılda yaşayan çok önemli bir Kur'an yorumcusu, ayetin yorumundan cariyelerin "mal" olduğu sonucunu rahatlıkla çıkarabilmektedir.¹⁹ İslam'ın gelişinden itibaren yüzyıllar geçtiği halde, kaldırılmak istenen bu meş'um gelenek, klasik tefsirlerle yaşatılmıştır. Ancak cariyeye olmamak ve cariyelikten kurtulmak için, kadın olmak hatta Müslüman kadın olmak bile yetmemiştir. Çünkü cariyelerin Müslüman olup olmamaları fark etmemektedir. Günümüzde bile bu ilkel sosyal sınıfın varlığını, teo-rik düzlemde hem de İslam'a dayanarak savunanlar hayli fazladır. Örneğin çağdaş İslam fıkıhçılarından Vehbe ez-Zühayli, cariyelerin hür kadınların statüsünde olmadıklarını ve avret mahallerinin diğer kadınlardan farklı olarak, aynen erkeklerinki gibi, diz kapağı ve göbek arası yer olduğunu söylemiştir.²⁰

Ülkemizde din adına Araplaşmanın en temelli aracı kılınan kadın, cariyelik, türban, çarşaf ve "mahrem" gibi nitelemelerle tanımlanmıştır.

Deyim yerindeyse, kadın ve örtünme konusunda birbiriyle bu kadar çelişen, insan akıl ve havsalasını bu denli dumura uğratan; kadını insandan aşağı, cariyeyi de kadından aşağı gören bu bir yığın rivayet keşmekeşi, İslam'ın kadına bakışını gölgelemiştir. Bu çelişkili ve onur kırıcı rivayetler, zaman zaman fark edilip yumuşatılmaya çalışıldıkça iş daha da karmaşık bir hal almış, çığırından çıkmıştır. Cariyelerin neden örtünmeleri ge-

¹⁹ Fahreddin er-Razi, Mefatihü'l-Gayb, ty., XIII/2006 (Aktaran: Mustafa Öztürk, Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine, İslamiyat IV, 2001, sayı:2, s. 82).

²⁰ Vehbe ez-Zühayli, el-Fıkhü'l-İslami ve Edilletuhu, Beyrut 1989, I/584-593.

rekmediği sorusu, efendilerine hizmet için sık sık dışarı çıkmak zorunda kaldıklarından onları örtünme zahmetinden kurtarmak içindir, gibi, özü kabahatinden büyük, mantıksız, insafsız ve cahilce yorumlar yapılmıştır.

Eğer kadınların saçından tırnağına kadar avret sayıldıkları için örtünmeleri farz kılınmış olsaydı, bu da sırf kadın veya Müslüman kadın olmalarına bağlı bulunsaydı, hür kadınlar için ayrı, cariyeler için ayrı avret-mahremiyet ölçüsü konula bilirmiydi?

Acaba cariyelerin varlığı ve cariyelik kurumunun devamı, hür kabul edilen kadınlar ya da bu sınıfa girmeyi hak kazanan kadınlar karşılığında topluma sunulan kurbanlarmıdır?

Başörtüsüyle ilgili olduğu iddia edilen 24 Nur 31. ayet inmeden önce, Ebu Zekeriya el-Ferra (ö.207/822)'ya göre kadınlar, İslam öncesi dönemde başörtülerini arkalarına salıverirler ve ön taraflarını (boyun ve yakalarını) açarlardı. Bunun üzerine Müslüman kadınlar tesettürle emir olundular.²¹Başka bir rivayette, "kadınlar başörtülerini(aslında örtülerini-şf) yakalarının üzerine kadar örtünler" (24 Nur 31) ayeti indiğinde, "Ensar kadınlarının başları üzerinde adeta kargaları andıran (siyah) örtüler olduğu halde evden dışarı çıktıkları"²² öne sürülmektedir.

'Karga başlı' kadınlar arasında cariyelere yer verilmemiştir. Ayrıca, kelimenin tam anlamıyla kaba avret yerlerini örtecek, hatı cenazeleri defnedecek zorunlu örtü veya giysinin bile güç-

²¹ İbn Hacer, Fethu'l-Bari, Daru'l-Fikr, ty., VII/490.

²² Bkz. Ebu Davud, Libas, 29; İbn Hacer, Fethu'l-Bari, VIII/490 vd.; Seharanguri, Bezlu'l-Mechud, XVI/489.

bela tedarik edildiği Hz. Peygamber döneminde, kara çarşafın farz olduğu yanılığısına iten bu rivayetler, rastlantısal değildir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslam dininde "başörtüsü ya da türban" adına ne dersek diyelim, bunun örtülmesi ile ilgili kesinlikle herhangi bir emir ya da farz yoktur. Farz demek, yapılmadığı takdirde cezası Kur'an'da belirlenmiş kesin yargı ve zorunlu emir demektir. Türban takmamak, haram olmadığı için de, klasik İslam literatüründe 76'ya kadar sayılan haramların hiç birinde de geçmemektedir. Türbana özgürlük demek, olmayan bir dinsel farziyete özgürlük demektir ki, bu kendi içinde çelişkilidir.

Cariyeden Kadına, Kadından İnsana Ya Da Tersİ

Hür kadın ile cariyeye kadın kategorisi İslam kaynaklarında ve özellikle İslam fıkhiğinde, örtü, örtünme ve başörtüsü sorunu çerçevesinde belirginleşmektedir. İki farklı kadın, iki farklı avreti ve dolayısıyla iki farklı muameleyi doğurmaktadır. Hür kadın örtülü ve başörtülü olmakla yükümlü iken, cariyeye sınıfına giren kadın bu yükümlülükten muafır. İlk bakışta, yükümlülükten muafiyet, bir ayrıcalık ve şans gibi görülebilir. Ancak durum bunun tam tersidir. Örtünmemek, örtünmeye layık görülmemek demektir. Başörtüsü cariyeye yasaktır. Çünkü cariyeye hür kadın statüsünde değildir. Örtünme ve başörtüsü takma, bir ayrıcalıktır. Aynı ayırım bugün de teorik anlamda geçerliliğini korumaktadır.

El-Mer'e fi's-Şi'ri'l- Cahili (Cahiliye Şiirinde Kadın) adlı eserinde Dr. Ahmed Muhammed el-Hufi (Kahire 1997, s. 369-376) Arap şiirinden hareketle, Cahiliye dönemi kadınlarının açıklık ve örtünme konusundaki tutumlarını tasvir etmektedir.

Hufi'ye göre, Cahiliye döneminde Arap kadını ne tamamen kapalı, ne de bütünüyle açıktır. Açık kadınlar olduğu gibi, örtülü kadınlar da vardır. Bazı şiirlerden, baş ve yüz örtüsünün hürleri cariyelerden ayırt eden bir özellik olduğu; acı, hüznün ve ağıt yakma gibi durumlarda yüzlerin ve başların açıldığı nakledilmektedir. Bu yüzden, savaşta yenileceklerini ve esir düşeceklerini anlayan hür kadınlar, kendilerine tenezzül edilmez düşüncesiyle cariyelere benzemek için yüzlerini ve başlarını açarlar ve bu şekilde kaçmaya hazırlanırlardı.²³

Örtünme ve başörtüsü bu tarihsel malumata göre, kadınların toplumsal statüleriyle doğrudan ilgilidir. Kadının örtünmesini ve başörtüsü takmasını amir hüküm, dini bir esastan çok, İslam öncesi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel koşullardan kaynaklanmaktadır. Yani, tam anlamıyla bir geleneksel pratiktir.

*"Ey Peygamber! Eşlerine, kızlarına ve (öteki) bütün mümin kadınlara (toplum içine çıktıklarında) dış kıyafetlerini üzerlerine almalarını söyle: bu, onların (temiz kadınlar olarak) tanınmalarını ve rahatsız edilmemelerini temin eder. Ama unutma ki Allah çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır."*²⁴

Örtünme, İslam öncesinde kadınlar için hürlük ya da cariyelik konumlarını belirleyen bir simgedir. Bu ayette, Peygamber eşlerinin, kızlarının ve İslam'ı kabul etmiş tüm mümin kadınların, dışarıya çıktıklarında dış giysilerini üzerlerine almaları emredilmektedir. Çünkü kadın dışarıya dış elbisesini almadan çıktığında, cari-

²³ İ. Hakkı Ünal, Hadislerle Göre Kadının Örtünmesi, ss. 54-55 (İslamiyat IV, 2001, sayı:2 içinde).

²⁴ Kur'an, 33 Ahzab 59.

ye sanıp rahatsız ediliyordu. Toplumsal bir kategori olarak yerleşik uygulamanın kurbanı cariyenin dezavantajlarıyla sokakta karşılaşılması için bu ayetin uyardığı bildirilmektedir.²⁵

Kur'an, bu ayette aslında yerleşik toplumsal bir yara olan cariyelik geleneğini yıkmak için, kadınların kıyafetlerine çeki-düzen vermelerini istemiştir. Eğer böyle bir ayrımın bulunmadığı bir topluma seslenmiş olsaydı, güçlü olasılıkla özellikle dış elbise giyerek dışarı çıkılması emredilmezdi. Çünkü ayetin illeti (inişine dayanak teşkil eden neden) ortadan kalkmış olurdu.

Bazı Kur'an yorumcuları (müfessirler), bu ayete dayanarak kadının kimliğini gizlemesi ve ayak takımının tacizleri sırasında tanınmaması için çarşaf giymeleri gerektiği hükmüne varmışlardır.²⁶ Oysa dış elbiseyi çarşafa tefsir etmek son dereceersizdir. Çünkü ayette dış elbise, zaman ve koşulların belirlediği, örf ve geleneğin hoş gördüğü elbise tarzı olmak bakımından kişinin kendi seçimine bırakılmıştır.

Örtünmenin tarzı ve başörtüsünün dini bir temele dayanıp dayanmadığına ilişkin ayrıntıları daha sonraya bırakalım.

Fahreddin er-Razi (ö. 606/1209) 24 Nur 31. ayette geçen "ziynetlerini göstermesinler" kısmını tefsir ederken şu görüşü savunur. *"İslam bilginleri, ayetteki 'kendiliğinden görünen yerler dışında ziynetlerini göstermesinler' ifadesinin sadece hür kadınlarla sınırlı olduğu konusunda uzlaşmışlardır. Zaten ifade-*

²⁵ Bkz. Konyalı Mehmet Vehbi Efendi, Hülasatu'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an, XI/4467.

²⁶ Bkz. A.g.e., XI/4467; IX/3718 (Vehbi Efendi Nur Sresi 31. ayeti tefsir ederken de çarşafın tesettür tarzı olduğu sonucunu çıkarmaktadır.)

den bu anlamın kastedildiği açıktır. Çünkü cariye, bir maldır. Dolayısıyla alınıp satılırken ihtiyatlı olunması gerekir. Bu da ancak ona iyiden iyiye bakılmasıyla olur. Oysa hür kadınlar için böyle bir durum söz konusu değildir."²⁷

XIII yüzyılda yaşayan çok önemli bir Kur'an yorumcusu, ayetin yorumundan cariyelerin "mal" olduğu sonucunu rahatlıkla çıkarabilmektedir. İslam'ın geliştirdiğinden itibaren yüzyıllar geçtiği halde, kaldırılmak istenen bu meş'um gelenek, klasik tefsirlerle yaşatılmıştır. Ancak cariye olmamak ve cariyelikten kurtulmak için, kadın olmak hatta Müslüman kadın olmak bile yetmemiştir. Çünkü cariyelerin Müslüman olup olmamaları fark etmemektedir. Günümüzde bile bu ilkel sosyal sınıfın varlığını, teorik düzlemde hem de İslam'a dayanarak savunanlar hayli fazladır. Örneğin çağdaş İslam fıkıhçılarından Vehbe ez-Zühayli, cariyelerin hür kadınların statüsünde olmadıklarını ve avret mahallerinin diğer kadınlardan farklı olarak, aynen erkeklerinki gibi, diz kapağı ve göbek arası yer olduğunu söylemiştir.²⁸ Cariyenin avretinin göbek ile diz kapağı arasında olduğu şu rivayete dayandırılır: "*Peygamber buyurmuştur: Bir-niz kölesini veya cariyesini ya da işçisini evlendirdiği zaman, artık onun göbeğinin altına ve dizinin üstüne bakmasın*"²⁹ Demek ki, efendi, evlendirinceye kadar cariyesinin istediği her yerine bakabilemekteydi. Böylece, örtünme konusunda cariyeye-

²⁷ Fahreddin er-Razi, Mefatihü'l-Gayb, ty., XIII/2006 (Aktaran: Mustafa Öztürk, Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine, İslamiyat IV, 2001, sayı:2, s. 82).

²⁸ Vehbe ez-Zühayli, el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletuhu, Beyrut 1989, I/584-593.

²⁹ Muhammed b. Muhammed b. Süleyman er-Rudani, Cem'u'l-Fevaid, çvr. N. Erdoğan, İst. ty., s. 118.

lerin hür kadınlardan farklılığı İslam öncesinden gelen bir geleneğin devamı olarak sürmüştür.³⁰

Cariyelik geleneğine bağlı olarak Kur'an-ın o zamanki örfe dayanarak yaptığı kılık-kıyafet düzenlemesinin geçerliliğini koruması, bu geleneğin yaşatılması ya da yaşatılmaması ile doğrudan ilgili bulunmaktadır.

Dini literatürde yer alan rivayetler, başörtüsü söylemiyle cariyeye ile hür kadın arasındaki ayrımı kökleştirmiş; bu sosyal ve sınıfsal ayrım günümüzde başörtüsünün dini gerekçesine temel oluşturmuştur.

İbn Ömer'e göre, satışa çıkarılan cariyenin hürmeti (dokunulmazlığı) olamaz. Çünkü o bir maldır; dolayısıyla göğsüne, karnına, arkasına, bacaklarına bakmak ve dokunmak caizdir.³¹ Alınıp satılan mal olan cariyelerin, kadın olmaları, hele "örtünmeyi hak edecek hür kadın" statüsüne yükselmeleri mümkün değildir. Ömer'in, huzuruna gelen dış giysili (cibablı) cariyeyi, hür kadınlara benzeme hakkı olmadığı gerekçesiyle, başına vurarak dövdüğü ve başını açtırdığı rivayet edilmiştir. Halifeligi döneminde cariyelerin başlarını örtmelerini yasakladığı da gelen haberler arasındadır. Ebu Musa el-Eş'ari'nin de cariyesini cibab (dış elbise) giydiği için dövdüğünü yine başka bir rivayetten öğreniyoruz.³² Neredeyse tüm rivayetler bu yöndedir.³³

³⁰ İ. Hakkı Ünal, Hadislerle Göre Kadının Örtünmesi, s. 61.

³¹ Muhammed b. Devvas Kal'aci, Mevsuatü Fıkhi Abdillâh b. 'Umer, Beyrut 1986, s. 598.

³² Bkz. İbn Ebi Şeybe, II/331; Abdurrezzak, III/135-136; Said b. Mansur, Sünen, Beyrut 1995, II/7.

³³ Bkz. Rudai, I/199; İbn Ebi Şeybe, I/91.

Cariyelere reva görülen sözde dini gerekçelere dayalı bu muamele, İslam rasyonalizmi ve sağduyulu akademik bir ciddiyetle eleştirilecek yerde savunulmuş; hürlükleri hangi gerekçeye bağlı olarak belirlendiği meçhul bulunan kadınların taciz edilmesi için cariyelik bir araç olarak meşrulaştırılmıştır.³⁴ Bu yaklaşıma göre, hür kabul edilen kadınlar dışında herkes birbirinin, cariyeye olarak tuttuğu kadınına rahatlıkla sarkıntılık edebilir sonucu çıkarmak için kafa yormaya gerek kalmamaktadır. Bu ise, İslam'la ve Peygamber'in yaşam felsefesiyle esastan çatışır.

Bu arada köleler de ihmal edilmemiştir. Tıpkı cariyeler konusunda olduğu gibi, köleler konusunda da akıl almaz rivayetler, Hz. Peygamber'in ağzından aktarılırken hiçbir kayıt ve ölçü tanınmamıştır. Köleler de cariyelerin erkek versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır:

"Hz. Peygamber, kızı Fatıma'ya bir köle getirdi. Bu köleyi ona hibe etmişti. O sırada Fatıma'nın üzerindeki elbise, kendisini tam olarak örtbilecek nitelikte değildi. Peygamber: Bunda senin için bir beis yok (sıkılma), içeri gelen sadece baban ve kölendir" demiştir.³⁵ Aişe'nin saçını tararken kölesinin ona baktığı bildirilmiştir. Kimisine göre, kölenin, sahibesinin saçlarına bakamayacağı iddia edilmiş, bazı rivayetlere göre köleye mahrem olmadığı belirtilmiştir.³⁶ Maverdi'ye göre de, erkek kö-

³⁴ Bkz. İ. Hakkı Ünal, Hadislere Göre Kadının Örtünmesi, s. 61 vd.

³⁵ Ebu Davud, es-Sünen, Libas 32, Hadis no: 4106 (II/460); F. Er-Razi, Mefatihü'l-Gayb, XXIII/20006-07; Kurtubi, el-Cami, XII/155; İbn Kesir, Tefsir, III/286; Süyuti, ed-Durru'l-Mensur, V/43; Kasimi, Mehasinu't-Te'vil, XII/4592. (Aktaran: Mustafa Öztürk, Klasik Tefsirlerdeki 'Tesettür' Formu Üzerine, s.82).

³⁶ Kütüb-i Sitte ve Şerhi, Çağın Y., İst. 1992, Kitabü'l-Libas, X-IV/358-359, Bab: 32.

le sahibesine haram, cariyeye ise efendisine helaldir. *Çünkü bir kadının cinselliğinden yararlanmak, ancak onun sahibi için söz konusudur. Oysa erkek kölenin sahibesinin cinselliğinden yararlanma hakkı yoktur. Cariyenin ferici (dışılık organı) ise efendisinin malıdır.*³⁷

İnsan aklını, insaf ve iz'anını darmadağın eden bu yargılar, kadının cinselliğinin hangi boyutlarda din adına sömürüldüğünü; bu sömürge zihniyetinin günümüzde başörtüsü şeklinde nasıl tecelli ettiğinin yapay geleneksel art alanını oluşturmaktadır.

Deyim yerindeyse, kadın ve örtünme konusunda birbiriyle bu kadar çelişen, insan akıl ve havsalasını bu denli dumura uğratan; kadını insandan aşağı, cariyeyi de kadından aşağı gören bu bir yığın rivayet keşmekeşi, İslam'ın kadına bakışını gölgelemiştir. Bu çelişkili ve onur kırıcı rivayetler, zaman zaman fark edilip yumuşatılmaya çalışıldıkça iş daha da karmaşık bir hal almış, çığırından çıkmıştır. Cariyelerin neden örtünmeleri gerekmediği sorusu, efendilerine hizmet için sık sık dışarı çıkmak zorunda kaldıklarından onları örtünme zahmetinden kurtarmak içindir, gibi, özrü kabahatinden büyük, mantıksız, insafsız ve cahilce yorumlar yapılmıştır.

Eğer kadınların saçından tırnağına kadar avret sayıldıkları için örtünmeleri farz kılınmış olsaydı, bu da sırf kadın veya Müslüman kadın olmalarına bağlı bulunsaydı, hür kadınlar için ayrı, cariyeler için ayrı avret-mahremiyet ölçüsü konulabilirmiydi?

³⁷ Maverdi, Nuket, IV/94. (Aktaran: Mustafa Öztürk, a.g.m., s. 82).

³⁸ İbn Hacer, Fethü'l-Bari, Daru'l-Fikr, ty., VII/490.

Acaba cariyelerin varlığı ve cariyelik kurumunun devamı, hür kabul edilen kadınlar ya da bu sınıfa girmeyi hak kazanan kadınlar karşılığında topluma sunulan kurbanlarıdır?

Başörtüsüyle ilgili olduğu iddia edilen 24 Nur 31. ayet inmeden önce, Ebu Zekeriya el-Ferra (ö.207/822)'ya göre kadınlar, İslam öncesi dönemde başörtülerini arkalarına salıverirler ve ön taraflarını (boyun ve yakalarını) açarlardı. Bunun üzerine Müslüman kadınlar tesettürle emir olundular.³⁸ Başka bir rivayetde, "*kadınlar başörtülerini(aslında örtülerini-şf) yakalarının üzerine kadar örtünler*" (24 Nur 31) ayeti indiğinde, "*Ensar kadınlarının başları üzerinde adeta kargaları andıran (siyah) örtüler olduğu halde evden dışarı çıktıkları*"³⁹ öne sürülmektedir.

'Karga başlı' kadınlar arasında cariyelere yer verilmemiştir. Ayrıca, kelimenin tam anlamıyla kaba avret yerlerini örtecek, hatıta cenazeleri defnedecek zorunlu örtü veya giysinin bile güçbela tedarik edildiği Hz. Peygamber döneminde, kara çarşafın farz olduğu yanlışına iten bu rivayetler, rastlantısal değildir.

Kadını neredeyse salt kadın olduğu için insanlık onurunu hazmedemeyen, canı sıkılınca onu cariyeye sınıfına dahil ediveren siğ dünya görüşü, insanın Kur'an'da belirtilen fitri örtünme duygusunu istismar ederek, kadını ardı arkası gelmez örtünme emri adı altında dini bir sıkıyönetime tabi tutmuştur. Örtünme, gittikçe çarşaf koşuluna, çarşaf da, tek göz dışında peçe ile

³⁸ İbn Hacer, Fethu'l-Bari, Daru'l-Fikr, ty., VII/490.

³⁹ Bkz. Ebu Davud, Libas, 29; İbn Hacer, Fethu'l-Bari, VIII/490 vd.; Seharan-guri, Bezlu'l-Mechud, XVI/489.

birlikte tüm vücudun tepeden tırnağa örtülmesi talimatına bağlanmıştır. Asırlar geçtikçe bu keyfi yorumlar, artık dinin, Kelime-i Şehadet'i bile gölgede bırakan bir emri olarak insanların zihinlerine kazınmıştır.

"Hür-carie" ayırımını savunmak, örtüden çarşafı, örtünmeden de tek göz dışında tüm bedenini kapatılmasını anlamak ve bunu iman-küfür çizgisi olarak belirlemek, "örtülü ya da örtüsüz, başörtülü ya da başörtüsüz herkese özgürlük" iddia ve istemini inandırıcılıktan uzaklaştırmaktadır. Örtünmemekten kasıt, başörtüsüzlük olarak bilinmekte ve çıplaklık başörtüsüzlükle özdeşleştirilmektedir. Hatta öyle ki, başörtüsü, karma eğitimi onaylamamanın bir simgesidir. Baş örtmemek, her türlü ah-laksızlık ve fuşşa davetiye çıkarmaya aday olmak anlamına gelecek şekilde yorumlanmıştır:

1980'li yıllardan sonra "İran Devrimi" nin de etkisiyle, siyasal dinci akımlar, başörtülü olmayan kadınları ve kızları, bazen doğrudan, çoğunluk da dolaylı şekilde cariyeye olarak adlandırırlardı. Bu tasnifin klasik tarihsel arka planını ayrıntısıyla görmüş olduk. "Başörtüye özgürlük" söylemi, başörtüsüzlüğü içten içe cariyelik olarak telakki etmektedir.

Zamanla sırf başörtüsüyle te'vil ve temsil edilen örtünme acaba, İslam'da hangi dini gerekçelere dayanmaktadır? Bu gerekçeler varsa, bağlayıcılığı nedir? İddia edildiği kadar bu gerekçeler güçlüdür? Farz mıdır? Sünnet midir? Yapılmadığı takdirde cezası var mıdır? Yoksa sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel kodlar üzerindemi temellenmektedir? Veya geleneksel bir uygulamadan mı ibarettir?

Örtünme, kadın bedeninin avret olmasını, yoksa kadının sosyal statüsüyle ilgili midir? Eğer ikincisiyse, sosyal statülerin değişmesi ya da bir sınıftan öbürüne geçme, örtünmeyi etkiler mi? Eğer birincisiyse, cariyeler kadın değildir?

Türban söylemine göre, kadınların tesettüre riayet etmemeleri durumunda, toplumda giderek ahlak bozulacak, iffet ve haya duygusu zayıflayacaktır. Tesettürlü kadınlar, erkeklerin sarkıntılığına maruz kalmazken, açık-saçık giyinip başka erkeklerle şık görünme hastalığı olan kadınlar, serserilerin saldırılarına hedef olmaktadır. Şüphesiz bunda açık-saçık şekilde arz-ı endam etmesinin büyük payı vardır.⁴⁰

Üniversitelerde okuyan başörtülü kız öğrencilere seslenen bir kitapta, örtünme ve tesettürden türban kastedildiğine açıkça tanık oluyoruz:

" Her şeyi kaybetmeyi göze alıp örtünmenizi istiyoruz. Özellikle başınızı geniş bir örtüyle mükemmelce örtün, başörtünüzü omuzlarınız üzerine indirin".⁴¹

Aynı yazar şöyle diyor:

"Örtsüzlük, açık-saçıklık hiçbir dine dayanmaz. Tam aksine, vahye kapalı, hatta vahiyle savaşıyor, vahyi kendisine en büyük düşman ilan eden, Allah ile ilişkisi olmayan seküler, dinsiz bir kimliği temsil eder, böyle bir kimliğin ibrazıdır bu kıyafet.

Bir bayan örtünmemekle Müslüman kimliğini reddetmiş, başka bir kimlikle tanınmayı tercih etmiştir.

⁴⁰ Z. Güler, A.g.e., s. 210, 211.

⁴¹ Mehmet Gökaş, Örtünme Çağrısı, s. 25, 26, 27.

Güzelce örtünmüş, tepeden tırnağa örtünmüş bir bayan, ban de Müslümanım deme gereği duyar. Ama açık-saçıklar bunu söyler."⁴²

Dil ucuyla verilmeye çalışılan yargılar burada çok net bir şekilde dile getirilmektedir. Buna göre, türban-her ne kadar seyrek telaffuz ediyorsa da- kesin bir farzdır. Yapmamak, haramdır, hatta Müslüman kimliğini reddetmektir. Türban takmayan kadın, küfre kadar gidebilir.

Yine başını örtmeyen ve özellikle Üniversiteli kız öğrencileri hedef alan sözlerinde yazar, ağır ithamlar ve hakaretlerle türbanın adeta Kelime-i Şehadet'ten öte bir emir olduğunu iddia etmektedir. Türbansızlar ona göre, hiçbir erdeme ve değere sahip olmayan kadınlardır. Bunlardan ne anne, ne ev hanımını ne de gelin olur. Kimsenin yanında yerleri yoktur. Çünkü başı açık, bu halleriyle sadece erkeğin bir an için hayvani duygularını kabartan bir **mahluk**⁴³ tan başka bir şey değildir.⁴⁴

Dindarlığın Siyasallaşmasından Siyasalın Dinleşmesine

Türban söylemi, dindarlığın nasıl siyasal alanın, olgudan-yapılma bir siyasal değere dönüştüğünü şu yargılarla somutlar:

"Türban yaşağı, dine saldırının en açık göstergesidir."

⁴² Mehmet Gökaş, A.g.e., ss. 48-50, 56.

⁴⁴ Mehmet Gökaş, Örtünmeye Çağrı, s. 58.

"Türban yasağı, yasakçıların tahrif etmeye çalıştıkları dini, kültürel ve ahlaki duruşu tahfiftir."

"Türban yasağı, dönüştürme projesinin bir parçasıdır."

"Türban yasağı, İslam inancını yok etme ve Müslüman kadını dönüştürme ve umutsuzluğa itmektir."

İşte tam da bu noktada, siyasalın dinselliği kendini göstermektedir.

Türban söylemi, 'Müslüman kadının özgürleşmesi'⁴⁵, ahlaksal ve dinsel bir erdemliliğin özgürleşmesi değil, siyasal ve kamusal alanı, kendi benzerlerinin girebileceği bir iktidar alanı olarak elde etme ya da yaratma özgürlüğüdür.

Tek gözüne kadar örtünmek, tek başına evdeyken bile başını, saçını örtmek yükümlülüğünden tutun, tahsillerini ancak lise son sınıfa kadar yapma ruhsatı verilmesine⁴⁶ kadar, kadına, hem sosyal alanda, hem de bireysel yaşamında, 'kendileri için en iyi yerin, yerin altı olduğu'⁴⁷ telkin edile edile, İslam'ı, yüzyıllardır aleyhlerine işleten zihniyete, siyasal dinsellikle yanıt vermişlerdir. Bir taraftan, 'kadın-erkek ilim her Müslüman'a farzdır,⁴⁸ den-

⁴⁵ Bkz. Cihan Aktaş, Bir İktidar Alanı aracı ve Bir özgürlük Sembolü Olarak Türban, ss. 92, 84, 97.

⁴⁶ Bkz. Şeyhülislam Musa Kazım (1858-1920), s.88.

⁴⁷ Bkz. Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Hazırlayan: Reşit Rahmeti Arat, TTKY., Ank. 1994 (aktaran: Şahin Filiz, Kutadgu Bilig Etiğinde İnsan Eleştirel Bir Yaklaşım, S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, Yıl:2, Sayı:14, Konya 2002, s. 251-270).

⁴⁸ Bkz. Şeyhülislam Musa Kazım (1858-1920), s. 88; İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), ss. 463-469 (İsmail Kara, Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi, Gerçek Hayat Dergisi Y., İst. 2001 içinde).

miş, diğer yandan, kadının İslam'a göre hangi ilimleri tahsile mezun olduğu listelenmiş⁴⁹, başka bir yandan da, kadının dışarı çıkması için ya zorunluluk ya da koca izni şart koşulmuştur.⁵⁰

Türban söylemi, özellikle 1970'lerden sonra, 'dinsel gerekçeden kalkılarak 'namus ve iffetin muhafazası' amacına hizmetten vazgeçmiş; kendisine, siyasal iktidar alanı açabilecek kamusal dinselliği kimlik olarak tercih etmiş görünmektedir. Bu bizim saptamamız değil, türban söyleminin pratikteki taşıyıcılarının kendi itiraf ve ifadeleridir. Bu siyasallık, her zaman olduğu gibi, ilhamını 'kökü dışarıda dindarlık' modelinden almıştır:

Peki, acaba, gerçekten 'İslami bir kıyafet' var mıdır?

Halil Günenç: İslami bir elbise şekli teklif edilemez.

Hayrettin Karaman: Tek tip bir elbise teklif edilemez. Her Müslüman ille de siyah bir çarşaf giyecektir denilemez. Her Müslüman ille de uzun bir pardösü giyecektir de denilemez. Böyle bir vücubun delili yoktur.

Bekir Topaloğlu: Elbisenin şekil bakımından gayri Müslimlerininkine benzemesi bir sakınca doğurmaz. Bu benzerlik, itikadi açıdan onlara benzemek anlamına gelmez. Çünkü gerek örtünme ile ilgili nasların, gerekse Asr-ı Saadet'ten beri çeşitli İslam toplumlarının giyindiği kıyafetlerin incelenmesinden anlaşılıyor ki, kılık-kıyafetten asıl maksat, belli özelliklerdeki elbi-

⁴⁹ Bkz. Faruk Beşer, Fıkıh Açısından Avret ve Örtünme, 139-140.

⁵⁰ İzmirli İsmail Hakkı (1868-1946), ss. 463-469.

selerle örtünmenin sağlanmasıdır.

Aynı kitabın 16. sayfasında ise Topaloğlu, bu iddialarının tam aksini dile getirmiş idi ve arada sadece dört sahifelik bir mesele vardır. Topaloğlu'nun burada, İslam'daki kıyafetin bir örf????? ve adet görüntüsü olmadığını, çünkü Arap kavimlerinin İslam'dan önceki kıyafetlerinin değişik ve umumiyetle bugünkü Avrupalı tesirin görüntüsü gibi olduğunu iddia etmektedir. Aynı sayfada, İslam dininin kendine has bir kıyafet sistemi getirdiğini, bir Müslümanın fiilen, yani kendi kıyafetiyle buna muhalefet etse, giyim ve kuşamını İslami sisteme uydurmasa, günahkar olacağını söylemiştir.⁵¹

*İ. Lütfi Çakan: İslami bir elbise diye tek şekil tavsiye ve teklifi imkansızdır. Bu konuda hareket noktası, sünnetin kabul etmediği giyim-kuşam şekillerinden uzak kalmak olacaktır.*⁵²

Aynı tartışma toplantısının yayınlandığı kitabın ilerleyen sayfalarında, bu görüşlerin neredeyse tam tersi savunuluyor ve 'İslami bir kılık-kıyafet'in gerekliliğinden söz ediliyor:

İ. Lütfi Çakan: Bir başka açıdan bakıldığında da, Müslümanın Müslümanlara has bir giyim-kuşama sahip olması, kendisiyle aynı inancı paylaşan insanlara duyduğu saygı ve bağlılığın gereğini yerine getirmesi demektir.

⁵¹ Bkz. İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme, Soru-Cevap-Tartışma Kısmı, s. 16.

⁵² İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme, s.142, 143, 144, 145; A.g.e., Soru-Cevap-Tartışma Kısmı, s. 21.

⁵³ İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme, s. 173, 179.

Kitabın sonuç bölümünde ise, bu son değerlendirmeyi teyid, katılımcıların çoğunun söylediklerini tekzip eden bir deklarasyon yayınlanıyor ve şöyle deniyor:

"İslam'ın kendine has bir kılık-kıyafet nizamı ve adabı vardır. Bunu kabul zorunludur. Tesettür hakkında icma vaki olmuştur." ⁵³

Ancak asıl istikrarsızlık, Yüce dinimiz İslam'ı, tüm Müslüman ulusların örf ve adetleri yerine, Arap ve İran geleneğiyle sınırlandırmaktan kaynaklanmaktadır. Türban söylemi, açık ve reddedilemez dayanağını Kur'an ve sahih hadislerde bulmakta zorlandıkça, klanik pratikler meşruiyet ölçütü olarak öne sürülmekte; hatta dayatılmaktadır.

Kur'an'da örtünme emri vardır. Ama bu emir, türban değil, takvaya uygun örtünmedir. Kur'an'da ve sahih Sünnet'te türbanın açık ve kesin bir nassa dayanmaması, onun yasak ve haram olduğunu göstermez. Ancak bir şeyin yasak ve haram olması, onun kesin bir farz olduğuna da kanıt olarak gösterilemez. Yüzyıllarca devam eden bir uygulama varsa, bu icmayı değil, kökleşmiş bir geleneği ifade eder. Öyle bir gelenek aranıyorsa, o da Türk kadınının kendine has örtüsü olmalıdır.

33 Ahzab 59'da geçen "cilbab", İslami bir kıyafeti tanımlamaz.

En çarpıcı vurgu ise, 'takva elbisesi'dir. Yani insan şeref ve haysiyetini, iffet ve namusunu, maddi bir örtüye endekslediği yüce dinsel ve ahlaksal erdemliliklerdir. İşin zor kısmı burası

⁵³ İslam'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme, s. 173, 179.

olduğu için, simgeler ve semboller, içerikleri boşaltılmışsa da, hep tapınılan objeler olarak manevi derinliğe tercih edilmiştir. Bu konu esasen, din mitolojisinin enine-boyuna araştırması gereken mitik ve majik bir olgudur.

*"Ey Ademoğulları! Size yücelerden, hem çıplaklığınızı örtésiniz diye, hem de bir görkem-güzellik nesnesi olarak giyim-kuşam (yapma bilgisini) bahşettik: ama Allah'a karşı sorumluluk bilinci örtüsü her şeyin üstündedir."*⁵⁴

Bu ayet, sırf kadınları hedef alan 'iffet ve namus' yükümlülüğünü, hiç ayırt etmeden erkeklere de yüklemektedir. Ne var ki, bazı araştırmacılar, 'takva elbisesi' deyimini de, yün ve kalın elbise" gibi maddi bir örtü olarak yorumlamışlardır.⁵⁵ Bu yorum ayetin ruhuna tamamen terstir. Ve türban söyleminin hangi boyutlarda putlaştırıldığına dair ilginç bir örnektir.

Türban söylemi, ülkemizdeki Türk örf ve adetlerine göre örtünen samimi ve sade dindar kadınlarımıza yabancılaşan siyasal ve ideolojik bir temele dayanmaktadır. İslam'ın kendi öz yapısıyla doğrudan ilgili olmadığı için, siyasal ve sosyal koşulların öngördüğü değişimler paralelinde gerekçe ve neden değiştirmiştir.

Kadın türbanıyla var edilip tanımlanan bir nesne durumuna düşürülmüştür. Avret ve mahremiyetin türbanla temsili, sosyal ve medeni diyalogdan çok, monologu doğurmuştur. Bu söylem, başı örtün, eve kapanın telkini ile, okuyup her alanda kendinizi yetiştirin önerisi arasında kalmış bir kafa karışıklığının simgesidir.

⁵⁴ Kur'an, 7 A'raf 26.

⁵⁵ Bkz. Zekeriya Güler, Kırk Hadiste Kadın ve Aile, Konya 2005.

Oysa farz olan, insana yakışır bir örtünmedir. Ağır avret yerlerini örtmek bu farzın kapsamındadır. Bunun ötesindeki örtünme tarzı, İslam'ın yaşadığı ilgili toplumların kendi kültürel değerlerince kendiliğinden belirlenir.

Türban söyleminin üzerinde tanık olunan şiddetli ısrar ve vurgu ile Yahudi geleneğindeki türbana ilişkin katı ve tavizsiz söylem arasında yakın benzerlik bulunmaktadır. İslam kelamı ve fıkhında türban örtmemek, en ayrıntılı büyük günahlar listesinde bile yer almamaktadır. Terk edilmesi büyük günah olmayan bir uygulamanın, namaz ve oruç gibi bir farziyeti olamaz. Nur 31. ayet de dahil, hiçbir ayet başın ve saçın örtülmesini amir bir hüküm ortaya koymaz..

Eğer kadının iffet ve haysiyeti, ırz ve namusu, türban söylemiyle simgelenirse; onunla var kılınırsa, bu simgenin yokluğu, simgelediği değerlerin yokluğunu da beraberinde getirecektir. Ahlakilik ve dindarlık, ölçülebilir simgelere indirgenildiğinde ise, türbanlı-türbansız ayırımı derinleşerek insanın ve özellikle kadının onurunu zedeleyici kategorilere kapı aralayacaktır.

Siyasallaşan ve seçkinci bir kamusal dinsellik alanını gittikçe 'ötekiler' aleyhine genişleten türban söylemi, İslam'ın ahlaki ve medeni özünü gölgelediği gibi, artık "siyasete alet edilen bir dinin simgesi" aşamasını da geçerek, "siyaset dininin siyasi bir farzı" haline gelmiştir.

İtir BAĞDADI

*Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Birliği Bölümü,
İzmir Ekonomi Üniversitesi*

TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU İLİŞKİLERİNİN DİNAMİKLERİ

Son yıllarda Türk dış politikasının geçirmiş olduğu değişiklikler ve bunun Türkiye'nin yakın coğrafyasına yansımaları hem akademik hem de politika yapımı alanında çalışanların yoğun ilgisini görmüştür. 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisinin (AKP) seçilmesiyle Türk dış politikasında görülen değişimler Türkiye'nin aynı zamanda ekonomik ve siyasi ilişkilerini de etkilemiştir. En yoğun değişim yaşanan bölge ise Orta Doğu ve diğer İslam ülkeleriyle olmuştur. Makalenin amacı Türkiye'nin dış politikasının nasıl değiştiği ve bu evrimin ne olduğunu anlamaya çalışırken, AKP'nin bu konudaki çalışmalarını ve Orta Doğu ile ilişkilerinin evrimini anlamayı hedeflemektedir. AKP'nin yaratmış olduğu yeni Türkiye modelinin bölgedeki diğer ülkeler için örnek olup olamayacağı da tartışılacaktır.

Türk Dış Politikasının Evrimi

Kemalist Cumhuriyet'in kurulmasından bile önceye dayanan geleneksel Türk dış politikası pek çok konuda dönem dönem farklılıklar gösterse de belirli çizgilere sadık kalmıştır. Bunlar Batıya yönelik politika yapımı, dünya ve uluslararası sistemde statükocu bir yaklaşım, uluslararası hukuk ve anlaşmalara saygı, yeri geldiğinde pragmatik hatta fırsatçı, güvenlik kavramı üzerine kurulu ve Batı'nın himayesi altında olan bir yaklaşım olarak özetlenebilir.¹ Türkiye Cumhuriyeti, kurulduğu dönemden 2000'li yılların başına kadar genel olarak dış politikasını ve ekonomik ilişkilerini Batı merkezli ve Batıya yönelik olarak yapmayı tercih etmiştir. Pek çok eski imparatorluk kendisinden ayrılan bölgelerle yakın ilişki içinde olmayı tercih etse de (mesela İngiltere, Rusya, vs) Türkiye Orta Doğu'da bulunan eski Osmanlı topraklarında kurulan yeni devletlerle kısıtlı ve çok derinliği olmayan ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Osmanlı'nın son yıllarında yaşamış olduğu sıkıntıları göz önünde bulundurarak dengelerin değişmesinin ülke çıkarlarına zarar vereceğini düşünen

geleneksel Türk dış politikası aktörleri, genel olarak statükocu, yani sistemin dengelerinin değişmediği anlaşmalar, ilişkiler ve yapıları tercih etmiştir. Toprak bütünlüğünü uluslararası anlaşmalarla korumaya çalışan geleneksel dış politikası Türkiye için aynı zamanda olmazsa olmaz uluslararası hukuka saygı ve güven getirmiştir. Bu yüzden zaman zaman uluslararası anlaşmaların tekrar yenilenmesi söz konusu olduğunda Türkiye anlaşmalara sadık kalmayı tercih etmiştir.² Tabii, yaşadığı çalkantılı dönemde oldukça uzun bir süre hayatta kalmayı başaran Osmanlı İmparatorluğu dış politikada fırsatçılığı, çatışmakta olan güçler arasında kendisine yer edinmeyi ve böyle bir sistemde farklı taraflarla görüşerek kendine çıkar sağlamayı başarmış ve Osmanlı'nın bu yaklaşımı Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında devam etmiştir. Geleneksel Türk dış politikası son olarak da güvenlik anlayışı üzerine kurulmuş, savunma ve askeri çıkarları ön planda tutan bir yapıya sahiptir.

Bütün bu geleneksel Türk dış politika özellikleri, 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'nin liberalleşmesi ve dünya piyasalarına açılmasıyla birlikte, Turgut Özal döneminde bazı değişiklikler göstermeye başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte aynı etnik kökene sahip yeni devletlerle ilişki kurmayı hedefleyen Türkiye'nin de böylece Batı dışında da ilişkileri artmıştır. Bu dönemde Türkiye hala daha Batı odaklı yaklaşımını değiştirmemiş ve genel olarak da Batı ile eşgüdümlü hareket etmeye devam etmiştir. Dış politikada da güvenlik bakış açısı, olası tehditlere karşı savunma ve Türkiye'nin askeri çıkarları gündemi oluşturmuştur. 2000'li yıllarla birlikte bu bakış açısı da değişmeye başlamıştır. 2002 yılında AKP'nin seçilmesinin ardından yavaş yavaş yukarıda bahsedilen yaklaşımlar değişmiştir. Önceleri Başbakan sonradan da Dışişleri Bakanı olan uluslararası ilişkiler profesörü Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik kitabında değindiği prensipler ve bakış açısı üzerinden Türk dış politikasında bazı değişiklikler yapılmıştır. Yeni Türk dış politikası bölgesel çıkarlara önem verirken Batı kadar diğer bölgelere de yönelen bir Türkiye, Türkiye'nin uygun gördüğü şekilde statükoları değiştiren bir güç-

te olması, uluslararası hukuka saygılı ama o hukuku etkilemeye çalışan, hala fırsatçı ve pragmatik, güvenlik yerine ekonomik işbirliğinin ön planda tutulduğu, Batı kluplerinin itilen bir üyesi olmaksansa kendi klubünün başında bir Türkiye öngörmektedir.

Elbette Türk dış politikasının geçmiş olduğu bu evrimler sadece Türkiye'yle ilgili değildir. Değişimler hem içinde bulunduğumuz dönem veya dünya düzeninden (yani yapıdan) dolayı, hem de aktörlerin yetkilerinden (agency) dolayı değişmiştir. Dünya sistemi 1980'lerden AKP iktidara gelene kadar değişimin mevcut olabileceği bazı kırılma noktaları yaşamıştır: 1. Soğuk Savaşın bitmesiyle birlikte iki kutuplu dünya düzeninden tek kutuplu yapıya geçilmesi, 2. 1991'de başlayan I. Körfez Savaşıyla birlikte Orta Doğu'da bir boşluğun yaratılması ve 3. 1991'den sonra yeni kurulmakta olan devletlere Türkiye'nin Batı tarafından model olarak gösterilmesinden dolayı Türkiye'yi değiştirmeye zorlayan dış faktörlerle özetlenebilir.³ AKP bu değişiklikleri uygulayabileceği bir zamanda iktidara geldiği için kendi yaklaşımıyla bu değişiklikleri gerçekleştirmiştir. Aslında Türk dış politikası her yönüyle değişmemiştir. Değişim ve gelişim olduğu kesindir ancak bu sadece AKP'den dolayı değildir. AKP'nin bu değişimleri gerçekleştirmesini sağlayacak alt yapı 1983'ten itibaren iktidarda olan diğer partiler tarafından hazırlanmıştır. 1983 yılında askeri yönetimden sivil yönetime geçiş yapan Türkiye, Turgut Özal ve Anavatan Partisi (ANAP) iktidarında komşularla ilişkileri geliştirme ve ekonomik kalkınmayı hedef almıştır. 1997 yılında Demokratik Sol Parti'nin Dışişleri Bakanı İsmail Cem barış üzerine kurulu bir sistemi öngörmüş ve özellikle Yunanistan ile ikili ilişkileri geliştirmek için çaba sarfetmiştir.⁴ Aynı dönemde Refah Partisi de Orta Doğu ile daha yoğun ilişkiler başlatmış ve bu bölgeye üst düzey ziyaretleri arttırmıştır.⁵

Türk dış politikasının AKP öncesinde geçirmekte olduğu bir değişim vardır ancak AKP'nin aktivizmi, etrafındaki olaylara tepki veren bir Türkiye yerine aktif bir şekilde olaylarda paydaş olan bir

Türkiye (yani tepkici Kemalist politika yapımı yerine aktif politika yaklaşımı) modeli, AKP'nin olaylarla ilgili yorumları, metotları ve uygulayışı önceki yönetimlere göre fark göstermektedir. Orta Doğu ile ilişkiler de bunun en güzel örneğidir. Farklı ortamlarda bu değişimi anlatmak için neo-Osmanlılık, Türkiye'nin İslamlaşması, veya Türkiye'nin Orta Doğulaşması gibi terimler kullanılmıştır.⁶

2002 sonrası Türk dış politikasında Türkiye'nin yakın çevresinde bir barış alanı oluşturması, bölgedeki ülkelerle ilişkileri düzeltmesi, Davutoğlu'nun ünlü "komşularla sızır problem" politikasıyla hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda İran, Suriye, Ermenistan ve Yunanistan gibi komşularla daha önceki hükümetlerin yapmadığı görüşmeler ve diplomatik temaslar yapılmıştır. Buna ek olarak bölgede sağlanacak barışa Türkiye arabulucu olarak katkıda bulunmaya çalışmış, İsrail ile Suriye arasında ve İran ile diğer ülkeler arasında iyi ilişkileri geliştirmek için aktif bir politika izlemiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin bölgedeki kültürel varlığı televizyon kanallarıyla, dizi filmlerle, müzik ve film sanatçılarıyla ve artan turizmle daha da fazla hissedilmeye başlanmıştır. Bölgeyle Türkiye'nin ilişkileri arttıkça ekonomik ilişkiler de artmıştır.⁷ Türkiye'nin yumuşak gücünü oluşturan diziler ve ekonomisinin Arap dünyasındaki etkisi gerçekten etkileyicidir. TESEV'in yaptığı bir araştırmaya göre Orta Doğu'daki nüfusun %74'ü bir Türk dizisi izlemiş ve %71'i Türk ürünleri kullanmıştır.⁸

Tablo 1. Türkiye'nin Orta Doğu ve Yakın Çevresindeki Ülkelere Olan İhracatı (Değer: 000\$)*:

	1998	2003	2008	2011	Artış (%) 1998-2011
Afganistan	21 886	36 489	136 982	275 969	1161
B.A.E.	239 886	702 908	7 975 400	3 706 654	1445
Bahreyn	10 562	28 856	308 223	160 418	1419
Cezayir	482 293	573 002	1 613 644	1 470 547	205
Fas	99 428	180 779	957 769	920 896	826

Filistin	791	6 489	20 690	49 092	6108
Irak**		829 058	3 916 685	8 310 130	902
Iran	194 696	533 786	2 029 760	3 589 635	1744
İsrail	479 507	1 082 998	1 935 235	2 391 148	399
Katar	10 247	15 688	1 074 013	188 138	1736
Kuveyt	89 379	165 941	493 035	297 207	233
Libya	95 195	254 741	1 074 288	747 629	685
Lübnan	156 128	148 126	665 055	718 257	360
Mısır	474 229	345 779	1 426 450	2 759 311	482
Pakistan	63 585	70 354	155 065	213 672	236
Sudan	34 147	63 791	234 223	243 723	614
Suriye	309 044	410 755	1 115 013	1 609 861	421
Suudi Arabistan	473 868	741 475	2 201 875	2 763 476	483
Tunus	351 036	220 015	778 098	802 302	129
Umman	21 630	22 484	215 755	214 651	892
Ürdün	141 495	149 618	460 738	506 839	258
Yemen	62 100	156 069	353 605	272 733	339

* Türkiye İstatistik Kurumu websitesindeki veriler kullanılmıştır, (www.tuik.gov.tr);

** Irak için 2003-2011 yılları arasındaki ihracat artışı hesaplanmıştır

2002 öncesi Orta Doğu bölgesinde Türkiye 1990'lardan itibaren süren güvenlik kaygılarından doğan bir aktivizmi başlatmış olsa da, günümüzdeki durumdan çok farklıdır. Orta Doğu'daki güvenliğini arttırmak isteyen Türkiye, Kuzey Irak'ın yapılması, bölgede terörizmle (ve özellikle PKK ile) mücadele konusunda komşu ülkelerle daha fazla iletişim kurmuştur. Bu sayede Suriye ve İran Türkiye'yle daha sık görüşmeye başlamıştır. Ancak yakın komşularla ilişkiler kısıtlı ve Kürt sorunu ve güvenlik odaklı kalmıştır. Aynı dönemde İsrail ile ilişkiler iyi ilerlemiş, askeri anlaşmalar, turistik ve ekonomik etkileşim de doruğa ulaşmıştır.

2002 sonrası bölgede ekonomik bağımlılık yaratmayı hedefleyen AKP ekonomik ilişkilere ağırlık vermiş, askeri yatırım ve işbirliklerinden uzaklaşmaya başlamıştır. Askeri ilişkiler yerine diplomatik ilişkiler ağırlık kazanmış, bölgedeki ülkeler arasında Batı tarafından daha önce yok edildiği iddia edilen akrabalık ilişkileri vurgulanmıştır. Bu politikaların çoğu bölgede liderlik hedefleyen politikalar olmuştur. Ancak 1990'lardan beri bazı kaygılar süregelmiştir. Bunlar

arasında Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması, İran'la bölgede liderlik yarışı ve bölgesel istikrarın ve barışın sağlanması için Filistin olayının çözümü yer almaktadır.

Anadolu Kaplanları'nın Etkileri

1980'lerden sonra Türkiye'de değişen en önemli unsurlardan biri içerdeki ekonomik girişimciler olmuştur. Genelde küçük yatırımcılardan oluşan bu girişimciler yavaş yavaş ekonomik olarak büyümeye ve yakın çevrelerine yatırım yapmaya başlamıştır. Anadolu Kaplanları olarak isimlendirilen bu grup genelde Orta Doğu'yu kendisine uygun bir pazar olarak görmüştür. Orta Doğu'nun kültürel olarak Türkiye'ye yakınlığı Anadolu Kaplanlarının bölgeye girişini kolaylaştırmış, ekonomik olarak başarılı olmalarını da sağlamıştır. 1990'lı yılların öncesindeki Türk ekonomisini yöneten ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) gibi kuruluşlar tarafından temsil edilen daha büyük sermayelerden farklı olarak daha çok aile şirketlerinin oluşturduğu Anadolu Kaplanları kendilerine uzak buldukları TÜSİAD gibi kuruluşlardan farklı olarak Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneğini (MÜSİAD) ve Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Konfederasyonunu (TUSKON) kurmuşlardır. AKP de sanayi ve sermayeye yakınlığı ile bilinen bir iktidar olarak bu tür küçük yatırımcıya destek olmuş hatta onları daha büyük sermayeye tercih etmiştir. Bölgeye yapılan her geziye yanına işadamlarını da dahil eden AKP, diplomatik gezilerden ekonomik işbirliği kazanmayı hedeflemiştir.⁹

Ahmet Davutoğlu Stratejik Derinlik kitabında Türkiye'nin Orta Doğu'dan Batı tarafından uzaklaştırıldığını, hatta yabancılaştırıldığını iddia etmiştir. Davutoğlu'na göre Türkiye kendi kültürüyle ve bölgenin kültürüyle ilgili bir kafa karışıklığı içindedir ve bölgedeki dengeleri de iyi tanımlayamamıştır. Bu kafa karışıklığı, Batı'nın yabancılaştırmasıyla birleşince Araplara karşı bir ayrımcılık gelişmiştir. Bölgedeki sınırların hepsinin suni ve Batı tarafından belirlenmiş ol-

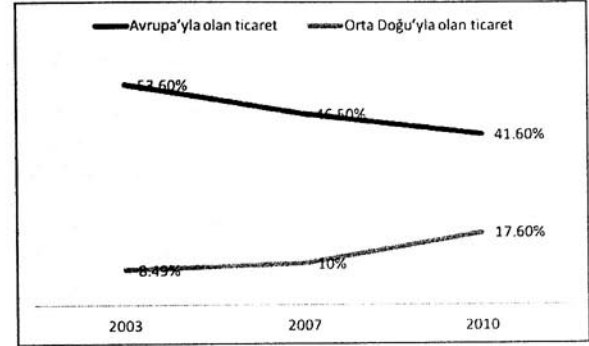
ması bu bölgeyle tekrar sıcak ilişkiler kurmak için Türkiye'nin önünde duran engeller arasındadır. Bunun için sınırların (vizelerin) kaldırılması ve ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi gerekmektedir.¹⁰

Davutoğlu'nun Orta Doğu'da Türkiye için öngördüğü geleceği kurmak için de AKP liderleri uygun konumdadır. Çoğunun İslami eğitimi veya bölgede iş veya yaşam tecrübesi vardır. AKP'nin liderleri Orta Doğu'ya hem yaşam tarzı olarak yakın hem de bölgede rahatlıkla işbirliği tohumlarını atacak dil ve kültürel bilgiye sahiptir.¹¹ Batı kültüründen biraz daha uzak yetişen AKP yöneticileri için Orta Doğu konusu iktidara gelmeleriyle birlikte Türk dış politikasının merkez konularından biri haline gelmiştir. Bölgeye önce ziyaretler artmış, sonra da AKP liderleriyle bölgedeki liderler arasında ikili özel dostluklar geliştirilmiştir. Vizeler yavaş yavaş kalkmaya başladığından Orta Doğu ve Türkiye arasında turistik, yatırım ve ekonomik bağlar kuvvetlenmeye başlamıştır. Türkiye bu sırada arabulucuk teşebbüslerinde bulunarak İsrail ve Suriye arasında ve İran ve Batı arasında arabuluculuk yapmaya çalışmıştır.

Avrupa Birliği'ne katılmak için gerekli şartları yerine getirmek için çalışan AKP içerideki dengeleri de değiştirmeye başlamıştır. Asker-sivil ilişkileri yeniden tanımlanmıştır. Kemalist Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren laikliğin koruyucusu olarak kendini tanımlayan askerin devletin politika oluşturma aşamasındaki söz hakkı yavaş yavaş azaltılmıştır. Ekonomik işbirliği ve yatırıma 1996 yılında Avrupa Birliğiyle Gümrük Birliğinin fiilen aktif hale gelmesinden itibaren daha da açık olan Türkiye güvenliğe dayalı anlaşmalar yerine ekonomik işbirliğine yönelmeye başlamıştır. Bu sırada yeni çıkan televizyon dizileri, filmler, müzik ve diğer sanat ürünleri Türkiye'nin yumuşak gücünün de olabileceğini göstermiştir.¹² 2006 yılında Avrupa Birliği ile ilişkilerin bir nevi dondurulması Türk dış politikasının çeşitlendirilmesi için önemli bir etken olmuştur. Orta Doğu, Batı ile ilişkileri ekşimeye başlayan Türkiye için yeni bir pazar ve yeni bir etkinlik alanı haline gelmiştir.

Türkiye'nin Ticari İlişkileri*

*Özlem Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

Türk ekonomisinde değişimler 1980'li yıllarda başlamıştır. Liberalleşme ve yeniden yapılanmayı hedefleyen Turgut Özal ve ANAP iktidarı devletin yönettiği üretim modellerinden ihracata dayalı bir modele geçmiştir. Bu sırada Türkiye'de üretilen ürünlerin çeşitlendirilmesi için girişimler yapılmış ve sanayi ürünlerinin üretimine geçiş teşvik edilmiştir. Bu tür üretimin gerektirdiği yeni pazar arayışlarında da Batı dışındaki piyasalara açılımlar yapılmıştır. 1980li yıllarda bu tür üretimle başlayan ve sonraki yıllarda büyüyen Denizli, Gaziantep, Kayseri, Konya, Kahramanmaraş, Balıkesir gibi illerde bulunan Anadolu Kaplanları için de Orta Doğu hem coğrafik yakınlık açısından, hem de kültürel olarak pek çok küçük girişimcinin rahatlıkla girebileceği pazarlar oluşturmuştur. Bu küçük, çoğunlukla aile işletmelerinden oluşan şirketleri temsil etmeleri için 1990lı yıllarda MÜSİAD (5200 üye) ve TUSKON (33260 üye) kurulmuştur. Bu iki kuruluş 1971 yılında kurulan büyük sermaye ve sanayicileri temsil eden TUSİAD'dan (çoğu İstanbul'da bulunan yaklaşık 600 üye) hem yönetim anlayışı olarak hem de aradığı yeni pazarlar açısından çok farklı bir profil çizmiştir.¹³

Bütün bu deęişimler sonucunda Türkiye'nin Orta Doęu'ya ihracatı 2011 sonunda yaklaşık \$28 milyar dolara ulaşmış ve 2002 yılındaki ticarete göre neredeyse 7 misline çıkmıştır.¹⁴ 2011 yılında sadece Irak'a ihracat \$8 milyar dolara aşımıştır. 2010 yılının sonunda sadece Kuzey Irak'ta yaklaşık 300 tane Türk şirketi bulunmaktadır.¹⁵ Orta Doęu'dan Türkiye'ye \$20 milyar doların üzerinde ithalat yapılmaktadır, bu rakamlar da 2002 yılından beri neredeyse 8 misli artmıştır. İthalatın yarısı İran'dan doğal gaz ağırlıklı olup 2011 yılında İran'dan \$12 milyar dolarlık ithalat yapılırken sadece \$3,5 milyar dolarlık ihracat yapılmıştır. Orta Doęu ile ticaret aynı zamanda Türkiye'nin doğu illerinin de gelişmesine sebep olmuştur. Özellikle Gaziantep, Hatay, Adana, Mersin, Şanlıurfa, Mar-din, Diyarbakır, Hakkari ve Şırnak gibi illerin ekonomik olarak da gelişmesini sağlamıştır. Bu illerde Kürt nüfusunun da yoğun olduğu göz önünde bulundurulursa, genelde işsizlik ve terörle anılan bölgelerin de ekonomik işbirliğiyle başka şekilde gelişmeleri için de bazı fırsatlar yaratılmıştır.

Tablo 2. Türkiye'nin Sınır İllerinin İhracatı*

	2002	2005	2008	2011	Artış (%) 2002-2011
Adana	461 040	883 833	1 304 024	1 756 356	281
Adıyaman	8 097	22 207	59 103	61 223	656
Ağrı	3 153	28 219	50 687	77 697	2364
Bileş	235	2 899	5 337	2 333	892
Diyarbakır	6 811	57 349	92 091	169 672	2391
Gaziantep	619 536	1 652 554	3 237 061	4 759 952	668
Hakkari	4 850	42 752	203 373	339 112	6893
Hatay	349 548	745 358	1 762 181	2 050 555	487
Mersin	319 972	620 739	1 075 867	1 339 368	319
Kahramanmaraş	110 305	229 108	379 376	711 945	545
Mardin	23 405	171 436	434 210	804 233	3336
Sürt	360	5 785	914	8 242	2188
Şanlıurfa	6 967	32 392	147 445	148 312	2029
Van	1 427	13 415	13 073	20 127	1310
Batman	600	44 434	12 737	52 291	8615
Şırnak	21 172	250 740	382 885	910 482	4200
İğlis	2 486	4 496	23 907	30 546	1129
Osmaniye	698	1 540	6 821	131 537	18739

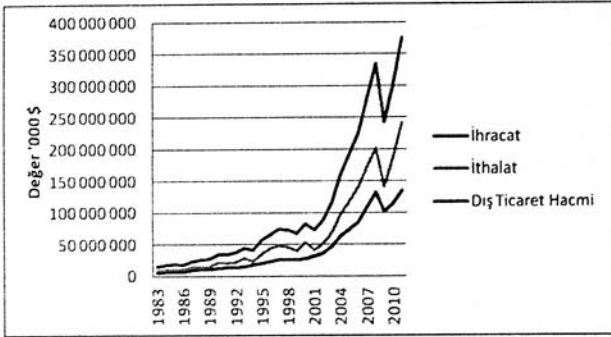
*TÜİK verileri kullanılmıştır

Anadolu Kaplanlarının öncülüğü ettiği ve ardından AKP'nin uyguladığı Orta Doęu politikaları kısa zaman içinde belirli etkiler yaratmayı başlamıştır. Bunlardan en önemlisi komşularla daha iyi ilişkilerin kurulması, özellikle Suriye, ardından İran ve Kuzey Irak'ta Türkiye ile samimi yönetimler ve diyaloga açık ilişkilerin başlaması olmuştur. Kısa bir süre içinde ekonomik ilişkilerin ilerlemesi ve vizelerin kalkmasıyla turistik seyahatların artması Türkiye'yi Orta Doęu'nun yükselen yıldızı haline getirmiştir. Arap dünyası özellikle Türk dizilerini, müziğini ve diğer kültürel ürünlerini daha büyük sıklıkla izlemeye ve dinlemeye başladıkça Türkiye'ye olan merakı artmış ve tatillerini Türkiye'de geçiren Arap turist sayısında artma olmuştur. 1. Dünya Savaşının sonundan sonra ilk defa Türkler ve Araplar arasında iletişim olması Arapların aynı zamanda Türkiye'ye bakış açısını da olumlu etkilemiştir.¹⁶ Ocak 2012'de yayınlanan TESEV araştırmasında Arapların %78'i Türkiye'nin arabulucu olmasını onaylarken, pek çok Arap da Türk ürünlerini kullandığını ve Türk dizilerini izlediğini ifade etmiştir.¹⁷

Türk ekonomisinin bu yapısal deęişiklikleri, dünya konjunktürü ve yeni piyasa arayışlarının getirdiği geleneksel Batıya yönelik politikaların revize edilmesiyle birlikte 2010 yılının sonuna kadar Türkiye'yi \$736 milyarlık GSMH ile dünyanın 16. ekonomisi yapmış ve bölgesel bir güç haline getirmiştir. Kalkınan ekonomideki ihracatın %60'lık payı da Anadolu Kaplanları gibi küçük ve orta ölçekli işletmelerden gelmiştir.¹⁸

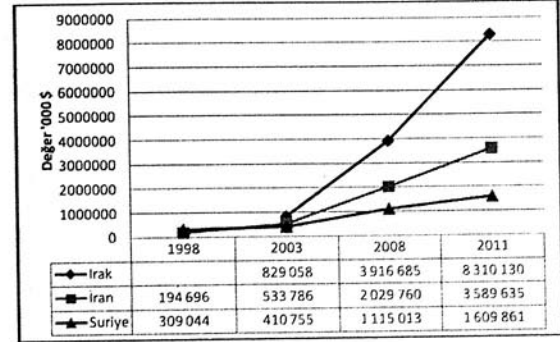
Türkiye'nin İthalat - İhracat - Ticaret Hacim Artışı (TÜİK verilerine göre)

Ticaretin artmasıyla birlikte Orta Doğu ülkelerinden Türkiye'ye gelen turist sayısında da bir artış olmuştur. Türkiye'ye olan merak hem Türk dizileriyle gelişmiş olsa da Suriye, Lübnan, Ürdün ve Libya'yla vizelerin kaldırılması bu ülkelerden gelen turist sayısının da artmasını sağlamıştır. 2010 yılında Orta Doğu'dan 1.9 milyon turist gelirken, İran'dan da 1.9 milyon turist gelmiştir. Öte yandan İsrail ile siyasi ve diplomatic ilişkilerin soğumasıyla birlikte Türkiye'ye gelen İsraili turist sayısı 2008 yılında 550 bin turistten 2010 yılında 100 bin turiste inmiştir.¹⁹

Orta Doğu'da Türk şirketlerinin yükselen grafiğini desteklemek isteyen AKP ise bölgeye yapılan resmi devlet gezilerine işadamlarını da dahil ederek onların daha da fazla ticaret yapması için girişimlerde bulunmuştur. Bunun son örneklerinden biri 2011 yılının başında Katar ve Kuveyt'e yapılan resmi devlet gezisine katılan işadamlarının \$247 milyon dolarlık iş anlaşması yaparak dönmesi olmuştur.²⁰

Orta Doğu'daki Sınır Komşularına İhracat (TÜİK verilerine göre)

Arap Baharı'nın Türk Dış Politikasına Etkileri

2010 yılının sonuna doğru Tunus'ta başlayıp sonra da pek çok Orta Doğu ülkesini etkileyen Arap Baharı AKP için beklenmedik bir gelişme olmuştur. Orta Doğu ile ticari ilişkilerini bölgedeki eski dengelerin varolması üzerine kuran AKP, bölgedeki değişikliklere nasıl tepki vereceğini ilk başta bilememiştir. Davutoğlu bölgede Türkiye'nin merkezi bir güç olmasını hedeflerken, herkesin barış içinde yaşadığı romantikleştirilmiş bir Osmanlı geçmişine dönüşü ima etmiş, bu bakış açısına göre Türkler ve Araplar büyük bir ailenin parçası olduğu için bu aileyi birbirinden ayıran sınırların ortadan kaldırılması hedeflenmiştir. Ekonomik bütünleşmeyle başlayan bu süreçte vizeler de kaldırılarak toplumların birbirine kavuşmasının önündeki engeller tek tek kaldırılmıştır. Davutoğlu'na göre Türkiye'nin bölgede Osmanlı devletinin mirascısı olarak sorumlulukları vardır ve bu sorumlulukları yerine getirebilmesi için de bulunduğu coğrafyada barışı sağlaması ve öncelikle de kendi komşularından başlaması gerekmektedir. Komşularla sıfır problem po-

litikasıyla Davutoğlu Ermenistan dahil tüm komşularla ilişkilerdeki problemleri ortadan kaldırmaya çabalamıştır. AKP'nin politikalarının hepsi Arap Baharı öncesindeki Orta Doğu statükosu üzerine kurulduğu için AKP Arap Baharı sonrası yeni şekillenen yönetimlerle nasıl başedeceğini tam olarak bilememiştir.²¹ 2009 yılında komşularla sızır problemi Ermenistan'la yaratmaya çalışan AKP, Azerbaycan ile ilişkilerinin bundan kötü etkilenmesi sonucunda bu politikanın çok kolay uygulanamayacağını anlamıştır.²²

Mısır ve Tunus'taki devrimler AKP için çok sıkıntı yaratmazken Suriye tam bir çıkmaza sokmuştur. Beşar Esad'ı ilk başta yönetimi demokratikleştirmesi konusunda ikna etmeye çalışan AKP önerilerinin tam zıttı bir davranış görünce Şam yönetimine karşı sert bir tutum izlemeye başlamıştır. Suriye'den gelen mültecilerin sayısı ve Suriye'deki katliamların haberleri arttıkça AKP Şam yönetimiyle ipleri koparmıştır. Bunun sonucu olarak Suriye'yle son yıllarda yükselen ticaret durmuş ve Gaziantep ve Hatay gibi bölgedeki illerde bunun negatif etkileri hissedilmeye başlanmıştır. Bir iç savaşa sürüklenen Suriye'yle günümüz itibarıyla diplomatik ve ekonomik ilişkiler yok olmuştur. Türkiye'nin bölgedeki lider pozisyonu da Suriye krizinde insani yardımlar ve bölgedeki barışı sağlamak gibi verdiği sözlerle yerine getirebilecekleri arasındaki sıkıntılar ortaya çıkınca sorgulanmaya başlanmıştır. Daha önce halkın ayaklandığı diğer Arap Baharı ülkelerinde Türkiye büyük ticari kayıplar yaşarken (Libya'daki kayıplar \$40 milyar doların üzerindedir) Suriye'deki kriz sonrası Haziran 2012'de Suriye tarafından düşürülen askeri jet ile ilgili ne tepki vereceğini bilemediği için bölgede biraz itibar kaybına da uğramıştır.

Arap Baharının Türkiye'ye en olumlu etkisi Batı'nın Türkiye'ye bakış açısını tekrar değerlendirmesini sağlaması olmuştur. 2010 yılında "Türkiye'yi Kim Kaybetti" (Who Lost Turkey) gibi yazılar yayınlanırken, Türkiye'nin Orta Doğu ve özellikle İran ile gitgide yakınlaşan

ilişkileri ve İsrail ile 2009 Davos konferansı ve ardından 2010 Mavi Marmara olayından sonra kötüleşen durum Batı ülkelerinde bir terdirginliğe sebep olmuştur.²³ Arap Baharından sonra Türkiye tekrar bu ülkeler için model olarak gösterilmeye başlanmıştır. Arap Baharıyla birlikte İran'la asırlardır süren bölgesel liderlik mücadelesi tekrar canlanırken, Suriye'yle ilişkiler de kötüleşmiştir. Suriye Türkiye'nin gücünü sınanan bir durum haline gelmiş ve günümüzde henüz çözülmediği için Türkiye'nin yakın coğrafyasındaki konumunu ve geleceğini de etkilemeye devam edecekmiş gibi gözükmektedir. Tabii daha önce Arap dünyasında olumlu bir profil çizen Türkiye'nin Suriye'nin içişlerine bu kadar müdahale etmesinin diğer Arapları nasıl etkileyeceği de merak konusu olmuştur.

Bir Model Olarak Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti kurulduğundan beri Batı tarafından 4 defa model olarak gösterilmiştir: 1950'li yıllarda sömürge olmaktan yeni kurtulmuş Hindistan gibi devletler için, Soğuk Savaş sonrası Orta Asya ve Azerbaycan için, 11 Eylül sonrası Orta Doğu için ve şu anda Arap Baharı sonrası eski liderlerinden kurtulan ve devletlerini yeniden yapılandıracak Arap ülkeleri için Türkiye bir model olarak tanıtılmıştır.²⁴ Arap Baharı sonrası Türkiye'nin bir model olarak gösterilmesi ve Batı'nın da bundan dolayı Türkiye'ye artan ilgisinden dolayı demokratikleşmeye çalışan Orta Doğu için örnek olmak AKP lideri Recep Tayyip Erdoğan'ın da desteklediği bir yaklaşım olmuştur. Mısır'da Arap Baharından hemen sonra yaptığı konuşmada Türkiye'nin hem demokratik, hem laik hem de Müslüman bir ülke olmasını vurgulayan Erdoğan, Arap ülkelere Türkiye'nin yol gösterebileceğine inanmaktadır.²⁵ Erdoğan'ın bu konuşması laikliği fazla vurguladığı için bazı Araplar tarafından eleştirilmiştir.²⁶ Ancak gitgide otoriterleşen ve Batı tarafından da eleştirilen ve kendi Kürt sorununa henüz çözüm bulamamış bir Türkiye'nin ne kadar model olabileceği de tartışma konusudur.²⁷ Bütün bunlara rağmen Batı'da Türk modelinin Araplar için "yeterince iyi"

olabileceğini de düşünenler vardır.²⁸ Önemli olan Batı müttefiki, belirli düzeyde demokratikleşmiş ve Batı klüplerini hedefleyen bir Orta Doğu ise, Türkiye bir model olarak gösterilebilmektedir.

Peki Araplar Türklere bir model olarak görüyor mudur ? TESEV-'in yaptığı araştırmaya göre Arapların %61'i Türkiye'yi model olarak görürken %22'si bir model olmadığını düşünmektedir. Türkiye'nin neden model olabileceği sorusuna ise katılımcıların %32'si Türkiye'nin demokrasi olmasından dolayı model olabileceğini, %23'ü ise yeterince Müslüman olmadığı için Türkiye'nin model olamayacağını ifade etmiştir.

Arap Baharı sonrası bir modele ihtiyacı olan Orta Doğu için Türkiye bir model oluştursa da, Arap olmayan bir ülke olarak Arapların çoğunlukta olduğu bir coğrafyada Türk modelinin ne kadar kabul edilebileceği hala belli değildir. Bölgedeki yeni dengeleri anlamakta sıkıntı çeken AKP çözümü tekrar Batı'nın modeli olarak kendini tanıtmakta ve Batı'yla işbirliği içinde bölgede kendini konumlamakta bulunmaktadır.²⁹ Suriye'nin gitgide iç savaşa dönüşen durumu ve Arap Baharı sonrası diğer ülkelerdeki yeni yönetimlerin demokrasiyi ne kadar kucaklayacağı soru işaretleri yaratırken, AKP'nin son 10 yıldır statükolar üzerine kurulan politikalarının da geleceği sorgulanmaktadır.

1 Baskın Oran (1996), "Türk Dış Politikası: Temel İlkeler ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durum Üzerine Notlar", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt: 51, Sayı: 1, 353-370; Mustafa Aydın (1999), "Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs", Middle Eastern Studies, 35: 4, 152-186

2 Bunun en son örneklerinden biri 2008'de Güney Osetya'da Rusya ve Gürcistan arasındaki savaş sonrası Karadeniz'e Amerikalı savaş gemilerinin Montrö Boğazlar Sözleşmesine uygun bir şekilde girmesine izin vermesiydi; Hürriyet Daily News, Russia Warns Turkey on US Ships in Black Sea, 27 Ağustos 2008

3 Özlem Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey", The Arab Spring: Between Authoritarianism and Revolution Konferansı, Durham Üniversitesi, 12-13 Mart 2012

4 İsmail Cem, "Turkey: Setting Sail to the 21st Century", Perceptions: Journal of International Affairs, Vol. II, Haziran-Ağustos 1997

5 Meliha Altunışık ve Lenore G. Martin, "Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East Under AKP", Turkish Studies, Vol. 12, No. 4, Aralık 2011, s. 570

6 Ömer Taşpınar, "Turkey's Middle East Policies: Between Neo-Ottomanism and Kemalism", Carnegie Paper, Eylül 2008, İnternet Linki: <http://carnegie-endowment.org/2008/10/07/turkey-s-middle-east-policies-between-neo-ottomanism-and-kemalism/z9i>

7 Altunışık ve Martin, s. 571

8 Mensur Akgün ve Sabiha Senyücel Gündoğar, Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2011, TESEV Yayınları, Ocak 2012

9 Özlem Tür, "Economic Relations with the Middle East Under the AKP - Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones", Turkish Studies, Vol. 12, No. 4, Aralık 2011, s. 589-602

10 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

11 Cumhurbaşkanı Abdullah Gül 1983-1991 yılları arasında Suudi Arabistan'da İslam Kalkınma Bankası'nda çalışmıştır, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu 1990-1993 yılları arasında Malezya'daki Uluslararası İslam Üniversitesi'nde Siyaset Bilimi bölümünü kurmuştur ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan da İstanbul İmam Hatip Lisesi'nden mezun olmuştur. Abdullah Gül ve Ahmet Davutoğlu iyi derecede Arapça bilmektedir, Recep Tayyip Erdoğan ise

İKİ İMPARATORLUK, İKİ ULUS; TÜRKİYE VE RUSYA

Bu makalede amaçlanan Türkiye ve Rusya'da imparatorluk kavramı ve ulus düşüncesinin modern siyasete konu oldukları XIX yüzyıldan başlayıp, XX yüzyılın başlarına-dek karşılaştırılması ile kendine özgü yapıları olan bu iki devlet ve siyaset geleneğinin bugünlerde de kimlik ve demokrasi sorunlarına dair bazı çıkarımların yapılabilmesi çabasıdır. Her iki ülkede emperyalik ve ulus kavramlarına yaklaşımların karşılaştırılması için önce iki ülkenin de ayrı ayrı değerlendirilmeye tutulması daha doğru olacaktır. Ancak bundan sonra karşılaştırmaya dair sonuçlar daha anlamlı olabilecektir.

Türkiye

Osmanlı imparatorluğu XVIII yüzyıl başından itibaren bir çöküş sürecine girmiştir ve bu durumun devleti yöneten elitler olduğu kadar aydınlar tarafından da bilincine varılmıştır. İlk reform çabalarının temelindeki dinamik de işte devletin görece güçsüzleşme sürecine dair bu bilinçtir. Bu reformlarla ilgili hatırlanması gereken husus, bunların modernleşme ya da Batılılaşma bilinci ile değil, tam tersine, Batı'yla mücadele edebilmek için devletin korunması amacıyla gerçekleştirilen reformlar olmasıdır. Aslında bu bilinç şekli neredeyse XIX yüzyıl sonuna-dek sürmüştür, ancak sadece tek bir farkla; bu fark da XIX yüzyıl başlarından itibaren yapılan reformlarda artık Batı'nın sadece teknik üstünlüğü değil, bütünsel üstünlüğü kabullenilmiş ve daha kapsamlı reformlara başvurulmuştur. (1) Fakat reformların kapsamı ne olursa olsun asıl amaç yine de devletin varlığının bu reformlar sayesinde korunabileceği düşüncesidir. (2)

lisede Arapça dersleri almıştır.

12 New York Times, Turks Put Twist in Racy Soaps, 17 Haziran 2010

13 Altunışık ve Martin, s. 579

14 TÜİK verileri kullanılmıştır: http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=12

15 NTVMsNBC, Kuzey Irak'ta 300 Türk Firması Var, 24 Ekim 2010, Internet linki: <http://www.ntvmsnbc.com/id/25144388/>

16 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

17 Mensur Akgün ve Sabiha Senyücel Gündoğar, Ortadoğu'da Türkiye Algısı 2011, TESEV Yayınları, Ocak 2012

18 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

19 Tür, "Economic Relations with the Middle East Under the AKP - Trade, Business Community and Reintegration with Neighboring Zones"

20 "Rakka'ya 280 milyon Euro'luk temel attı, Suriye Türkiye'den yeni yatırımlara davet çıkardı", Hürriyet, 16 Ocak 2011, <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/16775021.asp>

21 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

22 İtr Bağdadi, "Azerbaijan and the Revision of Turkey's Regional Policy", Azerbaijan In the World, Vol. IV, No. 13, 1 Temmuz 2011

23 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

24 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"; Ozan Arslan'a da bu konudaki sözlü katkıları için teşekkür ederim.

25 "Erdoğan'dan Kahire'de Tarihi Konuşma", Sabah, 13 Eylül 2011, <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/09/13/erdogan-kahirede-konusuyor>

26 Şaban Kardeş, "Turkey and the Arab Spring: Coming to Terms With Democracy Promotion?", German Marshall Fund of the United States Policy Brief, October 2011

27 Türkiye'yle ilgili 10 Ocak 2012 tarihli Avrupa Konseyi raporu: <https://wcd.coe.int/com.instranet.InstraServlet?command=com.instranet.CmdBlobGet&InstranetImage=2005423&SecMode=1&DocId=1842380&Usage=2>

28 Tür, "The Arab Spring and Non-Arab Regional States: Turkey"

29 "Başbakan Erdoğan Clinton ile Görüşü", Hürriyet, 11 Ağustos 2012

Bu reformlara bakmadan önce reformları gerektiren sürecin hatırlanması elzemdir. Bu sürecin bir çöküş süreci olarak nitelenebileceği belirtilmişti. Fakat bu çöküşün unsurlarına bakılacak olursa, temelde Osmanlı devletinin doğal sınırlarına ulaştığı gerçeği ile karşılaşılmaktadır. Kuzeyde yükselen bir Rusya ve Batı'da da Avusturya bulunmaktadır. Doğu'da İran iç çatışmalarından kurtulmuş ve Osmanlıya karşı bir barikat kurabilmeyi başarmıştır. Güney'de okyanus Osmanlı'nın Akdeniz deniz gücünün sınırlarını aşmaktadır. Bu sıkışma içerisinde Osmanlı'nın sistemindeki bozulmanın temeli ise devletin kurulduğu günden beri devam eden ritminin bozulması olarak açıklanabilir. Fetih ve buna bağlı gelişmeler üzerine inşa edilen yapı, fetihlerin durması ile genel koşullarını kaybetmiştir. Bir de buna Akdeniz'in ticaretteki mutlak önemini coğrafi keşiflerle okyanuslara bırakması süreci eklenince ticari denge de bozulmuştur. Üretim sistemindeki tımarın bozulmasına bir de bu ticaret dengesinin bozulması eklenince ekonomik bir çöküşün altyapısı da hazırlanmış olmuştur.

Ekonomik sistemdeki bozulmayı tabii ki devlet yapısındaki bozulmanın izlemesi beklenen bir süreç olarak kabul edilmelidir. Merkez teşkilatında çağın gereklerini yerine getiremeyen devletin taşra teşkilatı çok daha hızlı bir şekilde dejenere olmuştur. Bunun iki sonucu vardır ki, aslında ikisi de tek ve son derece önemli bir sonucun bileşenleridir. Bunlar da merkez teşkilatında Sultanın otoritesinin sarsılması ve taşrada yerel güçlerin yükselmesidir. Merkezîyetçilik ve otokrasinin merkezdeki rakiplerinin de yükselmesi geleneksel Osmanlı sisteminin odağını oluşturan saltanatın sarsılmasına sebep olmuştur. Devletin üzerine inşa edildiği saltanatın sarsılması da kuşkusuz ki, tüm devletin sarsılması ile sonuçlanmıştır. (3)

İşte reform süreci bu durum üzerine başlamıştır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi, ilk önce bu reformlar kapsamlı bir Batılılaşma çerçevesinde değil, pratik ihtiyaçlara yönelik olarak ortaya çıkmışlardır. Amaç ise devletin yukarıda belirtilen alanlardaki zaafının giderilmesi olmuştur. Ancak III Selim ve hatta kesin olarak da II Mahmud dönemlerinde reformlar kapsamlı bir şekilde gerçekleştirilmeye başlanmış ve bugünden Batılılaşma olarak tanımlanan süreç -utangaçça da olsa- ancak bundan sonra başlamıştır. (4)

Batılılaşma her ne kadar devletin ve toplumun tüm çehresini değiştirmeye başlamışsa da esas etkisi ilk olarak Batı birikimine aşına aydınların yaratılması süreci ile gerçekleşmiştir. 1821'de Tercüme Odasının kurulması bu anlamda bir dönüm noktasıdır. Bu odada yetişen gençler yabancı dil hakimiyetlerinin yanı sıra Batı kültürü ile de tanışmışlardır. Reformların devletin tekeline çıkması süreci işte bu elitlerin entelektüel çabalarının sonucudur ve Osmanlı entelektüelleri de bu kişilerdir.

Reformlar ve emperyalik-ulus bağlamı ise asıl olarak imparatorluk içindeki ulusal bilinçlenme süreci ile ilgilidir. Bahsedilen ulusçu bilinç, Türklerde değil, ilk olarak Hıristiyan unsurlarda daha sonra da Türk olmayan Müslüman unsurlardaki bir harekettir. Osmanlı'daki Türk unsur ise devletin kurtarılması ana fikrine odaklanmışlardır ki, o devlet de bir imparatorluktur.

Millet sistemi üzerine inşa edilmiş olan bu imparatorluğun geleneksel yapısında ulusçuluk düşüncesine rastlamak imkansızdır. (5) Her bir dinsel grubun kendi içinde örgütlenmesi ve grubun bütünsel olarak merkeze sadakati üzerine kurulu bu yapıda dinsel gruplar içlerinde pek çok farklı dil ve etnisiteyi de ba-

ındırmaktadırlar. Modern ulusçuluk düşüncesinin gelişimi bu anlamda sadece Osmanlı idaresini değil aynı zamanda ce-maatlerin liderliklerini de tehdit eden bir olgudur. Fakat bu bilinç XIX yüzyıl boyunca hızla gelişmiş ve Osmanlı devletini de parçalamıştır. İşte aslında bu anlamda Osmanlı entelektüellerinin temel kaygısı da bu bilince karşı alternatifler oluşturmak halini almıştır. Zira devletin kurtarılması için ulusçuluğun engellenmesi gerekmektedir. Osmanlı entelektüelleri bu çerçevede en son olarak Türkçü ideolojiyi yaratmakla kalmamış ve fakat bu sürece kadar ulusçu düşüncenin karşısında geleneksel emperyal yapının düşünce adamları olmuşlardır.

Batı ve Batı karşıtlığı düşüncelerine bakıldığında Osmanlı aydınlarında dikkat çeken bir husus, sistematik bir Batı karşıtlığı düşüncesinin gelişiminin son derece geç ve cılız oluşudur. Zira Batıcılık düşüncesi de zayıf olagelmış ve reformların temel niteliği olan şüpheci Batıcılık anlayışı, karşıtının gelişimini de engellemiş, en azından zayıflatmıştır. Fakat yaşanan süreç genelde Batılı değerler ile geleneksel yapının uzlaştırılmaya çalışılması ve böylece imparatorluğu koruyacak düşüncelerin yaratılması çabasıdır.

Osmanlılık ideolojisi işte bu çerçevede değerlendirilmelidir. (6) Batılı "vatan" ve "vatanperverlik" kavramları, geleneksel "sadakat" ve "adalet" kavramları ile buluşturulmuş ve bir Osmanlı ulusu yaratılmaya çalışılmıştır. Bu girişim başarısızlığı sadece girişimin sofistike olmayışı ile açıklanamaz. Devletin gücünün de böyle bir politikada mutlak gereklilik olduğu açıktır. Ancak bu güç XIX yüzyılda Osmanlı devletinde artık yoktur. Ayrıca ulusçu bilinç dışarıdan gelen destekle de bir-

leşmiştir ve Osmanlı devletinin mücadele etmesi gereken tek nokta içerideki ulusçu bilinç olmaktan çıkmış, bunun yanına bir de Osmanlı ülkesinde etkin olan Avusturya ve Rusya gibi ülkelerin müdahaleleri de eklenmiştir.

Osmanlılık düşüncesinin önemli bir aşaması kuşkusuz ki, Tanzimat paşalarının idaresi altındaki dönemdir. Sultan'ın yerine "vatan"ın konulduğu bu ideolojide geleneksel sadakat odağı olarak Sultan, bürokratik elit tarafından tasfiye edilmiştir. Yeni Osmanlı düşüncesi ise "vatan" kavramını "eşit ve hür vatan-daşlık" kavramlarıyla tanıştırmıştır. Meşrutiyet aracılığıyla tüm unsurların yönetime katılmasının bu unsurları devlete bağlayacağı inancı her ne kadar safdil bir inanç gibi gözükse de bir süreliğine bile olsa, önemli bir tutunum sağladığı ortadadır. Yeni Osmanlı düşüncesinin başka bir katkısı ise yukarıda bahsedilen Batı karşıtlığı konusunda olmuştur. Islahat Fermanını Batılı müdahalesi olarak okuyan Yeni Osmanlı düşüncesi ilk sistematik Batı karşıtı düşünceyi de ortaya çıkarmıştır. Ancak bu karşıtlık özde bir karşıtlık olmaktan ziyade yine "vatanperverlik" çerçevesinde bir bağımsızlık talebi ya da müdahale karşıtı talep olarak değerlendirilmelidir. Bu karşıtlık aslında Osmanlılık içindeki çatlağı da oluşturmuştur. Gayrimüslim unsurlar bu çerçevede Batı'nın müdahale araçları olarak algılanmış ve Osmanlılık ideolojisi ilk iç çatışmasında yine dışarıdan gelen müdahale ile ciddi bir kırılma ve kan kaybı yaşamıştır.

Gayrimüslim unsurların imparatorluk içinde sayılarının azalması sonucu emperyal bilinç kendine kimlik olarak İslam'ı benimsemiştir. İslamcılık olarak tarif edilen bu ideoloji de aslında son derece Batılı bir ideoloji olarak düşünülmelidir. (7) Zira İslam'ın bir din olmaktan çıkıp modern bir ideolojinin kimlik

referansı olması süreci Batılı değerler ile gerçekleştirmiştir. İslamcılık ideolojisinin savunulmasında bile dikkat çeken nokta Osmanlılık ideolojisinin de hala tartışılır ve hatta desteklenir olmasıdır. Zira bahsedilen devleti kurtarma düşüncesi artık elde kalanı kurtara düşüncesine dönüştüğü için bir yandan İslami bir kimlik öne çıkarken, diğer yandan da hala gayrimüslim unsurlar dışlanmamaya çalışılmaktadır. Bu İslamcı kimlik neredeyse ütopyik düzeyde ulusçuluk karşıtıdır. İslam olan unsurların enternasyonalizmi öne çıkarılmıştır ve farklılıkların vurgulanmasının İslam'a aykırı olduğu görüşü işlenmiştir. Buna rağmen Arap ve özellikle de Arnavut ulusal bilinçlenme süreci yaşanmıştır ve bu da bir zaruret olarak Türkçü ideolojinin gücünü artırmıştır.

Türkçülük kelimesinin kullanımı Osmanlı imparatorluğundaki her bir unsurun ulusal bilinçlenmesinden çok daha sonraya rastlar. (8) Ancak XX yüzyıl başında ilk kez bu tabirin ortaya çıktığı görülmektedir. Her ne kadar isim olarak bu ideoloji ortaya çıksa da Balkan Savaşlarına ve hatta I. Dünya Savaşına- dek bu ideoloji kendini açıkça ortaya koyamamış ve genel bir destek alamamış, kendini İslamcı düşünce içinde saklamak durumunda kalmıştır. Her ne kadar tıpkı İslamcılıkta olduğu gibi "pan" bir yanı olsa da, bu hiçbir zaman etkili bir düşünce olamamıştır. İçerideki yansıması ise ancak Türkiye Cumhuriyeti döneminde sistematik olarak garbçılıkla (Batıcılık) evlendirilmesi sonucu gerçekleşmiştir. Türkçülük ve Batıcılık birarada modern bir milliyetçilik olarak ortaya çıkmışlardır. Türkçülüğün "pan" niteliği burada törpülenmiş, modern uluslar içinde eşit ve bağımsız bir Türk ulusu fikri ortaya çıkmıştır. Ki bu ideoloji de tıpkı öncekiler gibi emperyal mirasına sahip çıkmış ve ulusçuluğun temel özelliklerinden olan "dışla-

yıcılık" yerine "kapsayıcılık" fikri devam ettirilmiştir. Bu anlamda modern Türkiye Cumhuriyeti ve Kemalizm projesi "vatan" ve "ulus" kavramlarının bir melezi olarak ortaya çıkmıştır. Batıcı ama Batı'dan tedirgin; Batılılaşmak isteyen ama bütünlüğünü de devam ettirmek isteyen; Türkçü ama "vatandaşlık" üzerine kurulu bir model...

Rusya

Rusya'ya bakıldığında ise göze çarpan ilk husus Osmanlı'nın tam tersine günden güne güçlenen bir devlet gerçeğidir. I. Pi-yotr reformları ile başlayan sistematik Batılılaşma atılımı, Rusya'da devletin güçlenmesi sonucunu doğurmuştur. Nasıl ki Osmanlı doğal sınırlarına dayandıysa, Rusya da tam tersine kendisine bakir bir yayılma alanı olarak doğuyu bulmuştur. Hem ülkenin genişlemesi hem de kalkınması Rusya'yı sadece askeri olarak değil fakat idari ve siyasi olarak da gücünün doruğuna erdirmiştir. XIX yüzyıla gelindiğinde artık Rusya'nın hesaba katılmadığı bir Avrupa sorunu bulmak imkansızdır. (9)

Yine Osmanlı'nın tam tersine ülkede merkezi otorite tesis edilmiş, otokrasinin rakipleri ortadan kaldırılmıştır. Ekonomik kalkınma yanında eğitim ve kültür alanında çarpıcı bir kalkınma söz konusudur. Aristokrat kökenli elitlerin Batılı eğitim kurumları ile gelişmişlikleri neredeyse Batı'nın ötesine geçmiş durumdadır. Bu durum sadece teknikle kısıtlı kalmamış sosyal bilim alanlarında da son derece sofistike bir gelişmişlik düzeyi yakalanmıştır. (10)

Bu çalışmanın konusu açısından ilk önemli husus bu muzaffer Rusya'nın entelektüelindeki özgüvendir. Osmanlı aydını

ülkeyi kurtarma derdine düşmüşken, Rus aydını çok daha sofistike sorunlarla uğraşma fırsatını yakalamıştır. Diğer bir nokta da Rus entelektüelinin aristokratik kökleridir. Osmanlı'da entelektüel küçük burjuva tipolojisinin temel örneği iken Rusya'da entelektüel büyük çoğunlukla aristokrattır. (11)

Yukarıda değinilen I Piyotr reformları ve özellikle bunların kurumsallaştığı dönem olarak II Yekaterina dönemine bakıldığında önemli bir husus ile karşılaşılmaktadır. Bu da reformların Rusya'da başından beri son derece sert ve keskin bir şekilde ortaya çıktığı ve uygulandığı gerçeğidir. Osmanlı'da görülen mütereddid modernleşme Rusya'da tam tersi bir şekilde son derece sistematik ve şedid bir biçimde yürümüştür. Bunun sonucu da Osmanlı'da görülmeyen sistematik ve derin Batı karşıtlığının Rusya'da daha XIX yüzyıl başından itibaren reformların sertliği oranında sert bir şekilde görülmesidir. İşte bu Batı karşıtı tutum ilk olarak Rusya'da Batı'ya karşı "biz" kimiz sorusunu ve doğal olarak da "biz"in içeriğini oluşturmuştur. "Erken muhafazakarlık" adlandırılabilir olan bu süreç aslında "Rus" kimliğinin oluşumunda ilk modern girişimlerin hakim olduğu bir entelektüel ortam olarak değerlendirilmelidir. (12)

Aynı dönemde karşılaşılan ve "erken liberalizm" olarak tarif edilebilecek olan Batıcı tutum ise açıktır ki, Rusya'nın batılılaşma sürecini destekleyen ve Batılı değerler ile yeni bir toplumsal yapı kurulumunu isteyen düşüncelerin hakimiyet alanıdır. Bu düşüncelere bakıldığında Batı'da yükselen "vatan" ve "vatanperverlik" kavramlarının siyasal mücadele ile el-ele veriş göze çarpmaktadır. Otokrasiye karşı katılımcı siyasal talepler konumuz açısından incelendiğinde ortaya modern bir

"vatan" kavramı çerçevesinde örgütlenmiş bir siyaset talebi çıkmaktadır. (13) Aslında bu düşüncenin bir benzerinin Osmanlı'da olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira Batılı bir örgütlenme modeli ve katılımcı siyaset her iki ülkede de "vatan" kavramı üzerine inşa edilmiştir. Bu liberal damar Rusya'da Batı karşıtı tutumla tam bir çatışma içine girmiştir. Bunun asıl işaretleri 1840'ların tartışmalarında görülecektir.

Zapadnik-Slavofil karşıtlığı olarak formüle edilen bu tartışmada zapadniklerin erken liberal taleplerini sürdürdükleri fakat buna rağmen erken muhafazakarlığın Rus kimliğinin tanımında ileri adım attığı ve bu düşüncenin daha sistematik bir hal aldığı ortaya çıkmaktadır. Burada dikkat çeken nokta Rus kimliğinin bir ulusal kimlik olmaktan çok bir uygarlık kimliği olarak formüle edilmesidir. Bu son derece sistematik bir formülasyon olmanın yanı sıra sıradan bir ulusal bilinçlenmenin ötesinde içinde emperyal öğeler taşıyan ve sınır kavramına yabancı bir ulusal bilinç şeklidir. Bir tür kurtarıcılık da içeren bu tanımlamanın bir diğer ve onu zayıflatan özelliği ise otokrasi karşıtı tutumu benimseyememesi ve apolitizmi yüceltmesidir. (14)

Bu tutumun ilk kez değişmeye başlaması aristokrat Rus entelektüellerinin Avrupa'ya olan inançlarını kaybetmesi ile gerçekleşmiştir. Özellikle Herzen'in temsil ettiği bu hayalkınlığı, sonucunu Rus kimliğinin politikleşmesi gerektiği düşüncesi ile göstermiştir. Batı düşüncesinin iflasını açıklayan bir zapadnik olarak Herzen, açıktır ki Batı'ya karşı Rus kimliğine duyulan inancı ve bilinci inanılmaz oranda artırmıştır. (15)

Bu inanç ve bilincin politikleşmesi ise Alman felsefesini Fransız devrimciliğiyle birleştirerek Rusya'da panslavizmi yeniden tarif eden Danilevsky sayesinde gerçekleşmiştir. Rossiya i

Evropa'da (16) ifade ettiği görüşlerinde Danilevsky, Spengler'in öncüsü olacak düzeyde uygarlık kavramları yaratmış ve Batı uygarlığına karşı yükselen bir uygarlık olarak Slav-Rus uygarlığı kavramını formüle etmiştir. Bu formülasyon her ne kadar Slavların birliği temasını işlese de aslında bu birliğin merkezi olarak bu uygarlık içindeki en gelişmiş güç olan Rus kimliği çerçevesinde yapılacaktır. Dolayısıyla burada bahsedilen eşit kardeşlerin birliğinden çok Rusya'nın abi ya da hatta belki baba olarak bu birliği kurması ve dünyanın yeni üstün uygarlığı olarak siyasallaşması gerektiği iddiasıdır. Dikkat çeken bir nokta burada da temel unsurun Batı karşıtlığı olması ve yine sınır kavramının herhangi bir şekilde bu tartışmalarda geçmemesidir. Dostoevsky gibi dünya-tarihsel bir edebiyatçıyı bile savaş çıkırtkanı haline getirebilen bu ideolojik yapılanma (17) her ne kadar Rus devleti tarafından tamamen benimsenirse de, yarattığı kamuoyu baskısı ile devletin çok daha agresif??? bir dış politika izlemesine sebep olmuştur. Zira bu düşünceye göre Rus devleti sınırları dışında yaşayan büyük bir kitlenin de devletidir ve bunu göstermek durumundadır.

Bu agresif politika ancak III Aleksandr döneminde yükselen iç karışıklıklar ile durmuş ve içe yönelmiştir. İçteki yansıması ise yüzyıl başında tarif edilen resmi ideoloji olarak "otokrasi-ortodoks kilisesi-halklık" (18) üçlemesinin aynen korunmasına rağmen hızlı bir Russifikasyon politikasının da aynı anda sürdürülmesi şeklinde olmuştur. Zira geleneksel bir imparatorluğun resmi ideolojisi olarak bu üçlü artık ulusçuluklar çağında devleti beraber tutmakta zorlanmaktadır.

Bu dönemde yine "vatan" çerçevesinde politikalar ve düşünceler varlıklarını sürdürmelerine rağmen, artık asil olarak

Rusya'nın Batı'dan farklı olduğu kabullenilmiş ve bu farklılık herkes tarafından yüceltilmiştir. Yani "vatan" kavramını bile artık Batıcı bir üslupla savunuların gücü kırılmıştır. Bunların karşısında genelde Rus kimliğine vurgu yapan farklı düşünceler güçlenmektedir. (19)

Bu tartışmalar içinde farklı bir duruş ise emperyal siyasal düşünüşün son örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Leontiev, Romalılık ve Bizans geleneği üzerinden emperyal kozmopolitizm temsil etmektedir. Ona göre de Batı karşısında yeni bir alternatif gereklidir ve bu da Bizans olacaktır. Slav birliği düşüncesini de destekleyen Leontiev, bunu Slavların birliğini desteklemek için değil, Batılı olmayan bir yeni sistemin temeli olarak desteklemektedir. Zira ona göre Slavların sevecek bir yanları yoktur, Slavlıkları dışında... (20) Bu uygarlık tartışması anarşistlere varanadək o dönemin tüm Rus entelektüellerini etkilemiştir. Örneğin Bakunin de sosyalizmin ancak Batı uygarlığı tarafından kurulmamış kitlelerce kurulabileceğini iddia etmiştir.

Bütün bu tartışmalara rağmen devam eden Rusya imparatorluğunun Rus imparatorluğuna dönüştürülmesi eğilimi ise "vatan" kavramı üzerinden siyaset yapan ve çok daha üst bir kimlik olarak proleter enternasyonalizmi çerçevesinde örgütlenmiş uluslar birliği projesini ortaya koyan Leninizm tarafından sonlandırılmıştır. İlke olarak ulusların self-determinasyon hakkını kabul eden bu ideoloji ile ulus yerine "vatan" ön plana çıkarılmıştır. Bu haliyle belki de XIX yüzyıl başlarında erken liberalizm olarak tarif edilen Dekabrist hareketin hayali bir yüzyıl sonra gerçekleşmiştir. Modern bir "vatandaşlık" bağı ile ve sosyalizm ile birbirine bağlı ve Komünist Parti tarafından kontrol edilen bir dönem başlamıştır...

Sonuç

İki örnek olarak Türkiye ve Rusya karşılaştırıldığında; geleneksel imparatorluk, modernleşme, vatan, reaksiyon, ulus kavramları anahtar kelimeler olarak ortaya çıkmaktadır. Her iki imparatorluk da geleneksel birer imparatorluk olmalarına rağmen, ikisinin XIX yüzyıl başındaki siyasi güç farkı ikisi arasındaki temel farkı yaratmaktadır. Osmanlı imparatorluğu klasik dönemini daha önce yaşamış ve modernleşmeye maruz kalmışken, Rusya imparatorluğu modernleşme süreci ile birlikte imparatorluk halini almıştır. Osmanlı imparatorluğu modernleşme sürecini çok daha pragmatik bir şekilde yaşarken, Rusya imparatorluğu bu süreci şedid bir şekilde yaşamıştır. Osmanlı devletinde bu yüzden anti-Batı tavır ne kadar zayıfsa, Rusya'da da o oranda serttir. Osmanlı imparatorluğu düşünce dünyası bu çerçevede imparatorluk kurumunu daha fazla sahiplenirken, Rusya'da ulusçu bilinç çok daha erken gelişmiştir. Osmanlı'da emperyal tutunum öne çıkarken, Rusya'da ise Rusluk üzerine kurulu bir düşünce yapısı öne çıkmıştır. Osmanlı devleti dağıldıktan sonra Batılı bir model Osmanlı coğrafyasında galip gelirken, Rusya Batı karşıtı tutumunu sürdürmüş ve alternatif bir modelle ortaya çıkabilmiştir...

Zamansal bir sınıflandırma yapmak gerekirse; Osmanlı'da geleneksel emperyal yapı 1839 Tanzimat Fermanı'na kadar kendini sürdürürken; Rusya'da resmi ideoloji her ne kadar bu yönde olsa da, entelektüel ortamda ilk ulusçu bilinçlenme hızla oluşmuş, Batıcılık çerçevesinde "vatan" kavramı ise 1825 Dekabrist hareketiyle geçmişte kalmıştı. Osmanlı'da Osmanlılık ideolojisi 1878- lere kadar bir çeşit imparator-

luk ulusu yaratma peşindeyken; Rusya'da uygarlık kavramları çerçevesinde ulusal imparatorluk geleneksel imparatorluğun önüne geçmeye başlamıştır. Osmanlı 1908'e dek İslamcılık ideoloji çerçevesinde geleneksel emperyal modeli yeniden diriltmeye uğraşırken, Rusya'da geleneksel imparatorluk modeli ulusal imparatorluk modeline yenilmiştir. Osmanlı yıkılışıyla Batıcı, "vatandaş" üzerine kurulu bir ulus-devlet yaratmışken, Rusya emperyal yapısını "vatandaşlık" bağı ile koruyabilmiştir.

Bugüne bakıldığında ise hem Rusya'da hem de Türkiye'de tartışmanın hala "vatan" ve "ulus" arasında geçtiği görülmektedir. Her iki ülkede de bu iki kavramdan hangisinin daha öne çıkacağı Batılılaşma kültürü, demokrasi ve Batı ile siyasal ilişkilerin niteliğine göre ama asl olarak da kendi geçmişlerinden gelen dinamiklerle kuracakları ilişkilere göre belirlenecektir.

Notlar:

- 1) İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce; Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, (der.) Murat Belge, İletişim, İstanbul, 2002, s. 38.
- 2) D. Jung, W. Piccoli, Yol Ayrımında Türkiye, (çev.) Berna Kurt, Kitap, İstanbul, 2004, s. 20-100.
- 3) Bu konuda bkz. R. H. Davison, Osmanlı İmparatorluğunda Reform, Papirüs, İstanbul, 1997, passim.
- 4) İlber Ortaylı, "Batılılaşma Sorunu," Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 1, s. 133.
- 5) İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet," Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, cilt 4, s. 995-1001.
- 6) Füsün Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın 'İcadı'," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, s. 166-80.
- 7) Gökhan Çetinsaya, "İslami Vatandaşlıktan İslam Siyasetine," Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, s. 269.
- 8) Bu konuda bkz. I. L. Fadeeva, Ot Imperii K Natsional'nomu Gocudarctvu, M., 2001.
- 9) Mihail Geller, İctoriya Rocckoi Imperii, tom I, M., 2001, c. 394-400.
- 10) Orlando Figes, Nataşa'nın Dansı, (çev.) Figen Dereli, İnkılap, İst, 2009, s. 27-101.
- 11) E. L. Rudnitskaya, Poick Puti, M., 1999, c. 47-96.
- 12) G. Vernadsky, Russian Historiography, (trans.) N. Lupinin, Nordland, 1978, c. 48-55.
- 13) Bu konuda bkz. P.V. İl'in, Novoe o DekabRICTax, C.Pb., 2004, passim.
- 14) G. I. Schetinina, Ideinaya Zhizn' Rucckoi Intelligentzii, M., 1995, s. 96-119.
- 15) A.L. Yanov, Patriotizm i Natsionalizm v Roccii; 1825-1921, M., 2002, s. 106-75.
- 16) N. Ya. Danilevsky, Rocciya i Evropa, Kommersant, M., 2003.
- 17) E. H. Carr, Dostoyevski, (çev.) A. Gerçeker, İletişim, İstanbul, 2002, s. 37-91.
- 18) Bu konuda bkz. N.V. Riasanovsky, Nicholas I and Official Nationality in Russia, Berkeley, California, 1959, passim.
- 19) Andreas Renner, "Defining a Russian Nation: Mikhail Katkov and the Invention of National Politics," The Slavonic and East European Review, 81:4, 2003, s. 659-82.
- 20) Bu konuda bkz. N. Berdyaev, Konstantin Leont'ev; Ocherk iz Ictorii Rucckoi Religioznoi Micli, Paris, 1926.

Məruzəçilər haqqında qısa məlumat

Arzu Abdullayeva

1954-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirib. 1997-ci ildə İnsan Hüquqları üzrə beynəlxalq qanunvericilik bölümündə Oksfordda təhsil almışdır. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda (1988-1990-cı illər) Aspiranturunu bitirmişdir. Beynəlxalq Helsinki Vətəndaş Assambleyasının həmsədri, Helsinki Vətəndaş Assambleyası Azərbaycan Milli komitəsinin sədri, Olof Palm adına Sülh Mükafatı, Avropa Birliyi və ABŞ hökumətinin Marşal Mükafatı laureatıdır.

İtir Bağdadi

İzmir - Türkiyə doğumlu İTİR BAGDADI lisans derecesini New York'taki St. John's Universitetində tamamladıqdan sonra, işləmə alanında MBA derecesini New York Institute of Technology'dən aldı. Kariyerinin başlangıcı New York'un tanınmış finans şirkətlərindən Morgan Stanley'də başlayan

Bağdadi daha sonra yatırım bankçısı olaraq JP Morgan şirkətinə keçti. 2002 yılından beri İzmir Ekonomi Universiteti'nin Uluslararası İlişkilər və Avropa Birliyi bölümündə Öğretim Görevlisi olaraq çalışan İtir Bağdadi uluslararası siyasal ekonomi, Avropa Birliyi'nin ekonomik və parasal entegrasyonu və Sovyetlər Birliyi sonrası siyasət dərslərini verməkdədir. Nisan 2012 tarixində İtir Bağdadi İzmir Ekonomi Universiteti Toplumsal Cinsiyet və Kadın Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezinin (EKOKAM) Müdürü atandı.

Mehmet Seyfettin EROL

1969 Dörtöyl doğumlu olan Doç. Dr. Mehmet Seyfettin Erol, Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümündən 1993 yılında məzun olmuşdur. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndə "Turkey & Turcic Republics: An Analysis of Integration Theories in terms of International Balance of Power" başlıklı tez çalışmasıyla 1995 yılında Yüksek Lisans çalışmasını tamamladı və aynı yıl Boğaziçi Üniversitesi'ndə doktora programına kabul edildi. Doktoru çalışmaları International University of Kyrgyzstan'da devam ettirən Erol, "Ethnic Issue towards an Integration in Central Asia" başlıklı tez çalışmasını hazırladı. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndə de "Lozan Bəş Anlaşması Sonrası Türk Dış Politikasında Denge Arayışları (1923-1960)" başlıklı tez çalışmasıyla doktorasını 2005'də tamamlayan Erol, 2009 yılında "Uluslararası İlişkiler" alanında doçentlik ünvanını almaya hak kazanmışdır.

İntigam Aliyev

30 noyabr 1962-ci ildə anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsini bitirib. 20 ildən çoxdur ki, vəkiliyyət fəaliyyəti ilə məşğul olur, siyasi insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ixtisaslaşmışdır. ATƏT-in, Avropa Şurasının, Almaniyaya Texniki Əməkdaşlıq Təşkilatının (GTZ) və başqa beynəlxalq təşkilatların qanunvericilik və insan hüquqları məsələləri üzrə ekspertidir. İ.Əliyev 1998-ci ildən Azərbaycanın ən nüfuzlu qeyri-hökumət təşkilatlarından biri olan Hüquq Maarifçiliyi Cəmiyyətinin rəhbəridir.

Leyla Əliyeva

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzinin təsisçisi və rəhbəridir. Moskva Dövlət Universitetində oxuyub, sonra isə Moskvada elmlər namizədi dissertasiyasını müdafiə edib. Bakıya qayıdıandan sonra Milli Elmlər Akademiyasında elmi işçi olub, Bakı Dövlət Universitetində və Slavyan Universitetində dərs deyir. 1993-cü ildən başlayaraq o, müstəqil Strateji və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzində əvvəl direktor müavini, sonra isə direktor kimi işləyir. L.Əliyeva 1997-ci ildə BMT-nin İnsan İnkışafı Hesabının Milli Koordinatoru, 1998-ci ildə Açıq Cəmiyyət İnstitutunun İdarə Heyyyətinin üzvü olub. O. Amerikanın Harvard, Berkli, Jons Hopkins Universitetlərində, Vudro Vilson Mərkəzində, Milli Demokratiya Fondunda, Romada yerləşən NATO müdafiə Kollecinə politologiya və beynəlxalq əlaqələr üzrə araşdırma aparmışdır və bu sahələrdə çoxsaylı məqalələrin və monoqrafiyanın müəllifidir.

Zərdüşt Əlizadə

1946-cı ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1964-cü ildə 132 Nəli məktəbi, 1969-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin ərəb dili şöbəsini bitirib.

1969-1971-ci illərdə Misirdə hərbi mütərcim, 1973-1976-cı illərdə Cənubi Yəməndə mütərcim işləmişdir. 1971-ci ildən 1990-cı ilə kimi Azərbaycan EA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun elmi işçisi olmuşdur. Filologiya elmləri namizətidir. 1969-1990-cı illərdə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının üzvü olmuşdur. 1988-1989-cu illərdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi, 1990-2000-ci illərdə Sosial-Demokrat partiyasının fəallərindən olmuşdur. İki kitab, yüzlərlə məqalə müəllifidir.

Şahin Filiz

Prof. Dr. Şahin Filiz 1965'te Afyonkarahisar'da doğdu. 1988'de Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1991'de Felsefe ve Din Bilimleri'nden Yüksek Lisansını, 1995'te doktorasını tamamladı. 2000 yılında yine Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü'nde doçentlik unvanını alarak İlahiyat Fakültesi'nde 20 yıl görev yaptı. 2000 yılında

Harvard University, Near Eastern Languages & Civilizations bölümünde post-doktorasını yaptı. 2008 yılında Antalya Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne profesör olarak atandı ve halen bu görevini Felsefe Bölüm Başkanı yardımcısı olarak sürdürmektedir.

Prof. Dr. Şahin Filiz'in yayınlanmış telif ve çeviri kitapları ve yurt içi ve yurt dışında yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır.

Hikmət Hacızadə

1954-cü ildə Şəkiddə anadan olmuşdur.

1977-ci ildə ADU-nun fizika fakültəsini bitirmiş, 1983-cü ildə Moskvada fizika-riyaziyyat elmləri namizədi adını almaq üçün dissertasiya müdafiə etmişdir. Azərbaycan EA-nın Fizika İnstitutunda böyük elmi işçi vəzifəsində işləmişdir.

Demokratiya və İnsan haqları barəsində biliklərin yayılması ilə məşğul olan İqtisadi və Siyasi Araşdırmalar Mərkəzinin (FAR-Centre) qurucusu və vitse-prezidentidir.

Demokratiya problemlərinə həsr olunmuş "Demokratiya haqqında 150 000 işarə" kitabı 1995-ci ildə Azərbaycanda ilk esse kimi nəşr edilib. "İnsan Haqları - bəşəriyyətin əsas ideyası" (1997), "Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol" (Demokratiya Antalogiyası) və başqa kitabların müəllifidir.

Ruhəngiz Hüseynova

Ağdam rayonunda doğulub. Təhsilini Texniki Universitetdə alıb. Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatı başlayana qədər Texniki Unversitetdə çalışıb. Milli Azadlıq Hərəkatında iştirak edib.

1989-cu ildə Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Təsis Konfransının katibi, 1991-1997-ci illərdə AXC-nin məclis üzvü, Reyasət Heyətinin üzvü olub. 1997-ci ildən Qadın Hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərir.

Hazırda Qadınlar Arasında Həmrəylik İctimai Birliyinin sədridir. Qarabağ İctimai Şurasının, Avrointeqrasiya Şəbəkəsinin, WECF beynəlxalq şəbəkənin üzvüdür.

ABŞ, Avropa, Türkiyə, Rusiya, Nepal, Gürcüstan, Ukrainada beynəlxalq konfrans və işgüzar görüşlərin iştirakçısı olub.

Elxan Mehtiyev

1962 ci ildə Qubadlı rayonunun Əbilcə kəndində doğulub və Ulaşlı səkkizillik və Xocahan orta məktəbini bitirib. Sovet dönməndə Yerevan Politexnik Institutunu bitirib. Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra İngiltərə və Amerikanın bir çox Universitetlərində oxuyub və tədqiqatla məşğul olub. Sülh, münaqişələr və bölgəsel təhlükəsizlik üzrə araşdırmalar aparır və bu sahələrdə maarifləndirmə xarakterli kitabçalar nəşr edir və tədbirlər keçirir. Çoxlu sayda beynəlxalq konfranslar təşkil edir və beynəlxalq konfranslarda iştirak edir. Daxili mətbuatda beynəlxalq məsələlər üzrə rəylər söyləyir və xarici dərgilərdə araşdırma yazıları ilə çıxış edir.

Sezin Öney

Sezin Öney hem bir gazeteci hem de bir araştırmacıdır. Şu anda Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde doktora adaydır. Aynı zamanda Taraf gazetesinde haftada iki gün "Yeni Avrupa" isimli köşe yazısını yazmaktadır. Öney İstanbul Açık Radyosu'nun "Açık Gazete" adlı haber analizi programında yorumcu olarak görev alır. Köşe yazısı Türkiye ve Avrupa da ki siyasi ilişkilere ilişkin karşılaştırmalı bir bakış açısı sunmaya yoğunlaşmıştır. İstanbul'da farklı üniversitelerde uluslararası ilişkiler ve sorun çözümlenmesi eğitimi almıştır. Sosyal bilimler yüksek lisans derecesini Macaristan'da Budapeşte Orta Avrupa Üniversitesi Milliyetçilik Çalışmaları Bölümü'nde aldı ve yine bu üniversitenin Tarih Bölümü Yahudi Çalışmaları Projesinde doktora adayydı. Akademik araştırma konusunda ilgi odaklarını aşırı sağcı siyasi hareketler, uluslararası hukukta self determinasyon hakkı, 19. Yüzyıl sonlarındaki Yahudi siyasi grupları, Kürt Sorunu, milliyetçilik teorileri oluşturur. Roman hakları ve terörle mücadele hukuki çerçeveleri üzerine de yazmıştır.

Elxan Şahinoğlu

1971-ci ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1988-1993-cü illər arasında Məmmədəmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin mexanika-riyaziyyat fakültəsinə bitirib. Əmək fəaliyyətinə Dövlət Quruculuğu İnstitutunda başlayıb. İnstitutda 1993-cü ildə analitik şöbənin müdiri vəzifəsində çalışıb. Daha sonra "Millət", "Azadlıq" və "Gün səhər" qəzetlərində çalışmış, analitik yazılarla çıxış etmişdir. 2000-ci illərin əvvəllərində TRT Bakı ofisində işləyib. 2005-ci ildən "Atlas" Araşdırmalar Mərkəzinə təsis edib. Hazırda mərkəzin rəhbəri kimi fəaliyyətini davam etdirir. Mətbuat, televiziya və radiolarda şərhlərlə çıxış edir, analitik və siyasi sənədlər hazırlayır.

Taşansu Türker

Balıkesir Sırrı Yırcalı Anadolu Lisesindən sonra lissans və yüksək lissans dərəcələrini Ankara Universiteti Siyasal Bilgiler Fakültəsindən (Mülkiyyə) "uluslararası ilişkiler" alanında alan Dr.Taşansu Türker, "tarih" alanındaki doktora (Ph. D.) dərəcəsinə də

Moskova Devlet Üniversitesi Asya və Afrika Çalışmaları Enstitüsündən qazanmışdır. Türkçe, Rusça və İngilizce dillərindəki kitab və makaleləri və uluslararası konferanslarının yoğunlaştığı konular; Osmanlı, Rusya və Ortadoğu coğrafyasına dair olmaq üzere tarih yazımı, modernleşme, imparatorluk kavramı ve milliyetçiliktir. 2001 yılından beri Mülkiyyə'de öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Ali Resul Usul

Dr. Ali Resul Usul Bahçeşehir Üniversitesi (İstanbul) Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü öğretim üyesidir. 1994 yılında İstanbul'daki Boğaziçi Üniversitesinden me'zun olmuş. Daha sonra Ankarada Bilkent Üniversitesi ve İngilterede the University of Essex'de siyaset bilimi üzerine yüksek lissans ve doktora yaptı. Uluslararası ilişkiler, Türk Dış Politikası, Demokrasi ve Demokratikleşme, Avrupa Birliği, Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri üzerine birçok çalışması yayınlanmıştır. Son olarak, Democracy in Turkey: The Impact of the EU Political Conditionality başlıklı kitabı Routledge tarafından

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
Elxan Mehtiyev. Türkiye-Azərbaycan münasibətlərinə 20 ildən sonra baxış	21
Elxan Şahinoğlu. Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə münasibətləri	37
Arzu Abdullayeva. Demokratiya və münasibətlərin dinc həlli	51
İntiqam Əliyev. Azərbaycanda insan hüquqlarının durumu: realiaqlar və perspektivlər	59
Hikmət Hacızadə. Azərbaycanda və Türkiyədə Özünüifadə Azadlığının müasir problemləri haqqında (2012)	75
Zərdüşt Əlizadə. VAH BU İMİŞ DƏRSİ-ÜSULİ-CƏDİD...?	87
Ruhəngiz Hüseynova. Azərbaycanda qadın hüquqları	97
Ali Resul Usul. "Ardıcılıq" Tartışması və Türkiyə'de Demokrasiyə Gelişməsi	107
Mehmet Seyfettin EROL. "Arap Baharı"-ndan "Avrasya Baharı"na. Kafkasya'nın Değişen Jeopolitiği ve Türkiye-Azərbaycan İlişkilerinin Geleceği	114
Demokratikleşmenin Engeli Olarak 'Askerleşen Siviller'	125
Şahin FİLİZ. TÜRKİYE'DE DÜŞÜNCE VE İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜ SORUNLAR ve TARTIŞMALAR	143
Şahin FİLİZ. Tesettür Sorunu Bağlamında Türkiye'de Kadın'ın Dünü, Bugünü	166
İtir BAĞDADI. Türkiye'nin Orta Doğu İlişkilerinin Dinamikleri	194
Taşansu Türker. İKİ İMPARATORLUK, İKİ ULUS; TÜRKİYE VE RUSYA	211
Məruzəçilər haqqında qısa məlumat	223

Milli və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi
(MBAM).

**TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATIYA
VƏ İKİTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏR HAQQINDA
DEBATLAR**

Çapa imzalanmışdır: 14.09.2012
Formatı 84x108 1/32.
Fiziki ç/v 14,5.
Tiraj 400.

Qanun Nəşriyyatı, 2011
Bakı, AZ 1102, Tbilisi pros., II Alətava 9.
Tel: (+994 12) 431-16-62; 431-38-18
Mobil: (+994 55) 212 42 37
e-mail: info@qanun.az
www.qanun.az

Ar 2012
1470

ISBN 978-9952-26-341-1

9 789952 263411

GN
QANUN
NASHRIYYATI

94048